

FRASEOLOGI

– genveje og omveje

Festskrift til Torben Arboe
i anledning af hans 70-årsdag
den 8. september 2018

Redigeret af
Inger Schoonderbeek Hansen
Kirsten Lyshøj
Viggo Sørensen

Layout
Kirsten Lyshøj

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Nordisk
Aarhus Universitet

Torben fandt "sit" ord – *kallemanke* – i Kongenshus Mindepark!

FRASEOLOGI – genveje og omveje

Festskrift til Torben Arboe

© Forfatterne og Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

Redigeret af:
Inger Schoonderbeek Hansen
Kirsten Lyshøj
Viggo Sørensen

Layout: Kirsten Lyshøj

Tryk: AU TRYK
Aarhus Universitet
2018

Udgivet med støtte fra Institut for Kommunikation og Kultur

ISBN 978-87-91134-40-1

Indholdsfortegnelse

Forord	9
Tabula gratulatoria	10
Chr. Bo Hansen Særegne udtryk, ord og navne fra Thy	15
Henning Bergenholtz Får alle tvillingeformler selv tvillinger?	23
Lars Brink <i>Torbens datter</i>	27
Randi Brodersen Hvad kunne der stå om <i>møjn</i> i Jysk Ordbog?	33
Torben Christiansen <i>Hr. og fru Jensen</i>	41
Michael Ejstrup <i>Kommer tid, kommer penge ...</i>	47
Ken Farø <i>Tak for alt!</i> Om takkeformler i dansk og tysk	51
Asgerd Gudiksen <i>Stå på kirkegulvet og gå til præsten.</i> Om udtryk for at blive konfirmeret eller deltage i konformationsundervisning i de danske ømål	57
Hans Götzsche Komposita som idiom	63

Inger Schoonderbeek Hansen <i>Med hovedet under armen og</i> <i>Wat de boer niet kent, vreet hij niet</i>	69
Ebba Hjorth <i>Derfor ikke</i>	77
Henrik Holmboe Idiomer med modifikationer	81
Tina Thode Hougaard Idiomer på sociale medier – internetmemes eller 'idiomemes'	85
Henrik Hovmark <i>After og frem</i> – og tilbage igen	91
Pia Jarvad <i>Ugler i mosen, skud på tasken og at smide bål på brændet</i>	99
Eva Skafte Jensen <i>Brændt barn lugter ilde</i> – om modulerede idiomatiske udtryk	103
Joen Juel Jensen <i>Fredemanden</i> og <i>Fiemusen</i> – en særlig kælenavnstype i moderne dansk	109
Jørgen Nørby Jensen <i>Går der Odense i den?</i>	115
Bent Jørgensen <i>Skiveblad</i> . Et mere og mere jysk ord?	119
Henrik Jørgensen Nonsensdigtning og idiomatik	123
Kjeld Kristensen <i>have ondt i håret</i>	127

Steffen Krogh

*Det var da filans til sprogligt problem – lydlig kreativitet
i danske surrogat-eder* 131

Steffen Krogh (sammen med Kathrine Thisted Petersen)

*Kløe, kridt eller kors? Overvejelser om forhistorien
bag den danske ed død og kritte* 137

Malene Monka

*Jeg gider godt været over data fra Facebook
– om at undersøge dialektbrug online* 143

Karen Margrethe Pedersen

Talemåder brugt som afvisende svar 149

Kathrine Thisted Petersen

*Danske ord på afveje i den nye verden.
Amerika-danskeres beherskelse af idiomer* 153

Kathrine Thisted Petersen (sammen med Steffen Krogh)

*Kløe, kridt eller kors? Overvejelser om forhistorien
bag den danske ed død og kritte* 137

Margunn Rauset

Idiomenlener 159

Joost Roger Robbe

*Paskeroskens, maliskens og muske: Hvordan to blomster
og en fugl forbinder Dragør med Holland* 165

Hanne Ruus

Med liv og lyst 171

Irene Simonsen

Små gryder 175

Andrzej Szubert

Kan man leve på polsk i Polen? 183

Viggo Sørensen

Talemåder – spøg eller alvor? 189

Sten Vikner

Sætningsstruktur og idiomatiske vendinger 193

Peter Widell

Fra lemma til idiom: Hvad er på færde? 199

Bibliografi 209

FORORD

Med det foreliggende festskrift ønsker vi fra Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning at markere Torben Arboes 70-årsdag.

Torben har været knyttet til centret (tidligere: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning) i en menneskealder – helt nøjagtigt fra 1971 – og har undervejs redigeret ca. en tredjedel af Jysk Ordbog, der nu er halvt færdig og publiceret på www.jyskordbog.dk. Han har desuden skrevet en lang række tværgående artikler om sproglige og kulturelle forhold i det gamle Jylland – mange udgivet i tidsskriftet *Ord & Sag*. Men han har i de senere år tillige engageret sig i studiet af fraser, idet han på grundlag af jysk dialektstof har bidraget til den generelle diskussion om frasem-typer.

Vi har i festskriftet ønsket at fokusere på denne fraseologiske interesse og har derfor bedt bidragyderne holde sig inden for temaet fraseologi. Som artiklerne vil vise, spænder dette tema vidt, og vi har med undertitlen ”genveje og omveje” villet antyde et par ekstreme funktioner af det omfattende arsenal af fraser: elegant leksemdannelse vha. idiomer, overfor florumvunden kommunikation vha. talemåder. Vi håber, at festskriftets artikler tilsammen vil give læseren et indtryk af det udstrakte forskningsfelt.

Inger Schoonderbeek Hansen
Kirsten Lyshøj
Viggo Sørensen

Tabula gratulatoria

Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
København

Lena Wienecke Andersen
København

Henning Bergenholtz
Aarhus Universitet

Lars Brink
København

Randi B. Brodersen
Universitetet i Bergen

Ingeborg Christensen
Århus

Torben Christiansen
Vanløse

Dansk Sprognævn
København

Anne Duekilde
Kastrup

Michael Ejstrup
København

Ken Farø
Københavns Universitet

Inge Friis
Århus

Nina K. Grøftehaug
Aarhus Universitet

Asgerd Gudiksen
Københavns Universitet

Hans Götzsche
Aalborg Universitet

Niels Hald
Århus

Christian Bo Hansen
Foreningen Thybomål

Inger Schoonderbeek Hansen
Aarhus Universitet

Erik Harboe
Blicher-Selskabet

Ebba Hjorth
Dansk Sproghistorie
København

Henrik Holmboe
Egå

Tina Thode Hougaard
Aarhus Universitet

Henrik Hovmark
Københavns Universitet

Adam Hyllested
Københavns Universitet

Henrik Galberg Jacobsen
Syddansk Universitet

Pia Jarvad
Dansk Sprognævn

Eva Skafte Jensen
Dansk Sprognævn

Joel Juel Jensen
Næstved Sprog- og
Integrationscenter

Jørgen Nørby Jensen
Dansk Sprognævn

Bent Jørgensen
Københavns Universitet

Henrik Jørgensen
Aarhus Universitet

Merete K. Jørgensen
Dansk Sproghistorie
København

Sabine Kirchmeier
Dansk Sprognævn

Kjeld Kristensen
Københavns Universitet

Steffen Krogh
Aarhus Universitet

Erik Vive Larsen
Aarhus Universitet

Kirsten Lyshøj
Aarhus Universitet

Malene Monka
Københavns Universitet

Marita Akhøj Nielsen
Gammeldansk Ordbog
København

Karen Margrethe Pedersen
Københavns Universitet

Karen Margrethe Pedersen
Århus

Kathrine Thisted Petersen
Aarhus Universitet

Ove Rasmussen
Aarhus Universitet

Margunn Rauset
Universitetet i Bergen

Joost Roger Robbe
Aarhus Universitet

Hanne Ruus
Københavns Universitet

Irene Simonsen
Syddansk Universitet

Povl Skårup
Knebel

Per Stounbjerg
Aarhus Universitet

Andrzej Szubert
Universitetet i Poznan

Viggo Sørensen
Aarhus Universitet

Sten Vikner
Aarhus Universitet

Peter Widell
Aarhus Universitet

En hilsen fra hjemstavnen

*Forfatteren er cand.scient.pol., cand.jur. et art., master
i etik og formand for Foreningen Thybomål
e-mail: hansenchrbo@gmail.com*

Chr. Bo Hansen

Særegne udtryk, ord og navne fra Thy

Jeg er meget glad for at få lejlighed til at lykønske Torben med fødselsdagen med et beskedent bidrag til festskriftet i anledning af 70 årsdagen. Det har været uvurderligt for min formandstid i Foreningen Thybomål, at du tog imod næstformandsposten. Vi har haft et meget produktivt samarbejde omkring ”Miniordbog over Thybomål ud fra værker af digtere fra Sydthy” samt vedrørende oversættelsesarbejder til thybomål. Jeg har en drøm om, at vores arbejde i Foreningen Thybomål kan være med til at udvikle en moderne retskrivning for dialekten.

Torben skriver i artiklen: ”Thybomålet gennem mere end 100 år” (i Sydthy Årbog 2017): ”Det har heller ikke været muligt at etablere et dialektalt skriftsprog i større eller mindre områder som modpol til rigsdansk.” (s. 84).

Den dialektale tekst nedenfor er et forsøg på at affatte en tekst på ”moderne” thybomål uden lydskrift, men under iagttagelse af de særlige træk i dialekten, som er dokumenteret af Torben, og som vil få stor betydning for det videre arbejde i Foreningen Thybomål med at skabe et dialektalt skriftsprog.

Mine egne erindringsbilleder fra Boddum sogn i årene 1948-1956

I 1948 kjøwt mi fåer Bvojum Kjømenshajel a æ kwinfo¹⁾, sam wa tow ugywt kwinmensker, sam håed drøwen en bette lanbrog, nabo til Bvojumgoer. Etter æ krieg kjøwt di æ kjømensbotik, sam di et ku øwerkoem å dærfuer såel te mi fåer. Æ kwinfo²⁾ fløet hæretter te Yby, hu di kjøwt en brøusal å slekbotik, sam di etter manne oer såel te djær gamel nabo i Bvojum, Majne Søe²⁾. Wi kam fræ Thisti å kjæen te Bvojum, fodik mi faaster håed wæt tjenestpiej fuer hinne broer, Hans, da han opent æ botik ik en awtejtshus i 1929. Da han såel i 1932, bløw hans søester Lilly

gywt mæ æ soegnfoeds sôn, å bløw kuen po Wejster Fowlbækgoer. Æ wa 4½ oer, å nøj å de føest æ hower, wa mi 5 oes føsselsdåe, hu æ naebobaer kam. Æ hower isæer Bent Dejns³⁾ gaew, sam wa en ywlkalænner mæ en loeg te hwær dåe. ”Den kan købes for 1 kr. i den anden butik”, fotael Bent, sam snaeked fikn. Bent bløw mi leegkammeråt, å æ den dåe i dåe mi gue ween. I dåe ka en bejer høer, at han er jyed, æn en ka høer ed po mæ, menner æ da. Bvojum wa en bette let sprej lansbyk om æ skuel. Wi kjømensbaer boed we æ østersie å æ komuenwej, sam gik gjæmen æ byk. Å po den ajen sie å æ wej låe æ spårsplas å æ daem, hu æ kloakrøer ræen te. Wi baer sku så åp a en snes traeper helle tow, fuer å kam åp te æ stroertejt skuel, hu æ dejn boed mæ æ skuelstow i æ sønderæen å æ hus. Bent wa en klat i båeg⁴⁾. Hans søestre wa hjæmfræ. Dem kjæen wi knap. Æ kam møj we æ dejns, å fro Foged forsøegt en gång imæl å ræt po mi sproeg. Men æ ku belæer hinne om, at såen hikker ed et po thybomoel. We æ sie å æ skuel låe en nåk så nyk fuerskuel, hu æ lærinn, fro Jensen og æ lærinmann Rudolf, sam håed væt teologikstoderen, boed. Æ bette skuel håed kun jen stow å en kykken ukker øwer æ skuelstow fuer nejen, å mæ en pa kammer owenpo. Da dær kam bikler etter æ krig, bløw Rodolf tasiwuegnman å håed æ kyren mæ æ præjst, sam et håed bikl, te æ naebosoegn. En oer, dær wa nøj snee, gik Rodolf fåest ik æ baek⁵⁾, men æ præjst wa rolle: ”Tag det roligt, Rudolf Jensen, der sker ikke noget, før jeg kommer”. Æ præjstgoer å æ kjærk låe nier mued æ dæmning te Dåwerøej. Æ præjst kam sam ong mann i 1947 mæ kuen å tow piejer. Æ kam te å goe i klaes mæ Lene Præjst⁶⁾. Æ dejn sang ik æ kjærk, å æ lærinn spelt po æ årgel, men ettersom æ præjst gåt wiel tjenn let extra, kam dær tit brøjfolk ue fræ, sam et ku blyw gywt ik djær ejn kjærk, fodik nue præjst et wiel gywt fraskiel. Hvis de sku wæer billi, så wa ed ujen sang å mosik. Nåe så æ føelg wa po en snes mensker, wa nue å æ gjæster utefres mæ, at æ mosik mangelt. Æ høet en gång æ grawer såe: ”så mot æ præjst og mæ siel ståe å graes ik æ”⁷⁾, fuer sam æ præjst håed såe: ”Meget kan de få mig til, men ligefrem at jeg skal synge solosang!”. Æ lærinn wa misjonsk, men hwærken Rodolf, æ dejn eller præjst wa misjonsk. Rodolf håed hwær oer te poesk bestelt en kaes ”menneskeøl”, sam stoe ik æ kjømens kjæller, så han ku drek en øl mæ æ påst, når han hwær måne hint æ lærinns løn we æ påsts føest stop we æ kjømen. Rodolf brøed sæ et om ”konfirmandøl og hængemuleøl”⁸⁾.

Po beeg sier å æ skuel låe en bette lanejndåm, te naer låe Jens Kraap, sam wa goeman mæ jen tønner hartkuer po foer tønner seæ. Po den ajen sie låe Agnes Snejkers ejndåm⁹⁾, sam et wa større end en fuedbålbaen, sam den osse bløw te i 1963, da æ nyk skuel bløw bøged. Agnes sam wa eenk, lejed æ bægghång mæ tow smoe kammer ukker te æ barber. Dærfouden håed hun tow gamel mensker, Marius å Kåren, sam boed dær nue oer mæ kåst å losik, innen di kam po Ullerup Ålledåmshjæm (fattegoer te 1950). Skroe nejen fuer Agnes låe kjømen Borggaards botik. Han håed benzikntank å nøj stare botik i m³ end wos. Fåer ku got, når wå botik wa tom, sæen mæ om fuer å sik, om æ Bægghus¹⁰⁾ håed folk ik æ botik we loektik, nåe dær wa ywlhajl. Rudolf såe en gång: ”Købmand Hansen har de bedste varer, men den værste rod”. De sku wæer en roes! Po den ajen sie å æ wej låe Sko Bækmans bette ejndåm. Han håed wæt pleejdræng we Magreet Lee å hinne fætter Fejster, sam nåe han håed wæt te marken i Thisti, spuer æ ruttebiklman: ”Hu manne däller ka æ ed kåest å blyw leweer we æ dae?”¹¹⁾ Han håed wæt ik Amerika. Bækmann arred æ ejndåm å løwed po tow kyker¹²⁾. Han håelt æ Jyllans Påst sammen mæ æ barber, å han løest en så nyew, at hans omkwæed wa: ”De stow sko da høet å tødli i æ Jyllans Påst.” De skeet å å te en sonda, han gik fobik po æ wej, når wi såt å fek kaefe, at muer winked ham in, å når wi wa we å wæer færdi, å dæ stow en bael tebæg, at muer såe: ”Ka do et spies den siest bael, Bækman?” ”De ka æ sko da got”, lye æ swær¹³⁾. Nåe wi goe tebæg långs æ østersie å æ wej, leger føest æ fosamelshus, hu wi sam skuelbaer gjaer om æ somerawten wiel ståe å høer po di oeng kael å piejer. De wa et ael djær snak wi fåstow. Føst nåe wi bløw konfemeret mot wi kom te bal ik æ fosamelshus. Mæel æ fosamelshus å wå botik låe en awtejtshus, å etter wå botik låe æ brøusal, sam åsse håed is å slek. Mulva wa tømmer, men wa, faer wi kam te Bvojum, fallen po æ sykkel nie å æ kjærkbaek mæ en ”wanwitti fåert”, sam han altik såe. Så de war Mulsedisse¹⁴⁾, dær bjæer te æ brøe¹⁵⁾. En sonda bløw wi baer sikker po, at wi håed siet æ Kjællernæsmårder inn ik Mulvas haue, å da mi fætter Kees wa dæer, skøen wi å ræen nie te hans bæstefæer, sam wa soegnfoed. Folk di keeg nøj, da æ soegnfoed mæ en hæl a baer gik gjæmmel æ byk mæ æ politikkaskjet po. Æ trower de wa siest gång de skeej. De wiest sæ sien, de baar wa tople Viggo¹⁶⁾, sam wiel in mæ en does hånning te Mulvas. Bæg we di fier hues wa en wej om te trej goer po rad. Den siest heed Bvojumgoer. Æ kom tit om te Magne Søe, sam æ maen bløw kaelt. Hans

kuen så Majne. Han øwertow æ goer etter en møj berøemt thybomoel dijter, Jens Søe, sam i 1938 læst hans ejn dijt: ”Tak for æ Bro” åp ik æ Statsradiofonik we æ inwikelsæ å Ojjesukn brow. I dåe stæer Jens Søes mienstien po æ tåmt fræ æ fosamelshus. Magne ku got blyw let sukker po wos knæjt, hvis wi lawed fo let, nåe wi sku læes rued. Så såe han ”bonny fuer Boesen”¹⁷⁾. Hwær å di trej goer hæd en æng øwer mued æ komuenwej. Po den møttest strimmel hæd wi spårsueg om æ sommer. Wå fuerman ik æ idrætsfoening heed Kresten Kran. Han wa jen å trej ugywt søesken, sam bløw kaelt æ Krænner¹⁸⁾. Kresten Kran war så iwrig, når wi spelt kaemp, at han ræen åp å nie långs æ baen, men hær wa han nøet te å go epo æ dieg, sam po beeg sier wa hejnt in mæ piegtroe. Å da han krewlt i fuerwej¹⁹⁾, søer han fuer, at wi fik en ajen ste å speel om æ somer, så han bejer ku føel æ kaemp. Åp we æ wej leger æ smes hus og smeje, å po den ajen sie å æ wej te Bvojum Beesgoer leger æ bette skomaers hus. Æ skomardræng bowed let længer åp aj æ wej mæ kuen og 6 baer. Han ku laew allting po en DKW, men da han sam oeng wiel ha æ skomaer te å wælt æ gawl fuer å fo den flywmaskien uk å æ lowt, sam han hæd lawe a di bræeder, sam æ skomaers hæd foet ik djær sølbrøllopgaew, da såe æ bette skomaer nej. En dåe æ sme sået we æ kykenbower, sejer han plusli te Rosa: ”Hwem wa de, sam gik ik æ groop²⁰⁾. De wiest sæ å wær Kiwsgoe, sam wa lie hæste nok ront i æ swing po æ knallert. Kiwsgoe wa wan te let å hwær. En dåe kør han ukker po æ huwedvej å bløw kør po. De jennest han såe wa: ”Di ku sko da hoeld tebåeg.”

Særegne udtryk, ord og navne i teksten.

Med udgangspunkt i en snes husstande i en lille spredt beliggende landsby i Boddum sogn i Sydthy er nu givet en kort beskrivelse på ”moderne” thybomål af de i begyndelsen af 1950’erne herboende personers særegne udtryk. De blev brugt og forstået af alle eller i hvert fald de fleste i den bestemte gruppe af thyboer, som levede i Boddum sogn.

I teksten er med tal markeret en række særegne udtryk, som kan være svære at forstå for udefrakommende, fordi de kræver kendskab til dialekten og/eller forskellige forhold i lokalsamfundet.

Jeg kunne godt have givet dig, Torben, nogle begreber til en idiomatisk analyse af teksten, men blev rådet til at undlade enhver form for fagterminologi. Nu må du selv teoretisere over de særegne udtrykks nærmere karakter.

- 1) ”Æ kwinfoik” betød her, at de to kvinder, som ikke var søskende, levede sammen. Om det var en almindelig betegnelse på thybomål for tilsvarende par, vides ikke.
- 2) ”Majne Søe” fik sit tilnavn fra den tidligere ejer af gården, hvilket ikke var almindeligt, men ofte brugte man gårnavnet som tilnavn, senere eventuelt taget som familienavn. Manden hed Magne Hove.
- 3) ”Bent Dejn” var ikke Bents rigtige navn. Han hed Bent Foged, men hans far var førstelærer og degn i kirken. Man brugte aldrig formen ”Bent til æ Dejns”.
- 4) ”Klat i bæg”. Når en af en søskendeflok var noget efter de andre søskende i alder, sagde man, at det var en klat i bæg. Her var betydningen, at Bent var efternøler.
- 5) ”Gik fåest i æ bæk” betød, at bilen måske sad fast, men i hvert fald havde problemer med at komme over bakken.
- 6) Børnene i landsbyen hed Kresten Kjømen, Åse Sme og Lene Præjst m.v., hvormed deres identitet bestemtes ved fædrenes erhverv.
- 7) ”Ståe å graes ik ed” betød, at præsten og graveren ikke var i stand til at løse opgaven tilfredsstillende. Det faste udtryk blev sædvanligt brugt om landmænd i praktiske problemer.
- 8) ”Menneskeøl, konfirmandøl og hængemuleøl” betød påskebryg, alm. pilsnerøl og hvidtøl. Brugen af ordene var sikkert kun kendt af de få involverede.
- 9) ”Agnes Snejker” var enke efter en snedker, som døde ung af et fiskeben i halsen.
- 10) ”Bægghus” var min fars nedvurderende øgenavn til konkurrenten Borggård.
- 11) ”Hu manne dåller ka ed kåest?” Den ikke lokale chauffør måtte svare ”hwa?”. Om det kun blev brugt, når manden havde haft en lystig tur til købstaden, tør jeg ikke sige. Men endestationen var på den anden side af vejen og tæt på ”æ dae”.
- 12) ”Løwed po tow kyker” betød, at Bækmand levede af at producere mælk fra to køer på to-tre tdr. land efter plejemorens død.
- 13) ”Det ka æ sko da got”. ”Sku Bækmann” blev hans øgenavn.
- 14) Æ skomaerdræng var ikke skomagerens medhjælper, men hans søn.
- 15) ”Bjæer te æ brøe” betød ikke, at der skulle hentes æg, mel, smør, mælk og gær hos købmanden, men at det var konen, som tjente pengene. Mulsedisse var børnenes øgenavn til slikmutter.

- ¹⁶⁾ ”Tople Viggo” var en yngre tjenestekar, som var lidt til en side, deraf øgenavnet.
- ¹⁷⁾ ”Bonny fuer Bosen” betød ’helle for Boesen’, som var navnet på naboens noget mere solide medhjælp end os drenge.
- ¹⁸⁾ ”Æ Krænner” betød her, at de tre søskende Jens, Kristen og Ida Christensen boede sammen på slægtsgården.
- ¹⁹⁾ ”Krewelt i fuervej” betød, at Kresten Kran var dårligt gående. Det ukendte ligger i, at krewel allerede på det tidspunkt var et ukendt dialektord for andre end de gamle thyboer. Kræn Krewel er et uvenligt øgenavn. Børn bruger øgenavne som tiltale (mobning), og voksne bruger ofte øgenavne i omtale.
- ⁽²⁰⁾ ”Gik ik æ groop”. Kibsgaard gik ikke, men kørte i grøften.

Litteratur

- Arboe, Torben (2017) Thybomålet gennem mere end 100 år. *Sydthy Årbog 2017*.
- Hansen, Chr. Bo (1986) Om sprogfilosofi og talehandlinger. *Samfundsvidenskabelig teori og metode: en systemanalytisk videnskabsteori*. Samfundsanalyseinstituttets akademiske serie. Lemvig:20-42.
- Hansen, Chr. Bo og Torben Arboe (2016) Miniordbog over thybomål ud fra værker af digtere fra Sydthy. *Oesskrøwt 2016*, Foreningen Thybomål.

Kollegiale hilsner

Alle artikler er fagfællebedømte

*Forfatteren er professor emeritus ved Institut for
Kommunikation og Kultur, Center for Leksikografi,
Aarhus Universitet
e-mail: hbe@cc.au.dk*

Henning Bergenholtz

Får alle tvillingeformler selv tvillinger?

Det er uden tvivl i Torben Arboes ånd at gå ind på den konkrete sprogbrug og ikke at fokusere på leksikografiske og lingvistiske termer. Jeg vil derfor ikke diskutere forskellige klassifikationsteorier for typer af faste vendinger. Jeg vil koncentrere mig om en type, tvillingeformler, som i Bergenholtz (2018) beskrives på følgende måde:

En **tvillingeformel** er en idiomatisk vending, som udgøres af to størrelser grupperet omkring en konjunktion, især *og*, men også *eller* og *men*. Størrelserne er ofte hinandens modsætninger: *tidligt og sent*, *bagfra og forfra*, *pisk eller gulerod*. Men det kan også være en vending med to eller flere partikler, som ikke kan kaldes modsætninger, fx *af og til*. Sådanne vendinger kaldes også parformler eller binominaler. Hertil hører også reduplikative ordforbindelser, som består af to forskellige ord der gentager det samme betydningsindhold, fx *hyle og skrike*, *godt og grundigt*, *slide og slæbe*, *bag lås og slå*. Som tvillingeformel vil de to sammenstillede ord med næsten samme betydning have en forstærkende funktion. Når man hyler og skriger, ja, så skriger man mere, end hvis man kun skriger. Således også *dag efter dag*, hvor det samme ord gentages. Til tvillingeformler hører også udtryk, man med større ret kunne kalde trillingeformler, fx *morgen, middag og aften*.

I denne beskrivelse angives hver gang en tvillingeformel, hvor de to eller tre dele anføres i en og kun en rækkefølge: $a+b$ eller $a+b+c$. Der nævnes ikke muligheden for $b+a$ eller $b+c+a$. Denne fremgangsmåde svarer til det, vi finder i nogle af de foreliggende danske ordbøger. Vi finder ganske vist varianter, hvor et af ordene udskiftes med et andet (fx både ”bag lås og slå” og ”bag lås og lukke”), men stort set aldrig en angivelse af to varianter af en tvillingeformel med samme ord i modsat rækkefølge. Vi angiver her et par eksempler:

Den Danske Ordbog (2018) har i både artiklen **bagfra** og i artiklen **forfra** kun vendingen "(både) forfra og bagfra" med betydningen 'meget grundigt' og således ikke den omvendte ordfølge "(både) bagfra og forfra". Nudansk Ordbog (2005) har i artiklen **lås** kun vendingen "bag lås og slå" med betydningen 'i fængsel el. i et aflåst rum'. Ordbogen har således ikke en variant med modsat rækkefølge "bag slå og lås", men også "under lås og slå" og "bag lås og lukke". Ordbog over det danske Sprog (1981) har både i artiklen **slide** og også i artiklen **slæbe** kun vendingen "slide og slæbe", begge steder uden betydningsangivelse. Jysk Ordbog (2018) har i artiklen **hoved** kun vendingen "hverken hoved eller hale" med betydningen 'ingen orden, ingen mening'.

Ud fra denne praksis og også ud fra en lille rundspørge blandt danske modersmålstalere kan man lave følgende regel A: Tvillingeformler består af to eller tre kerneord, som altid optræder i samme rækkefølge: a+b.

Den ovenfor fra Ordbog over det danske Sprog citerede vending "slide og slæbe" er der mange belæg for, fx "Jeg oplevede min kones familie slide og slæbe på vinmarkerne, høsten kom i hus, uden at nogen overhovedet talte om, om det blev en god årgang." Men der findes også mange belæg med den omvendte ordstilling "slæbe og slide", fx "Til at begynde med blev hun chokeret over, at man for at få en fod indenfor skulle slæbe og slide på frivillig basis."

Regel A er tydeligvis forkert. I stedet kan man opstille regel B: Tvillingeformler består af to eller tre kerneord, som altid kan optræde i både rækkefølgen: a+b og b+a.

Denne regel kan ikke anvendes, hvis der er tale om gentagelse af et og samme ord, fx "dag for dag". Men også mange andre tvillingeformler bruges kun i en bestemt rækkefølge, fx "alfa og omega", "død og kritte", "fra vugge til grav", "fred og ingen fare" osv. I Viden om faste vendinger (2018) findes der 120 vendinger af denne type. Hertil kommer 35 tvillingeformler, hvor der er tale om en gentagelse af samme ord.

Også regel B er således ikke korrekt. Det må derfor blive til en regel, der er en blanding af regel A og B, dvs. regel C: Tvillingeformler består af to eller tre kerneord enten kun i rækkefølgen a+b (delmængde C1) eller både i rækkefølgen: a+b og b+a, (delmængde C2).

Tvillingeformler, der tilhører delmængde C2, kan i en ordbog fremstilles sådan, at ordbogsbrugeren kan se, at de er varianter med samme betydning, og evt. også kan få hjælp til at vælge en af varianterne. Det bliver for 340 tvillingeformler gjort på følgende måde i Viden om faste vendinger (2018) i fire artikler for **hale eller hoved i**, **hoved eller hale i**, **hale og hoved i**, **hoved og hale i**, her citeres kun fra artiklen **hale eller hoved i**:

hale eller hoved i <tvillingeformel>

Faste vendinger

hverken kunne finde hale eller hoved i

ikke kunne finde hale eller hoved i

ikke kunne se hverken hale eller hoved i

Betydning

udtryk for, at et problem er så uoverskueligt, at det udgør en næsten uløselig opgave

Anmærkninger

1. Den første danske ordbog, som anfører denne vending, er Daniel Matras, som i "Proverbes" (udkommet i København 1633) har: "Hans Tale hafuer huercken Hofuet eller Hale."

2. Tvillingeformler bruges ofte, når de to ord i vendingen er synonymmer, næsten-synonymmer eller antonymer, i både rækkefølgen a+b og b+a. Sådan er der også forskellige varianter med "hoved" og "hale", som forbindes både med "og" og "eller" – i øvrigt helt uden nogen betydningsforskel. Varianten med "hale eller hoved" er dog meget klart den hyppigst brugte variant. En Google-søgning den 25.5.2017 gav følgende antal hits for de fire varianter:

hoved eller hale i 5.270

hale eller hoved i 40.000

hale og hoved i 50

hoved og hale i 575

Der findes derudover 50 tvillingeformler i Viden om faste vendinger (2018), som ikke anføres med varianter efter regel C2, men anføres på samme måde som de tvillingeformler, der følger regel C1. Det drejer sig fx om **bag lås og slå**, hvor man også kan finde belæg for **bag slå og lås**, fx "Hvad får læseren så ud af ironien og de uopklarede mord? Ud over en slem skuffelse, hvis man forventer en velopklaret forbrydelse og en morder sikkert buret inde bag slå og lås." Denne variant angives ikke i Viden om faste vendinger (2018), fordi den fremstår som en fejl eller en

ordleg og også er meget sjældent brugt. En Google-søgning den 16.7.2017 gav 76.200 hits med ”bag lås og slå” mod kun 4 hits med ”bag slå og lås”. I dette tilfælde og også i 50 andre som fx ”drive for vind og vove”, ”eget kød og blod”, ”i handel og vandel”, ”krible og krable”, ”love bod og bedring” er den nævnte ordbog således set ud fra et deskriptivt lingvistisk synspunkt ikke korrekt. Men set ud fra et leksikografisk synspunkt vil jeg argumentere for udeladelsen af varianter af tvillingeformler, hvis disse kun bruges uhyre sjældent eller i ubehjælpsomt formulerede tekster.

Litteratur

- Bergenholtz, Henning (2018) Værkstedsberetning. *Viden om faste vendinger*. Henning Bergenholtz under medvirken af Esben Bjærge. Odense: Ordbogen.com. www.ordbogen.com.
- Den Danske Ordbog (2018) = *Den Danske Ordbog. Moderne dansk sprog*. www.ordnet.dk/ddo
- Jysk Ordbog (2018) = *Jysk Ordbog*. www.jyskordbog.dk
- Nudansk Ordbog (2005) = *Politikens Nudansk Ordbog*. 19. udg., 1. opl. København: Politikens Forlag.
- Ordbog over det danske Sprog (1981) = *Ordbog over det danske Sprog*. 28. bind. København: Gyldendal.
- Viden om faste vendinger (2018) = Henning Bergenholtz under medvirken af Esben Bjærge: *Viden om faste vendinger*. Database: Richard Almind. Odense: Ordbogen.com. www.ordbogen.com.

*Forfatteren er professor i dansk sprog og litteratur
e-mail: labri@webspeed.dk*

Lars Brink

Torbens datter

- 1.1 Wy warre saa mange søskene smaa,
- 1.2 – under liden –
- 1.3 saa aarligh falt oss faderren fraa.
- 1.4 Der dagen hand dagis, och duggen den driffuer saa wide.

- 2.1 Om en søndag at afften skured de derris spiud,
- 2.2 om en mandag at morgen rede de saa wrede udt.

- 3.1 Der de komme for norden skou,
- 3.2 der gick her Thorben och holt sin plou.

- 4.1 ”Her gaar du, her Thorben, faffuer och fin!
- 4.2 iegh will nu haffue bodt for frende min!”

- 5.1 ”Iegh will giffue eder huss och gaard
- 5.2 der-thill min datter, saa wen en maard!”

- 6.1 ”Wie erre icke kommen for huss eller iord,
- 6.2 men wie erre kommen for dit hierte-blod!”

- 7.1 Saa hugge dee her Thorben saa smaa
- 7.2 alt som løff, udi lunden laa.

- 8.1 Saa rede de thill her Torbens gard,
- 8.2 ude stod hanss datter, den wenne mard.

- 9.1 Ude stoed hans datter, saa small som en wond,
- 9.2 met it guld-kar paa huer sin hand.

- 10.1 Hun skenckedt der-i med lyst och spill,
10.2 hun drack først hendis faderss bane-mand thill.
- 11.1 ”Haffde iegh wist, du haadt werredt saa goed,
11.2 aldrig skulle ieg sett din faders hierte-blod!”
- 12.1 ”Och haffuer i slagedt min fader thill død,
12.2 da haffuer i gjort migh saa stor en nød!”
- 13.1 ”Haffuer ieg nu icke gjort well mod dig,
13.2 daa skalt du her-effter haffue saa gat som iegh!”
- 14.1 Hand sette hende paa ganger graa,
14.2 saa slo [hand] offuer hende kaaben blaa.
- 15.1 Saa red hand offuer de sorte hieer,
15.2 – under liden –
15.3 aldrich saa hun sin faader meer.
15.4 Der daugen hand dages, och dugen den driffuer saa wide.

For mig er *Torbens datter* en sproglig frase, nemlig navnet på den berømte folkeviser, som vi læste i 1. g. Visen er stor kunst, men dét vil jeg gå hen over, og her prøve at datere den nærmere. Den findes kun i ét håndskrift, fra 1640'rne (DgF nr. 288, fulgt ovf.), men til brug for datering er håndskriftets ortografi ligegyldig. Det siger sig selv, at en mundtligt traderet vise undergår alle sprogets udtaleændringer og, når den nedskrives, antager nedskrivningstidens ortografi. Derimod kan bøjning og syntaks i nogen grad bevares, mens selve gloserne i høj grad vil være uforandrede.

I skolen lærte vi, at visen hørte til de ældste folkeviser, dvs. i hvert fald fra første halvdel af den middelalderlige tradition (folkevisen kom som kædedanse-viser til Danmark fra Frankrig i 1100-t.). Af flg. trede grunde:

1) Simpelhed. Visen er uhyre enkel. **2) Grumhed:** Kvinde forener sig med sin fars morder. **3) Pløjning.** Hr. Torben pløjer selv. Det sidste argument er stærkt, thi herremænd har med garanti ikke selv pløjet jorden efter år 1300. – Hertil føjer jeg:

4) Navnet *Torben*. If. Lerche 2006:10 og Meldgaard 2007:10 er de nordiske ikke-kristne navnes antal mod middelalderens slutning kommet ned under 5 %. I højmiddelalderen (1200-t.) ca. 50 %. Der er dermed stor sandsynlighed for, at visen er digtet før 1400.

5) Metrik. Der er pæn enighed om, at den tolinjede strofe (med mellem- og omkvæd) er den ældste. Dal 1956:280 skriver, at Recke antager, at den 2-linjede strofe er ældre end den 4-linjede. Og Dal selv hælder 1956:288 til, at Stalt Elin-strofen er udvokset af 2-linjestrofen. Fafner 1994:56 siger om den 4-linjede strofe: "... som af mange regnes for en senere udvikling". I løbet af middelalderen bliver 4-linjer langtfra den almindeligste.

I øvrigt er samtlige linjer formentlig taktfast digtet; 3 linjer ud af de 32 kræver blot én mindre emending: 2.1: **Om en 'søndag ad 'aften de 'skured d(j)er' 'spjud. (D(j)er alm. i alle dialekter; apokope i trykssvag stavelse nr. 2; GG §219.3; -s er 1600-t.).* 2.2: **om en 'mandag ad 'morgen 'rede de 'ud.* Linjen bliver kun bedre, når *vrede* flyttes fra visen til modtagerens sind, for *vrede* er de naturligvis. 6.1: '*erre* > *'*er* (ingen fejl; blot »korrekt skriftsprog«). 6.2: **vi er 'kommen/komne 'for dit 'hjerter'blod.* 11.2: **fars pro faders (do.).* 13.1: **Har pro haver (do.).* 13.2: **då 'skalt du her'efter ha 'så (= 'ligeså) godt som 'jeg (do.).* 14.2: **så 'slog han 'over hend 'kåben 'blå (do.; apok. i trykssv. stav. nr. 2).* 15.1 har *ø* > nul og kontraktion *heer* > *he-r*; thi alle rim er mandlige; hos nedskrivnersken også diftongering > *hje-r*. – Formentlig var den store digter mere taktfast end de flg. rhapsoder, men jeg meddeler kun disse rettelser, for at læserne kan foredrage digtet metrisk korrekt.

Linjerne er rene 4-slagsrækker med 1 el. 2 dale mellem toppene og 0, 1 el. 2 optaktsstavelser. At folkeviserne skulle have fri trykssvag udfyldning, er en gammel myte.

6) Han. Der kan intet slutes af *Dagen hand* og *duggen den*. Alle dialekter har ind i 1800-t. *han*, *hun* om tingsnavne. Og *den* har sikkert »altid« været en mulighed (oldn. *sá*, *þann*), efter at *sú*, *þá* meget tidligt forsvandt – og da ikke mindst for at sikre stavrimet.

7) Rim. Der er 7 rim på *-d*: *spjud* ~ *ud*, *gård* ~ *mår* 2 g., *god* ~ *blod*, *død* ~ *nød*, *jord* ~ *blod* samt *hieer* 'heder' (med opr. *ð*) ~ *meer*. Det er påfaldende, at oprindelige *t*-ord i ingen tilfælde rimer på oprindelige *ð*-ord, og omvendt. Det tyder umiddelbart på, at visen er digtet, da *-t* endnu var usvækket, dvs. før 1375 (Brink 2000 sætter *t* > *ð* i trykstærk udækket udlyd til 1375-1450 gældende for hele landet). Rimene kan naturligvis også være skabt på *t*-ordenes stemte [d]-stadium, men i så fald i hvert fald før 1400. (Opr. *-ð* får endnu tidligere såkaldt spirantsvækkelse > nul el. *j*, men bevares mærkværdigvis i stor udstrækning som *ð*, der senere kan > nul sammen med *ð* < *t*. Der er talrige rimord med bevaret *ð* < *ð* at tage af, Brink&Lund 1975 §66).

8) Rimene *gård* ~ *mår* viser – eftersom rimene i det hele er fortræffelige – at de er skabt efter $r\ddot{o} > r$. Dette bortfald, der ikke præger vor skrift meget, er dog så tidligt (belagt i trykstærk indlyd – hvor det er senest – ca. 1100 og ca. 1225, GG §402), at det blot siger: efter 1075 – og dét vidste vi i forvejen.

I øvrigt siger vokalkvaliteten i rimet os slet ikke noget. Rimet kan være digtet før 1250, da begge ord havde langt *a*, eller da de efter 1250 havde fået langt *å* (Brink 2000).

Rimet *jord* ~ *blod* er det eneste ukorrekte. Det er naturligvis digtet efter $r\ddot{o} > r$ som det foregående, men står i øvrigt ikke til at redde.

9) 3.1 *Der* 'da' kunne evt. se ud til at pege på tiden efter 1300. Men faktisk har både Lunds Ordbog og ODS belæg fra ca. 1300, omend det opr. *þegar* (og *er*, *þar*) var almindeligere. Men visen kan jo sagtens oprindelig have haft *þegar* – metret tillader det – der så er udgået af sproget og erstattet af *der*.

10) Låneord. Skautrup 1944:285 nævner, at låneordsfrekvensen i de ældste håndskrifter af de sjællandske og skånske love, 1240-1300, som er afskrifter, opr. affattet ca. 1170 efter mundtlig tradition, er ca. 4 % (gloseoptælling), hvorimod den mere avancerede jyske lov fra 1241 har 6,2 %. I den ikke afskrevne, i 1241 skabte fortale: 12,2 %. I 1300- og 1400-t. vælter det ind med lån, så at procenten i yngre mda., hvor jeg, tilfældigt, vælger 1. side af *Lucidarius* (Bertelsen 1905), ligefrem stejler; den påg. side har 19 % (258 løbende ord, løbeords-optælling), som ere: *Lucidarius*, *discipulus*, *menneske*, *magister*, *element*, *sjæl*, *natur*, *klog*, *krank*, *kunst*, *anbud*, *understandelse*, *materie*, *djævel*, *ære*, *fange*. I alt 16. I vor vise er der kun 2 % (402 løbende ord): *herre*, *fin*, *skænke*, *spil*, *kåbe*. I alt 5. Som helhed peger den lave låneordsfrekvens på ældre mda., dvs. før 1350.

11) Af de 5 bør *herre* ikke afficere os. Det er lånt < osax. før 1100. Ej heller *kåbe*, der findes på Nylarsker 2: *kō:pu* gen. 1050-1150. *Skænke* er i dansk først belagt fra 1450, men er lånt til oldn. allerede 1250-1300 (NPO). Det er usandsynligt, at oldnordisk skulle have lånt det < middelnedertysk væsentlig før dansk. *Fin* findes i GO ældst i 1371. Det kan sagtens være ældre i mundtlige kilder som denne – populært, som ordet var i hele Europa. Det kan også let være senere indsat som fast formel: *favr* og *fin*. Endelig *spil*: Belagt ellers fra 1460. Fristende at rekonstruere er: *lyst* og *leg* på purt nordisk. Men selvfølgelig p e g e r *fin* og *spil* på yngre middelalder, selvom de let bortforklares.

12) *Mår*. Dette ur-folkevisord siger intet. Det gled ud af dagligsproget i 1100-t., er kun belagt i folkeviserne. Bevidner dermed, at folkevisen *som genre* er fra 1100-t., siden det kom med dér, men én gang indkommet lever det sit folkevise-liv ad infinitum.

13) *Vånd*. Dette substantiv mister, som de fleste andre, sit nominativ *-ær* i 1100-t. I 1200-t. er der i Skånske Lov kun de ”3 musketerer” tilbage (Skaftø Jensen 2011:116) med nominativ-fleksivet *-ær*; og disse håndskrifter er ældst fra ca. 1240, afskrevet nøjagtigt efter afskrifter osv. fra ca. 1200, delvis endda 1170’erne. Visen kan ikke oprindeligt have haft dette fleksiv, der ville have givet kvindelig udgang og ikke have rimet på *hand/hånd*. Peger på tiden efter 1200.

14) Svagt peger det også på ældre middelalder, at Torbens datter så let accepterer fadermordets selvtægt (og formentlig også faderens selvtægt). Konge og kirke havde forbudt selvtægt fra ca. år 1000. Og den er først vakt til live med #metoo, 1000 år senere.

15) For den levende hr. Torben, min gode ven, skal det tilføjes, at 1½ træk peger på Jylland. I str. 3 og 15 reflekteres et subjekt med *sin*, i str. 10 med *hendes*. Det har nok vaklet lidt i jysk på den tid, mens *hendes* vist var umuligt i ømål-bornholmsk. Men det kan jo meget let være omkalfatret ved jyske dansemik. Derimod peges der tydeligt imod Vestjylland, når Torbens datter og voldsmanden rider bort over de sorte heder.

KONKLUSION. 11 svage eller stærke omstændigheder peger til- sammen på ca. år 1200, to låneord peger svagt på tiden efter 1350.

Litteratur

- Brink, Lars (2000) *Sound Changes in Late Middle Danish*. larsbrink.dk.
 Brink, Lars & Jørn Lund (1975) *Dansk Rigsmål* I-II. København: Gyldendal.
 Brøndum-Nielsen, Johs. (1910) De danske Folkevisers betydning i sproglig Henseende. *Studier og Tydninger* (1951). København: H. Schultz.
 Dal, Erik (1956) *Nordisk folkeviseforskning siden 1800*. København: H. Schultz.
 DgF = Sven Grundtvig & Axel Olrik (1966) *Danmarks gamle Folkeviser* V. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund.
 Fafner, Jørgen (1994) *Dansk Vershistorie* 1. København: C.A. Reitzel
 GG = Brøndum-Nielsen, Johs. (1928-1973) *Gammeldansk Grammatik* I-VIII. København: J.H. Schultz.
 GO = Merete Jørgensen et al. *Gammeldansk Ordbog*. www.gammeldanskordbog.dk

- Jensen, Eva Skafte (2011) *Nominativ i gammelskånsk*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund, Odense: i kommission hos Syddansk Universitetsforlag.
- Meldgaard, Eva Villarsen (2007) *Navnebogen*. København: Aschehoug.
- Nielsen, Michael Lerche (2006) *Hvad skal barnet hedde?* København: Politiken.
- ONP = Degnbol et alii (1995 + net) *Ordbog over det norrøne prosasprog*. København: Den arnamagnæanske kommission.
- Skautrup, Peter (1944) *Det danske Sprogs Historie I*. København: Gyldendal.
- Thuesen, Karen (1995) "Med pen i hånd"? *Danske Studier* 90:63-78.
- Jeg huskede ikke denne afhandling, da jeg skrev artiklen. Hendes resultat er, at visen er middelalderlig, dvs. digtet før 1500. Hendes argumenter drages især af litterære motiver og formler, samt af argument 3 og 5 ovf.

*Forfatteren er lektor ved Institutt for filosofi og
førstesemesterstudier, Universitetet i Bergen.
e-mail: Randi.Brodersen@uib.no*

Randi Benedikte Brodersen

Hvad kunne der stå om *mojn* i Jysk Ordbog? – et sociolingvistisk bud

Fra Sønderjylland til Jysk Ordbog – og *mojn* i Den Danske Ordbog og Wikipedia

Mojn er ”en almindelig hilsen i Sønderjylland”. Den beskrivelse findes i Den Danske Ordbog (DDO) som optog ordet i den trykte udgave i 2005. Samme år kom ordet ind i Wikipedia, og her er både oprindelse og udbredelse dokumenteret. *Mojn* er vel snart også på vej ind i Jysk Ordbog, som i 2018 er redigeret færdig til langt hen i *k*.¹ Så hvad kunne der stå om *mojn* i Jysk Ordbog?

Mit bud bygger især på centrale publikationer om *mojn* af Karen Margrethe Pedersen, som har holdt godt øje med *mojn* i over 20 år (Pedersen 1995a, 1995b, 1997, 2001, 2002 og 2009)² og har udforsket både udviklingen i brugen af *mojn* og holdninger til *mojn* i Sønderjylland og Sydslesvig. Jeg gengiver desuden resultater fra en brugerundersøgelse i avisen JyskeVestkysten fra 2013 og bruger også egne iagttagelser og erfaringer og oplysninger fra familie i Sønderjylland. Jeg ser på *mojn* med sociolingvistiske briller, for *mojn* er sociolingvistisk interessant af to grunde; dels fordi det er eksempel på et ord som kommer ind i

¹ Der er ”redigeret ca. 46 %”, dvs. til ”langt henne i ko-” oplyser Kirsten Lyshøj som jeg takker for oplysningen om redigeringsstatus for *Jysk Ordbog* (e-post 16. januar 2018).

² Hjertelig tak til Karen Margrethe Pedersen for både artikler og samtaler om *mojn* og faktuelle oplysninger og til min sønderjyske familie og især moster Astrid Jensen i Jels og nevø Jan Brodersen i Vedsted, som har bekræftet og fortalt om egen og andre sønderjyders brug af *mojn* (henholdsvis i januar og 8. april 2018). Også mange tak til Camilla Wide, Åbo universitet, for oplysninger om finlandssvensk *moin* (e-post 30. januar 2018) og til Hans Møller for den flotte grafiske fremstilling af *mojn*-brugerens spredning i Sønderjylland og det øvrige Danmark – i figur 2.

sønderjysk som et ungdomssprogstræk i det første tiår efter 1900 og blev kaldt modeord og ”sidste skrig”, og så bliver ”Ugræs” og stridsord³, især i 1930’erne, men slår igennem i 1970’erne, blomstrer videre og udvikler sig til en neutral regional og dialektal hilsen som bruges af alle i Sønderjylland, dels fordi der er stor variation i ordets funktion, brug og betydning.

***Mojn* – et levende og landskendt dialektords funktioner, brugsområder og geografiske grænser**

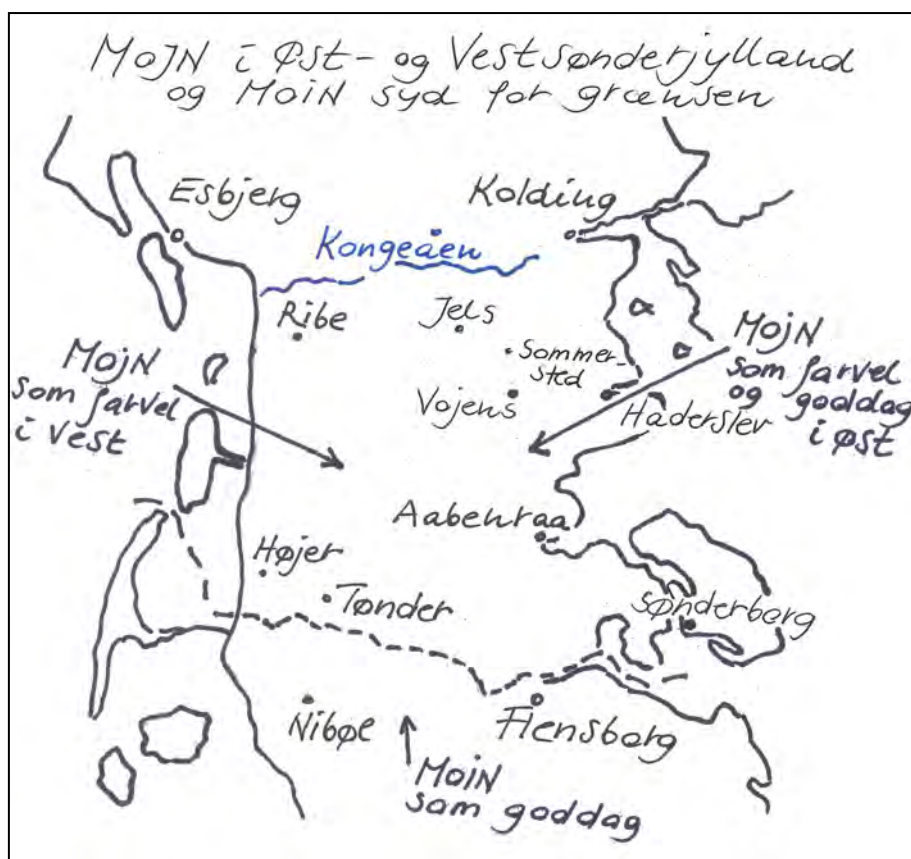
Mojn er en dagligdags dialektal hilsen, i hele Sønderjylland, brugt som neutral afskeds- og ankomsthilsen til enhver tid, af sønderjyder og tilflyttere, i by og på land, og som hilsen i forbifarten (jf. Jørgensen 1971: 154 og fx Pedersen 1995b). *Mojn* er også brugt viden om – af sønderjyder – i resten af Jylland, i København og andre steder i Danmark, som vi ser på danmarkskortet i figur 2, og også brugt i Sydslesvig og Frisland, af både det danske mindretal og flertalsbefolkningen.

Mojn er både hilseord og identitetsmarkør og for mange sønderjyder selve indbegrebet af sønderjysk identitet (også selvom ordet er i brug som nordtysk, slesvigsk og nordfrisisk hilsen i betydningen ’goddag’ og skrevet *moin*). *Mojn* indgår i det officielle logo fra Danmarks turistportal visitsonderjylland.dk og i et kendt slogan: ”Mojn, vi ses i Sønderborg”. Slagsangen ”Mojn” findes.⁴ Radio Mojn og TV Mojn fandtes (henholdsvis 1989-2014 og 1995-2014). *Mojn* har givet navn til modebutik, ugeavis, teblending, forening og orkester osv. (Pedersen 2009) og står desuden på et hav af postkort, plakater og skilte. Omfattende visuel dokumentation findes i Karen Margrethe Pedersens artikler om *mojn*.

Den nordlige grænse for *mojn* – som ses på kortet i figur 1 – følger nok næsten Kongeåen og går omtrent fra Kolding til Kongeåens udløb i Vadehavet mellem Ribe og Esbjerg. Denne grænse svarer omtrent til nordgrænsen for det område som frem til 1864 var den nordlige del af hertugdømmet Slesvig. En anden *mojn*-grænse går ned igennem Sønderjylland: I Vestsønderjylland er *mojn* i brug som afskedshilsen, fx i Tønder og Højer, i Østsønderjylland som både afskeds- og ankomsthilsen (Pedersen 2001:6).

³ Udtrykket ”sidste skrig” og benævnelsen ”Ugræs” kommer fra Hostrup-dansk-indsamler M.B. Ottesen, refereret i Jørgensen 1971:153.

⁴ Sangen ”Mojn” er skrevet og sunget af komponisten og sangskriveren Valdemar Rasmussen, indspillet i 1975 af Valdemars Orchestra, kom på Dansktoppen og blev i 2012 udgivet på albummet Jazz på sønderjysk (Rasmussen 2012), omtalt i Pedersen 1995b.

Figur 1. Kort over Sønderjylland – hvor der bor ca. 250.000 mennesker – med Kongeåen som grænse for *mojn* mod nord og landegrænsen som grænse for *mojn* brugt som både farvel og goddag i Sønderjylland og *moin* brugt som goddag syd for grænsen. Kortet er tegnet af Randi Benedikte Brodersen.

En tredje *mojn*-grænse falder sammen med landegrænsen for syd for landegrænsen betyder *mojn* 'goddag' (Pedersen 1995b:266), også blandt skoleelever på Duborg-Skolen i Flensborg (Pedersen 2001:7). En eventuel grænse mod syd i Sydslesvig og Nordtyskland er ikke omtalt i de kilder jeg har brugt, men kunne være interessant at kende til.

Jeg er født i øst, i Varnæs, 20 km nordvest for Sønderborg, og vokset op med *mojn* som neutral hilsen, i en tysksindet familie, og da er det en selvfølge at bruge *mojn*. Det falder mig naturligt at bruge *mojn* som farvel og hej i alle slags situationer, i offentlige sammenhænge og sammen med

familie rundt omkring i Sønderjylland. Min storebror og hans familie i Sønderjylland og nevøer og niecer, mostre, fætre og kusiner – i Haderslev, Vojens, Vedsted, Sommersted og Jels – og min fætters børn i Aarhus – bruger alle *mojn* som afskedshilsen. På en konfirmationsfejring i Vedsted ved Vojens i april 2018 fortalte en af de midaldrende mandlige gæster mig at især ældre sønderjyder på hans egn bruger *mojn* som goddag, og jeg registrerede ved samme anledning også en tydelig, men ikke overraskende kønsforskel, nemlig at flere af de yngre mænd siger *mojn*, mens flere yngre kvinder siger *hej*. En lignende brug fremgår af dette informant-citat fra Karen Margrethe Pedersens Tønder-undersøgelse i 1994, som er omtalt nedenfor: ”Til drenge mest *mojn*, til piger mest *hej*” (Pedersen 2001:7). Den slags kønsforskelle er kendt fra mange sociolingvistiske undersøgelser forskellige steder i Norden og andre steder i verden.

Herkomst

Mojn kom til Sønderjylland – og først til Tønder – i en tid da Berlin var hovedstad i Preussen og var da som nævnt ”sidste skrig” (jf. Pedersen 2009:69). Om hilsenens herkomst skriver germanisten Peter Jørgensen, som bruger den tyske skrivemåde ”moin”:

Grundlaget for *moin* må [...] søges i dialekter, der har overgang af *g* til *i* eller *j* i denne stilling efter *r*, og der melder sig her berlinsk og brandenburgsk, hvor ’Morgen’ hedder *morjen*. Et sådant *morjen* kan meget let – ved svækkelse og bortfald af eftervokalisk *r* – blive til *moin*. Og det forekommer mig aldeles at ligge inden for det muliges grænser, at Preussens og det nye riges hovedstad har virket som et sprogligt udstrålings-centrum på Slesvig, selv om der eventuelt var mellemliggende områder, som ikke blev berørt. Thi mange håndværkere og handlende fra Slesvig kom til Berlin, mange unge mennesker måtte aftjene deres værnepligt i Berlin eller andre brandenburgske byer. Det var da kun naturligt, at de tysksindede slesvigere – i deres tyske begejstring – tog noget med hjem af det, de havde lært, f.eks. det ”scheidige” berlinske *morjn*, som de så hjemme i Tønder og de andre slesvigske købstæder – i den lidt nemmere form *moin* – lod gå videre til deres børn (Jørgensen 1971:151-152).

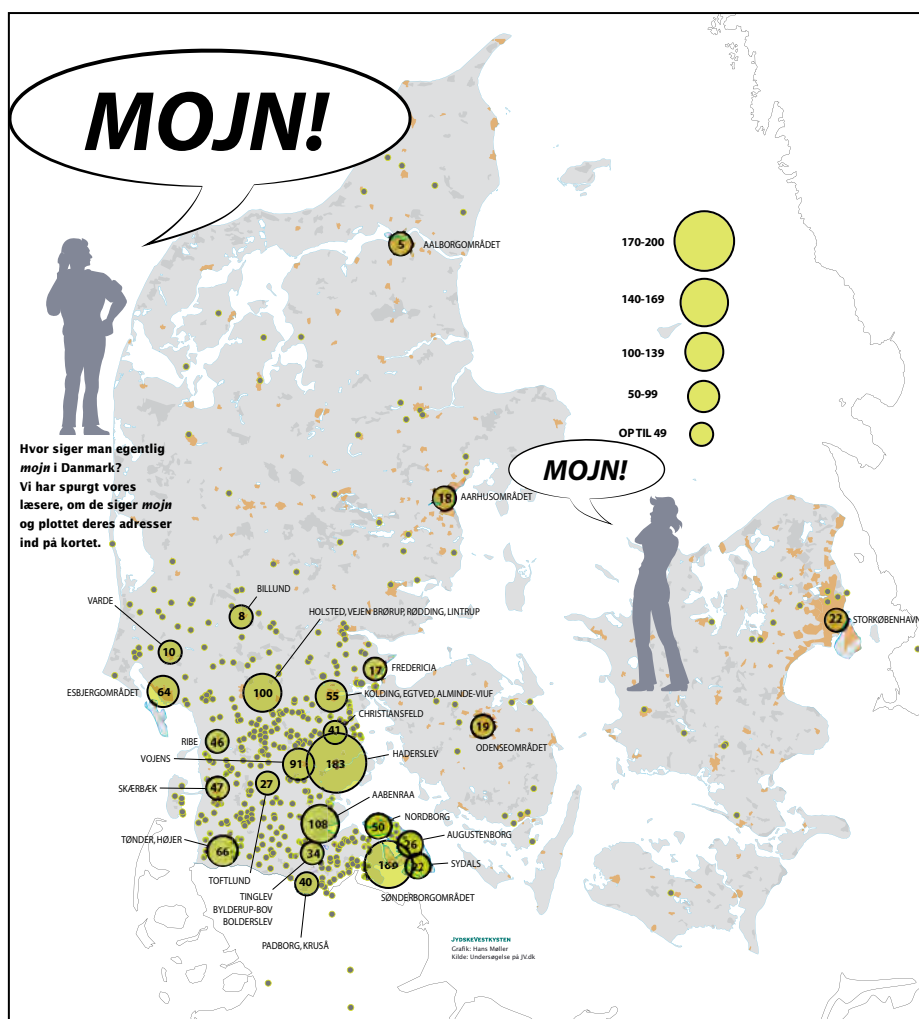
***Mojn* i Tønder i 1971 og 1994, i Haderslev, Aabenraa, Flensborg og Nibøl i 1994 og i Sønderjylland i 2001**

Mojn er først omtalt i 1930, som ”modeord” (Pedersen 2001:2), men den første undersøgelse af brugen af *mojn* fra 1971 blev gennemført i Tønder af Peter Jørgensen, som er født i Tønder og som skoleelev selv lærte at bruge *mojn* i den tyske realskole i Tønder i 1914, som dengang var meget tyskpræget. Peter Jørgensen klarlagde den geografiske og sociale afgrænsning på den tid og viste at *mojn* blev brugt som ’farvel’ i alle aldersklasser og både af lokale og tilflyttere i Tønder, men i hjemmetyske kredse og blandt folk fra Aabenraa kun som ’goddag’ (Jørgensen 1971:154), og i stedet for at forsvinde ved genforeningen i 1920 – som Jørgensen havde forventet – har hilsenen bredt sig.

Den næste og større undersøgelse er udført af Karen Margrethe Pedersen i 1994 og omfatter dels en gentagelse af Tønder-undersøgelsen fra 1971 ved brug af uformel spørgeteknik med fokus på brugen af *mojn* og udviklingen i brugen, dels en holdningsundersøgelse ved brug af spørgeskema. Resultaterne viser at brugen ikke har forandret sig meget i Tønder-området siden 1994, dvs. i 25 år (Pedersen 1995a:231) og at det store flertal af de unge bruger *mojn*, og det samme gælder for de øvrige undersøgte byer:

- **Tønder:** 81 af 88 gymnasieelever bruger *mojn*, både sønderjyske og alle tilflyttere (Pedersen 1995:256): for 55 er *mojn* farvel og for 31 goddag og farvel
- **Haderslev:** flertallet af de 146 elever bruger *mojn*
- **Aabenraa:** det store flertal bruger *mojn* som ’goddag’ og ’farvel’
- **Flensborg:** 72 af 92 elever på Duborg-Skolen bruger hilsenen, men især i betydningen ’goddag’
- Flensborg og Nibøl (syd for landegrænsen) – i 1994: Her er det interessant at hilsenen også bruges til ukendte
- De unges holdninger – og de voksnes – er præget af stor variation (jf. Pedersen 1995a).

En undersøgelse baseret på deltagerobservation i Sønderjylland i 2001 viser at *hej* vinder frem, mens *mojn* går tilbage, og *mojn* som hilsen i forbifarten er ved at blive afløst af *hej* (Pedersen 2001:8-9).

Figur 2. JyskeVestkysten viser *mojn*-brugernes spredning i Sønderjylland – og andre steder i Danmark i 2013. Grafikken er modtaget fra og bragt med tilladelse af tegner Hans Møller (www.mollers.dk).

Mojn ifølge JyskeVestkysten i 2013

I en spørgeundersøgelse i 2013 spurgte JyskeVestkysten læserne ”om de siger *mojn*”. Og ”over 2000 svar viser, at 88 procent af de daglige *mojn*-brugere er stolte over at tage ordet i munden” (Paulsen 2013). Resultaterne ser vi i grafikken i figur 2 ovenfor: 1) *mojn* står stærkt i hele Sønderjylland, 2) kernebyerne er Haderslev, Sønderborg og Aabenraa, og 3) sønderjyder tager *mojn* med sig når de flytter fra landsdelen.

***Mojn* i Jysk Ordbog – og i fremtiden?**

Afslutningsvis samler jeg op og vender tilbage med svar på min problemstilling i indledningen: Hvad kunne der stå om *mojn* i Jysk Ordbog? Dvs. foruden de faste oplysninger om ordklasse, etymologi, udtaler og betydninger mm. En del af de nedennævnte oplysninger er også med i Ord & Sag nr. 8 (Sørensen 1988).

- Kort over *mojn*-brugernes fordeling i Sønderjylland, med Østsønderjylland som hovedområde med Haderslev, Sønderborg og Aabenraa som kernebyer og med de flydende *mojn*-grænser.
- Belæg fra gamle og nye meddelere – fra det vestlige og østlige Sønderjylland og nord og syd for landegrænsen.
- Visuelle eksempler – fx logoer og det kendte Sønderborg-slogan:

- Historiske oplysninger om *mojn* som plattysk importord fra omkring 1900, antagelig fra Berlin, først i Tønder og Aabenraa og gradvis i hele Sønderjylland, og tilbagevisning af teorien om frisisk oprindelse (Pedersen 1995b:264).
- Oplysninger om modstand efter genforeningen i 1920 og igen i 1930'ere og opblomstring efter tre *mojn*-kampagner i Sønderborg: i 1975, 1983 og 1993 (Pedersen 1995b:253-254) og Valdemar Rasmussens populære *mojn*-sang (se note 4).
- Oplysninger om varianter uden for Danmark: *moin* i Nordtyskland, dvs. i Nordslesvig og Nordfrisland, og i Finland i finlandssvensk.
- Tidligere og nye holdningsoplysninger (jf. Pedersen 1995b og 2001).

Jeg har sendt forslag til *JydskeVestkysten* om gentagelse af avisens undersøgelse fra 2013 og forestiller mig at især også en sociolingvistisk gentagelse af Karen Margrethe Pedersens undersøgelse af *mojn* fra 1994 vil kaste nyt lys over holdninger til samt brugen og udviklingen af *mojn* i Sønderjylland: Hvem og hvor mange bruger *mojn* i dag og til hvem?

Vinder *hej* over *mojn* blandt børn og unge? (jf. Pedersen 2001). Hvad kendetegner børn og unges brug af *mojn*? Hvis der er tilbagegang i brugen af *mojn* – eller evt. fremgang – i forskellige grupper, hvilken rolle spiller så *hej*? Og hvilke holdninger er der til *mojn* blandt børn, unge og voksne i de forskellige sønderjyske miljøer? Hvordan er den kønsmæssige fordeling i brugen blandt unge og forældre til teenagere? Er der forskelle i brug af *mojn* i mindretalskredse sammenlignet med flertalsbefolkningen i Sønderjylland? Og hvordan er forholdet og samspillet mellem brug og holdninger? Hvem har positive, negative, indifferente, ambivalente eller evt. andre holdninger? Og hvilke holdningsfaktorer spiller en rolle i dag blandt de forskellige grupper og brugere? Hvad betyder fx stolthed og identitet?

Litteratur

- Jørgensen, Peter (1971) En sønderjysk hilsen. *Studier i Dansk Dialektologi og Sproghistorie tilegnede Poul Andersen*. København: Akademisk Forlag:151-156.
- Paulsen, Anders Hjelmer (2013) Mojn. Den stolte sønderjyske hilsen. *Jydske Vestkysten* 7. januar 2013. www.jv.dk/regionalt/Mojn-Den-stolte-soenderjyske-hilsen/artikel/1508325.
- Pedersen, Karen Margrethe (1995a) Mojn eller moin. 5. *Møde om udforskningen af Dansk Sprog*. Mette Kunøe og Erik Vive Larsen (red.). Århus: Aarhus Universitet:229-238.
- Pedersen, Karen Margrethe (1995b) MOJN – en hilsen i Sønderjylland i 75 år. *Grænsen i 75 år*. Henrik Becker Christensen (red.). Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning og Told- og Skattemhistorisk Selskab:244-267 (med litteraturhenvisninger på side 302-303).
- Pedersen, Karen Margrethe (1997) Mojn – mojn. *Mål & Mæle* 20, 2:5-12.
- Pedersen, Karen Margrethe (2001) Mojn og *hej*. *Pluk* 3:1-10.
- Pedersen, Karen Margrethe (2002) Mojn, møjn og moin. *Sønderjysk månedsskrift* 3:46-50.
- Pedersen, Karen Margrethe (2009) Mojn i Aabenraa og Sønderjylland i dag og i går. *Aarsskrift Aabenraa Statsskoles Samfund*:71-76.
- Rasmussen, Valdemar (2012) Mojn. På albummet *Jazz på sønderjysk*. Udgivet af Valdemar Rasmussen på Gateway Music. [Sangen ”Mojn” blev indspillet første gang i 1975 af Valdemars Orchestra www.valdemarsk.dk/index.php/videoklip].
- Sørensen, Viggo (1988) Mojn – en sønderjysk hilsen. *Ord & Sag* 8:12.

*Forfatteren er cand.mag., selvstændig redaktør,
 korrekturlæser og ordbogsforfatter
 e-mail: tc@post.tele.dk*

Torben Christiansen

Hr. og fru Jensen

I Slangordbogen: dansk slang og dagligsprog (Christiansen 2012) er der en række uformelle udtryk, der har betydningen 'menigmand', 'de gennemsnitlige danskere'. Udtrykkene har formen:

hr. og fru SUBSTANTIV/STEDNAVN/EFTERNAVN

Siden udgivelsen af ordbogen har jeg tilføjet flere udtryk af denne type i den tilgrundsiggende base, således at det aktuelle inventar er som vist i fig. 1 (tilføjelser er markeret med *).

	substantiv	stednavn	efternavn
hr. og fru	cerut*		
hr. og fru	frikadelle*		
hr. og fru	hakkebøf		
hr. og fru	kakkelbord*		
hr. og fru	sovs*		
hr. og fru		Danmark	
hr. og fru			Hansen
hr. og fru			Jensen
hr. og fru			Nielsen

Figur 1.

Udtrykkene *familien Danmark* og *manden fra gaden*, der har samme betydning som ovennævnte, har jeg ikke medtaget i den følgende undersøgelse, da de har en anderledes form.

Politikens Slangordbog (2001) har ingen udtryk med *hr. og fru ...*; man har måske ikke anset dem for tilstrækkeligt uformelle til at tilhøre slang. Sådanne udtryk er heller ikke optaget i ODS, mens Den Danske Ordbog indeholder udtrykket *hr. og fru Danmark*.

Et eksempel på brugen af *hr. og fru Jensen* er følgende, der anslår et hyppigt tema for disse udtryk, nemlig modsætningen mellem folk og elite:

Hvorfor skal Hr. og fru Jensen medfinanciere de fines finkultur ? [billedtekst:] Her er så kulturpaladset [Det Kongelige Teater] hvor man med 600 skattekrone i bagdelen kan nyde italiensk operaskriferi og bournonville- frankofile skabagtigheder. (http://reformisterne.blogspot.dk/2007/07/blog-post_28.html).

Tilsammen tegner udtrykkene billedet af en gammeldags dansk kernefamilie med mand og kone, der ryger, spiser traditionelle danske kødretter og sidder ved et kakkelbord. Deres -sen-navn tilhører de almindeligste danske efternavne, hvoraf de atten hyppigste alle er -sen-navne.¹ De adskiller sig fra andre grupper som *caffe latte-segmentet*, *speltsegmentet* og *regnbuefamilier*. En LGBT-festival positionerer sig således:

"[...] Førhen hed eventet "Mangfoldig Homo" [...] "Vi vil gerne, at vores event kan tiltale folk udover vores normale klientel, og at "Hr. og Fru Cerut" godt tør komme til et arrangement der arrangeres af os. [...]" (<http://www.homotropolis.com/2012/05/artikler/odense-i-alle-regnbuens-farver/>).

Spørgsmål

Når man samler ord og udtryk til en ordbog, er der sjældent mulighed for at søge på noget, man ikke kender. Men det er muligt i dette tilfælde, så derfor bliver det første spørgsmål:

– Findes der flere lignende udtryk med *hr. og fru ...*? Og hvilke udtryk er hyppigst?

Som korpus vil jeg anvende KorpusDK, der beskrives således: "KorpusDK indeholder en samling elektroniske tekster fra en række forskellige kilder, i alt 56 millioner ord. [...] Teksterne er sammensat så

¹ <https://www.dst.dk/da/Statistik/emner/befolkning-og-valg/navne/navne-i-hele-befolkningen> (besøgt 1.4.2018).

de giver et bredt og varieret billede af den mangfoldighed af tekster som sproget optræder i. De indsamlede tekster stammer fra tiden omkring 1990 og omkring 2000 [...]” (<http://ordnet.dk/korpusdk/fakta>).

Ved hjælp af dette korpus er det også muligt at afgøre det næste spørgsmål:

– Hvad er mulighederne for at finde udtryk med *hr. og fru ...* i et stort bredt og varieret sammensat korpus?

Findes der flere lignende udtryk med *hr. og fru ...*? Og hvilke udtryk er hyppigst?

De to spørgsmål besvares ved en gennemgang af en søgning i KorpusDK (2007). En 'udvidet' søgning på *hr. og fru* (dvs. de tre ord i denne rækkefølge med 0 ord imellem) giver 174 forekomster. På skemaet i fig. 2 er anført det omtrentlige antal for hvert udtryk; antallet er omtrentligt, da det ud fra det citerede tekstuddrag i nogle tilfælde er usikkert, om de anvendte navne er de reelle (evt. fiktive) navne.

	Antal
Danske	
hr. og fru Jensen	20
hr. og fru Danmark	14
hr. og fru Hansen	10
hr. og fru cerut	1
hr. og fru Nielsen	1
hr. og fru Pedersen	1
hr. og fru Petersen	1
hr. og fru Rasmussen	1
hr. og fru Sørensen	1
Andre nationaliteter	
hr. og fru Jones	4
hr. og fru franskmand	4
hr. og fru Sverige	2
hr. og fru Svensson	2
hr. og fru Skåne	1

Figur 2.

Resultatet er, at følgende fundne udtryk endnu ikke er optaget i Slangordbogens base: *hr. og fru Pedersen*, *hr. og fru Petersen*, *hr. og fru Rasmussen* samt *hr. og fru Sørensen*; om de skal optages, afhænger af en nærmere undersøgelse af antal og spredning på kilder. Desuden kan man i KorpusDK finde synonymer som *familien Jensen*.

En tilsvarende søgning på *fru og hr.* giver 2 forekomster, der ikke er relevante i nærværende sammenhæng.

Som det ses, er der også fundet betegnelser for de gennemsnitlige amerikanere (*Jones*), franskmænd og svenskere.

Hvad er mulighederne for at finde udtryk med *hr. og fru ...* i et stort bredt og varieret sammensat korpus?

Hvordan kan man som ordbogsforfatter finde de udtryk med *hr. og fru ...*, der bør medtages i en slangordbog? KorpusDK indeholder som vist ikke alle de udtryk af denne art, der er medtaget i Slangordbogen, selv om søgninger i landsdækkende dagblade i avisdatabasen Infomedia viser, at flere udtryk med *hr. og fru ...*, der ikke er med i KorpusDK, har været i brug omkring år 2000 (fig. 3).

	Antal forekomster alle år	Tidligste forekomst
hr. og fru frikadelle	6	2000
hr. og fru hakkebøf	74	1995
hr. og fru kakkelbord	30	1999
hr. og fru sovs	6	2004

Figur 3.

Da man ikke kan søge i KorpusDK eller Infomedia uden at vide, hvad man vil søge efter, er man normalt nødsaget til at følge med i et bredt udvalg af kilder, skriftlige som mundtlige, for at blive opmærksom på relevante ord og udtryk. Det er ikke tilstrækkeligt at basere sig udelukkende på et korpus som KorpusDK eller en avisdatabase som Infomedia – ingen af disse er da heller etableret med henblik på særligt at opfange uformel sprogbrug. Hvis man kræver, at en slangordbog skal være baseret på et korpus, vil det kræve et større korpus med et endnu bredere udvalg af genrer at opnå en tilstrækkelig dækning.

Alternativt kunne man spise brød til og anerkende det fremskridt, som ligger i en empirisk basering og dokumentation, hvilket ikke er en selvfølge for alle danske slangordbøger.

Udblik

Ifølge Ordbog over Gadesproget (Kristiansen 1908:501) brugte pressen i midten af 1800-tallet navnet *Sørensen* ”som Personifikation af det danske Folk”; denne brug var opstået i datidens satireblade.² I dag bruges (lille) *Peter* og lille *Olfert* om drenge, fx i vittigheder, hunde omtales uanset deres navn som *Fido*, *King* eller *Trofast*, heste som *Lotte*, katte som *Mons*, og ræven som *Mikkel*. Og *brian* og *conny/connie* henviser til personer med sociale problemer eller provokerende opførsel.

Lad os slutte uden for Danmarks grænser. Den gennemsnitlige tysker kaldes *Fritz*, russeren *Ivan*, amerikaneren *Jones*, nordmanden *Ola nordmand*, og svenskere *hr. og fru Jönsson*, *hr. og fru Svensson*, *Medelsvensson* eller bare *Svensson*.

Litteratur

Anker-Møller, Søren, Peter Stray Jørgensen og Trine Ravn (2001) *Politikens Slangordbog*. 6. udgave. København: Politikens Forlag.

Christiansen, Torben (2012) *Slangordbogen : dansk slang og dagligsprog*. Udgivet som app. Software: LET Software.

Den Danske Ordbog, udtrykket *hr. og fru Danmark*. www.ordnet.dk (besøgt 1.4.2018).

Kristiansen, V. (1908) *Ordbog over Gadesproget og saakaldt Daglig Tale*. Anden meget forøgede Udgave. København: H. Hagerups Forlag.

Ordbog over det danske Sprog, artiklen *Sørensen*. www.ordnet.dk (besøgt 1.4.2018).

Vogel-Jørgensen, T. (1975) *Bevingede ord*. 5. udgave, 2. oplag. København: G.E.C. Gads Forlag.

² Artiklen *Sørensen* i Ordbog over det danske Sprog og artiklen *Hr. Sørensen* i Vogel-Jørgensen 1975:400-401.

*Forfatteren er specialkonsulent i Folketinget
e-mail: michael.ejstrup@hotmail.com*

Michael Ejstrup

Kommer tid, kommer penge ...

Idiomer bærer grundværdier og sammenhængskraft i et samfund videre fra generation til generation. Det sker på en særlig måde, hvor værdierne formuleres i hverdagssprog, så de kan begribes af alle; både af Jørgen Hattemager og af Kong Salomon. Oftest anvendes helt almindelige håndgribelige dele fra hverdagens gøren og laden som dele af de værdiforklarende og -bevarende sproglige udtryk.

Simsalabim

Tricket består i at aflyse enkeltordenes grundbetydninger og lade dem samlet overføre en ny og anderledes betydning, end enkeltordene i sig selv indeholder. Altså opleves på lydsiden en række almindelige ord og ordsammensætninger, der under normale omstændigheder arver og påvirker betydninger fra hinanden, så der formidles et ytringsindhold, der umiddelbart kan afkodes. Men det sidste sker netop ikke i idiomer. Som en slags troldspejl dukker nye metaforiske eller metonymiske billeder op. Det hele er en slags magi, der kræver nøjagtige trylleformularer, hvor end ikke den mindste detalje kan ændres, uden at den overførte betydning går tabt, og vi får ordenes almindelige og konkrete betydningsbidrag tilbage (Ejstrup og Elsig 2015; Syv (ved Hansen 1944)).

Lad os tage et par eksempler som *at skyde papegøjen*, eller *man skal ikke gå over åen efter vand*. Begge talemåder er kendte og indeholder således ekstra betydning ud over ordenes almindelige semantiske bidrag. Det første er uden tvivl velkendt og bruges flittigt på tværs af alders-, sociale og geografiske skel. Talemåden har været brugt som en del af eksamen på Danmarks Medie- og Journalisthøjskole i flere omgange, og den volder ikke problemer for de studerende med en gennemsnitsalder på lidt over

22 år at forklare. Talemåden er fastlåst, og eksempelvis *papegøjens* form som bestemt ental kan ikke ændres uden tab af idiomatisk kraft, ligesom udsagnsordets semantik ikke kan ændres til fx *snyde*, uden at idiomet falder til jorden. Man kunne godt forestille sig, at idiomet kunne bruges med en lidt anden betydning, hvis formålet var at angive, at en person snød i (et) spil. Men det dur ikke. Anderledes er det med det andet eksempel, hvor de samme unge journaliststuderende er meget mere usikre. De er villige til at ændre på verbet, substantivet og retningsadverbialet til henholdsvis *svømme*, *broen* og *langs med*. Og de er lige så usikre, når den overførte betydning skal forklares. Mindre end halvdelen er i stand til at forklare præcist, hvad idiomets betydning er.

Følg med strømmen

Sprog er levende organismer, som konstant slides og fornyr sig; de er sociale overenskomster, brugerne har med hinanden, og derfor må idiomerne følge med tiden og forny sig. I Danmark har vi de seneste 150 år oplevet voldsomme forandringer, hvor landbrugssamfundet og fiskeriet på det nærmeste er blevet afviklet til fordel for først et industrisamfund, senere et informationssamfund. Det har betydet forandringer også på idiomernes område. De førnævnte journaliststuderende har svært ved at håndtere idiommer, som *man skal ikke slå større brød op, end man kan bage*, og *kommer tid, kommer råd*. De ændrer dem til *man skal ikke slå større brød op, end man kan spise*, og *kommer tid, kommer penge*. Vel egentlig forståeligt, når man betænker, hvordan vores samfund har udviklet sig fra tilstande med sult og generel knaphed på mad til overflod, hvor kampen nu står om at holde overvægten fra døren, og hvor penge kommer, hvis man afventer, at et digitalt system eller forældrene sender disse penge. Ændringerne synes velbegrundede og fornuftige, og de peger på, at mange idiommer kan komme med ind i fremtiden – blot i ændrede former. At ændringerne er mange og gennemgribende i dag, er der intet overraskende i. En meget stor del af vores idiommer tager udgangspunkt i fem begrebsverdener, hvoraf kun den første er nogenlunde uforandret, hvilket giver sig udslag i, at det netop er denne første gruppe, de journaliststuderende mestrer bedst: (1) menneskets fysiognomi og ageren, (2) vejrlig og natur, (3) kristendom, (4) landbrug, landboliv og søfart, (5) mad og drikke. De sidste fire begrebsverdener har ændret sig kolossalt (Ejstrup og Elsig 2015; Pedersen 1994).

Moralens vogter

Ordsprog er særlige idiomer, som er gamle og oftest uforandrede gennem mange generationer. De er bærere af samfundsmoralen som eksempelvis *man skal yde, før man kan nyde*, og *først den søde kløe, så den sure svie*. Begge ordsprog indeholder samfundsværdier, som for førstnævnte henviser til den grundværdi, at det er vigtigt at arbejde (hårdt) og at være ydmyg over for at modtage goder, for sidstnævnte den grundværdi, at det er vigtigt at være ydmyg og at tænke sig om, før man lader sig overmande af materielle og/eller følelsesbetonede nydelser. Begge har i dansk sammenhæng gennem mange generationer været anset som vigtige samfundsværdier, som er bærende, og som alle må kende til og hylde, for at samfundet kan overleve og vokse. Idiomers stammer fra en mundtlig kultur, hvor få læste, og endnu færre skrev. Derfor skal idiomers kunne huskes og overleveres mundtligt. Hertil hjælper både det klare billedlige indhold og sprogtekniske finurligheder som stavelsesrytmer, konsonant- og især vokalrim; med faste epentetiske størrelser føjet til som gennemgående elementer, og som det også ses i de to ovennævnte eksempler på ordsprog; tydeligst i vokalenderimene i første eksempel; lidt mere subtilt med stavelsesrytmik og konsonantrim i det andet. Ved indsamlingen af det store eksempelmateriale til bogen *Hvad tiden er fuld af*, flyder munden over med viste det sig at være endog meget svært at huske eksempler på talemåder og ordsprog, hvor stavelsesrytmik, konsonant- eller vokalrim var ændret eller helt fjernet; det peger på disse elementers afgørende betydning for, at idiomers huskes og overlever gennem generationer.

Naturen, kulturen og menneskene

Befolkningen i forskellige egne af Danmark har til alle tider haft et fællesskab om især ordsprogene som moralens vogter og som samfundsbevarende overleveringer om, hvordan et ordentligt liv skal leves i netop et dansk samfund. Alligevel spiller forskellig geografi og natur en rolle for, hvordan forskellige livsanvisninger kommer til syne i lokale sprog. Lad os afslutningsvis se på nogle talemåder, som blandt andet kendes i Vestjylland, og som den unge befolkning i denne egn stadig modtager med smil og et særligt glimt i øjet. Eksempelvis *til fuld pris kan man jo købe alting*, eller *det bliver ikke arbejdet, der slider ham op*; begge talemåderne peger på en krejlerkultur, hvor man passer særdeles godt på sine penge, og hvor det er en skam at *sidde med ledige hænder*.

Ressourcerne har sine steder i Vestjylland indtil for ganske nylig været små, og det har været vigtigt at lære den kommende generation at passe på det, man har. Også vestjydernes forkærlighed for ironi og drilleri kom til udtryk i et twistet ordsprog, da vestjyderne i forbindelse med oprettelsen af skolecenteret i Tvind i starten af 70'erne tørt og med slet skjult ironi sagde derom: *Tvind og vind med samme sind*. Mere poetisk er den talemåde, der blev knyttet til hedens hovedstad: *byen, hvor trådene knyttes*.

Litteratur

- Christensen, H.W. (2013) *Ordsprog og vendinger: historiske udtryk*. Frederiksværk: Winthers Sproghus.
- Ejstrup, M. (2018) *Ordet fanger*. København: Akademisk Forlag.
- Ejstrup, M. og A. Elsig (2015) *Hvad tiden er fuld af, flyder munden over med*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lakoff, G. & M. Johnson (2002) *Hverdagens metaforer*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Pedersen, I. L. (1994) Dagligsproget – lokalsprog eller klassesprog? *Auditorium X. Dansk før, nu – og i fremtiden?*. København: Institut for Nordisk Filologi.
- Rischel, J. (1995) Sprog og begrebsdannelse. *Sprog og tanke: Fire essays*. Poul Lindegård Hjorth (red.). København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Syv, P. (ved Aa. Hansen 1944). *Peder Syvs danske ordsprog*. København: Ejnar Munksgaards Forlag.
- Taylor, J.R. (1989) *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.

*Forfatteren er lektor ved Institut for Engelsk, Germansk
og Romansk, Københavns Universitet.
e-mail: kenfaroe@hum.ku.dk*

Ken Farø

Tak for alt! Om takkeformler i dansk og tysk¹

Jeg vil sammenfatte nogle punkter fra et igangværende forskningsprojekt, som ud over en grundig kontrastiv kortlægning² af talehandlingen og betydningsfeltet TAK/'tak'³ tester en hypotese om, at dansk er et *takke-sprog* og at tysk ikke er det. Man kan med udgangspunkt i dansk konstatere, at tysk tilsyneladende er blokeret med hensyn til en del takkeformler, som er meget udbredte på dansk, jf. fx **Danke für gestern!*, **Danke für heute*, **Danke fürs letzte Mal* og en række andre tilfælde. Nu kan dette jo skyldes, at observatøren har fokus på "mangler" i fremmedsproget og til gengæld måske er blind for tilsvarende "mangler" i sit modersmål set fra fremmedsproget. Denne mulige skævhed vil jeg prøve at omgå metodisk.

Kriterier

Spørgsmålet er så, hvad et "takkesprog" er for en størrelse, og hvordan man kan kvalificere og operationalisere sådan et begreb, der naturligvis er en videnskabelig konstruktion, men forhåbentlig en relevant en af slagsen. Som kriterier anvendes såvel kvanti- som kvalitative parametre:

Kvantitativt og leksikalsk: 1) Hvis hyppigheden af takkeformler eller blot ordet *tak* pr. løbende ord er væsentligt større i ét sprog end i et andet, kan det kvalificere til betegnelsen "takkesprog". 2) Hvis inventaret af faste takkeformler med en rimelig udbredelse er væsentligt større i ét sprog, kan det yderligere motivere karakteristikken "takkesprog". "Væsentligt" definerer jeg her vilkårligt som mindst 5 gange så omfattende.

¹ Tak til (!) Lene Vinther Jensen for gode og nyttige kommentarer.

² Denne del er i høj grad leksikografisk og fremmedsprogsdidaktisk relevant.

³ At takke-udtryk kan betragtes både pragmatisk og semantisk, er ingen modsætning, blot perspektivisk.

Kvalitativt og pragmatisk: 1) Hvis takkeformlerne rækker ud over andre pragmatiske områder end selve de illokutioner, der udtrykker taknemmelighed, kan det øge et sprogs karakter af takkesprog. 2) I jo højere grad, takken er knyttet til basale livskontekster, desto mere vil det kvalificere til, at et sprog er et takkesprog – ud fra tankegangen, at det tidligt tilegnede og kommunikativt centrale er mere konstituerende for et sprog end det perifere og senere tillærte, som fx mere officielle takkeformler er det.

Empiri og problemer

Det er her metodisk oplagt at benytte sig af et *korpuspar*. Det vil sige to forskellige korpora, i dette tilfælde KorpusDK og det tyske DWDS-Korpus. På den måde får vi et endeligt antal søgbare tekster pr. sprog, så vi kan undersøge det leksikalske inventar af takke-konstruktioner i hvert sprog samt variationen (såvel fraseologisk som syntaktisk) og udbredelsen af dem hver især. Vi er imidlertid nødt til at tage højde for et par forhold: 1) De to korpora er hverken af samme størrelse eller af en parallel sammensætning. Den Danske Ordbogs korpus består af 56 mio. ord, DWDS indeholder 13 *mio.* ord. 2) KorpusDK er desuden et såkaldt balanceret korpus (Asmussen 2004) og relativt synkront, mens DWDS-Korpus er mere tilfældigt sammensat og består af en række delkorpora, især avisdatabaser, men også fx en blogbase, DDR-sprog, diakroni og filmundertekster. Ikke mindst de to sidste aspekter spiller en rolle.

Takkekonstruktioner: Teoretiske overvejelser

Men hvad er overhovedet en *takkeformel* eller *takkekonstruktion*? I en fraseologisk kontekst vil man med Coulmas (1981) regne takkeformler til *rutineformlerne* eller de pragmatiske frasemer. Selve det sproglige fænomen *tak* er nært knyttet til pragmatikken. At takke er en sproghandling. Nu er udtryk, hvor elementet *tak* indgår, ikke *nødvendigvis* illokutionært selv en takkende talehandling. Når man fx møder nogen, man for nylig⁴ var til samme fest med, er det god etikette at sige *tak for sidst!*, uanset om man talte eller dansede sammen eller ej. Det afgørende er den fælles bevidsthed om, at man befandt sig samme sted på samme tidspunkt

⁴ Hvor langt tilbage selskabet kan ligge, før takkeformlen overskrider sin udløbsdato, kan ikke besvares med sikkerhed. Men det er givet, at der er et punkt, hvor det vil være mere passende at sige *Længe siden!*

og så hinanden. Sådanne formler er muligvis i højere grad konativer end de searleske (2010 [1971]) ekspressiver; dette gælder måske i virkeligheden for mange takkeformler.

Undersøgelsen omfatter ikke former af morfemet *-tak/-dank-*, der slet ingen semantisk takkefunktion har, eks. præpositionen *dank + G*, der udelukkende bruges til at udtrykke kausalitet, fx *dank seiner Dummheit ist er reich*. Det samme gælder idiommer som *tak spids/skæbne* og *tak for den/for kaffe*⁵, der udtrykker lettere eller forstillet rystelse. Eller *Gott sei Dank*, der i sin idiomaticitet snarere udtrykker almindelig lettelse end specifik taknemmelighed rettet mod en guddom. Selve kompositionen må anses som et kulturelt relik, i hvert fald for de fleste sprogbrugere i dag. Trods den talehandlingsmæssige fællesnævner i det searleske ekspressivum er der klar forskel mellem pålydende (Brink: *passim*) og fraseologisk betydning (Burger 1998). *Farvel* og *tak* er ligeledes ofte snarere en ironisk afskedssalut end en taknemmelighedsytring.

Ligesom tilsyneladende takkeformler ikke nødvendigvis udtrykker en taknemmelighedshandling, kan disse illokutioner også godt udtrykkes, uden at der på udtrykssiden forekommer en form af roden *tak*. Disse udtryk bliver imidlertid ikke behandlet i denne sammenhæng, men de er naturligvis relevante for feltet.

Takkeformler er med andre ord et genuint semiotisk fænomen, hvor såvel udtryk som indhold må inddrages.

Bidirektional oversigt og analyser

Det er afgørende at skelne mellem adirektional og direktional⁶ kontrastiv analyse (jf. Fabricius-Hansen 1981). I denne sammenhæng foretages dobbelt direktional analyse for at undgå en skævhed i analyseretningen. Nedenfor ses en tabellarisk oversigt over et lille udvalg af centrale danske takkeformler og deres formentlig nærmeste tyske ækvivalenter og vice versa, excerperet via de to korpora:

⁵ Dette som idiom, naturligvis ikke i sin kollokationelle variant. Der er det selvfølgelig en takkeformel.

⁶ Adirektional betegner en sammenligning uden nogen specifik retning, mens den direktionale analyse netop tager udgangspunkt i det ene sprog.

Dansk

(Af hjertet / Hjertelig / Mange / Tusind (mange)) Tak!	*Dank! > Vielen Dank! / Schönen Dank! / Besten Dank! / Herzlichen Dank!
Tak for alt / det / hjælpen / i dag / i går / kaffe / lån / mad / sidst / skænken / tilliden / tippet / turen	Danke für alles / Ihre/deine Hilfe / *heute / *gestern
Tak for at ...	Danke dass ...
Tak skal du / I have!	* Dank sollst du / *sollen Sie haben!
Selv tak / Tak selv / Tak i lige måde	Danke gleichfalls / ebenfalls!
Du / I skal have tak for...	* Du sollst / Ihr sollt Dank haben...
skyldte ngn (stor) tak	jm (großen) Dank schulden
være ngn tak skyldig	jm gebührt Dank
Det er mig/os, der takker	Ich/Wir danken

Tysk

Vielen / Herzlichen / Schönen / Tausend Dank	(af hjertet / mange / tusind / hjertelig) Tak
Jm Dank schulden (für...)	skyldte ngn. tak (for...)
Danke + Danke schön / recht herzlich / vielmals (für die Einladung/den Kaffee)	(Takker) *pænt
Danke dir! / *Ihnen	*Takker dig / Dem
Ich danke dir / Ihnen	*Jeg takker dig (uden for liturgi)
Ich bedanke mich / Wir bedanken uns (für ... / dieses Interview / Gespräch)	*Jeg betakker mig ...
Haben Sie vielen Dank (für...)	*Hav mange tak!

Analyse og diskussion

Vi kan indledningsvis konkludere, at tysktalende ingenlunde savner en eller flere ækvivalenter til *tak* i deres vokabular. Der bliver takket løs også på tysk. Men hvor meget? Og hvordan? Det kan der på dette stadium af undersøgelsen kun antydningssvis svares på.

1) Morfologisk og stilistisk: a) Den tyske elliptiske verbalform *danke* kan til nød konstrueres på dansk, *takker*, men i så fald er det en ret uformel stil

i forhold til tysk. Hvad angår de mange leksikaliserede modifikationer på tysk (*schön* etc.), så er de ikke en mulighed på dansk. **b)** I begge sprog findes konstruktionen med det substantiviske *tak/Dank* + modifikation. Men kun i dansk er det muligt at udelade modifikationen. I tysk er den obligatorisk. **c)** Den verbale præsensform *Ich danke* + dativ-/indirekte objekt er en tysk specialitet, i hvert fald hvis man ser bort fra dansk kirkesprog, hvor den optræder i præstens og kirketjenerens bønner ("Herre, vi takker dig...").

2) Syntaktisk, fraseologisk og leksikografisk

Noget af det lingvistisk interessante ved takkeformler er, at de er spændt ud mellem et særdeles komplekst net af variation mellem dels de simple grundformer *tak* og *Danke!* og en lang række både syntaktiske og fraseologiske varianter af forskellig kompleksitet og konstruktionsart.

I betragtning af hvor omfattende den fraseologiske og syntaktiske variation er i det undersøgte materiale, er det påfaldende, hvor få varianter Schemann (2011) beskriver i sin ellers meget omfattende *Idiomatik des Deutschen*. Det samme gælder for så vidt DDO. Jeg vil i en anden sammenhæng uddybe denne konstatering (nemlig i det kommende nummer af LexicoNordica).

3) Korpuslingvistisk

I det 13 mia. ord store tyske korpus forekommer *danke für den Kaffee* (bemærk artiklen) kun én gang i en rent tysk kontekst, nemlig i et udsnit fra Bölls roman *Billiard um halb zehn*. Det andet eksempel er fra en *Mumi*-tegneserie fra avisen *Zeit*, det vil sige en oversættelse. I sammenligning hermed virker de 44 belæg i det relativt lille *Untertitel*-delkorpus helt ude af proportioner. Her må man konstatere, at oversættelse er en støjkilde til beskrivelse af idiomatisk og grammatikalsk sprog, navnlig i audiovisuel sammenhæng. Det er muligt, som fx Gottlieb (passim) påpeger, at oversat tekst rammer os hver eneste dag, og derfor er det en realistisk del af vores sproglige påvirkning. Men at inddrage oversat tekst i modersmålskorpora, sådan som DWDS har gjort det, er for risikabelt; det mudrer sprognormerne til.

Sammenfatning

De foreløbige undersøgelser af takkeformler i dansk og tysk viser først og fremmest, at det sproglige fænomen TAK er leksikalsk og grammatisk mere komplekst, end de fleste er sig bevidste om, og denne kompleksitet dækkes heller ikke bare nogenlunde af de eksisterende mono- eller bilingvale

ordbøger: Variationen er enorm og de kontrastive forskelle tilsvarende omfattende. De sammenlignende resultater af pilotundersøgelsen hidtil vises nedenfor i skemaform. Det skal understreges, at der stadig er tale om en hypotese, der i nogen grad er kvalificeret:

TAKKEFORMLER	Dansk	Tysk
Brugsfrekvens	høj	lav
Syntaktisk variation	lille	stor
Formalitetsgrad	snarere uformel	snarere formel
Typiseringsgrad	høj	lav
Specifikation af takken	højspecifik	lavs specifik

”Tak er kun et fattigt ord”, som Poul Bundgaard sang i 1963.⁷ Til gengæld er der nok at tage af – uden at vi har fået inventariseret området bare nogenlunde. Den opgave ligger stadig og venter derude.

Litteratur

- Asmussen, Jørg (2004) *Korpus 2000 – Til hvilken nytte?* København: Selskab for Nordisk Filologi.
- Burger, Harald (1998) *Phraseologie. Eine Einführung*. Berlin: Schmidt.
- Coulmas, Florian (1981) *Routine im Gespräch*. Akademische Verlagsgesellschaft Atheneion.
- DDO = *Den Danske Ordbog* online. København: DSL.
- DWDS-Korpus
- Fabricius-Hansen, Cathrine (1981) Om såkaldt direktional og adirektional kontrastering. *Kontrastiv lingvistik i Norden*. Karl Hyldgaard-Jensen & Jens Skov-Larsen (red). København: Nordiska Forskarkurser:28-33.
- KorpusDK. København: DSL.
- ODS: *Ordbog over det Danske Sprog*. København: DSL.
- Schemann, Hans (2011) *Deutsche Idiomatik*. Berlin: de Gruyter.
- Searle, John (2010 [1971]) Was ist ein Sprechakt. *Sprachwissenschaft. Ein Reader*. Ludger Hoffmann (red.). Berlin/New York: De Gruyter:174-193.

⁷ Da var Torben Arboe stadig teenager.

*Forfatteren er lektor ved Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns Universitet
e-mail: gudik@hum.ku.dk*

Asgerd Gudiksen

Stå på kirkegulvet og gå til præsten

– om udtryk i de danske ømål for at blive konfirmeret eller deltage i konfirmationsundervisning

Jeg blev konfirmeret i 1901, fortæller en af Ømålsordbogens meddelere fra Drejø. Udtrykket *blive konfirmeret* var (og er) almindeligt i hele Danmark, men ud over denne gennemskuelige kollokation findes der en række mere eller mindre idiomatiserede udtryk med betydningen 'blive konfirmeret'. De fleste af udtrykkene afspejler at overhøringen var en central del af konfirmationen indtil begyndelsen af 1900-tallet, og sikkert fyldte meget i konfirmandernes bevidsthed. En nordsjællandsk bondekone fortæller fx om overhøring ved konfirmation ca. 1855: "Dette var en hel Skærsild at komme igennem, thi alles Øjne hvilede paa den adspurgte, og gik vedkommende i Staa, var det en stor Skandale baade for vedkommende selv, og Forældrene som sad i Stolene" (Uhrskov 1924:116). Præsten kunne bestemme at selve konfirmationshandlingen skulle udskydes, hvis han mente at konfirmanden ikke kunne sine ting. Også ved konfirmationsforberedelsen må overhøringen altså have spillet en særlig rolle, og indtil 1857 var det en alvorlig sag at få konfirmationen udskudt. Hvis man ikke var blevet konfirmeret inden man var fyldt 19 år, kunne man risikere fængselsstraf "indtil den fornødne viden var til stede". I 1857 afskaffedes tvungen dåb af folkekirkemedlemmernes børn, og det medførte i praksis også afskaffelse af den tvungne konfirmation. Derimod afskaffedes overhøringen i kirken først 1909 (Dansk kulturhistorisk Opslagsværk under *konfirmation*). De fleste af Ømålsordbogens meddelere har derfor været igennem overhøringen, mens kun et fåtal har kendt den lovpligtige konfirmation.

Ømålsordbogen og dens samlinger dækker en periode på knap 200 år, men med hovedvægten på perioden 1850-1920 eller sagt på en anden måde: ordbogen bygger primært på meddelere født mellem 1850 og

1920. Mange af udtrykkene er imidlertid kun eller overvejende afhjemlet i ordbogens ældre kilder, bl.a. Molbechs kilder fra 1820'erne til hans ordbog (Molbech 1841). Det tyder på at ordene har været forældede i slutningen af 1800-tallet. Da det er ret tilfældigt hvad der er blevet optegnet før kerneperioden, er det imidlertid ofte usikkert om et udtryk der er kendt kun fra ældre kilder, tidligere har været et udbredt og upåfaldende ord, der tilfældigvis ikke er blevet optegnet af andre, eller om det er eksempel på individuel eller meget lokal sprogbrug. Nogle af de næsten forsvundne udtryk kan altså stamme fra en snæver kreds.

Stå på kirkegulvet er det udtryk der er bedst belagt, næst efter *blive konfirmeret*. Udtrykket er almindeligt udbredt på Fyn og dele af Lolland og har formentlig tilhørt gængs sprogbrug dér. Desuden er der enkelte belæg fra Sjælland og Møn. At udtrykket bruges synonymt med *blive konfirmeret* og ikke kun om den rent fysiske placering fremgår af citater som: *han skal have nye støvler til at stå på kirkegulvet i* (Vestfyn, Hårslev), *Pajr* (Per) *ska stå på kerkegulle te påske* (Vestfyn, Dreslette), eller *jæ ka huse* (dvs. huske), *da jæ sto paa Kæregullet, da hade jæ in tærnet Hvergenskjole paa* (Nordsjælland, Stenløse, Uhrskov 1933:139).

Også i Jysk Ordbog (i artiklen *kirkegulv*) er der eksempler på *stå på kirkegulvet* både i konkret og overført betydning: *En Pige bar Li'en* (dvs. lin) *første Gang naar hun "stod paa Kirkegulvet"* "dvs. blev konfirmeret" (med kildens markering og forklaring), i modsætning til: *haj stu åwwest på tjærkegu'lt*, dvs. "han stod nærmest alteret i drengenes række under konfirmationen; det regnedes for en ære". *Stå på kirkegulvet* er spredt optegnet i den østlige del af Jylland. De to citater er fra henholdsvis Samsø og Vendsyssel.

Fra Ærø forekommer der et helt parallelt udtryk: *stå på strædet*. *Stræde* eller *kirkestræde* har nemlig kunnet betyde 'midtergangen i kirken' på ærøsk. Både selve udtrykket *stå på strædet* og betydningen 'midtergang' er dog næppe kendt længere. Det gælder nok også de øvrige udtryk for at blive konfirmeret. De øvrige udtryk er: *bede op*, *stå til læsning*, *komme frem* og *stå frem*.

Komme frem er sporadisk optegnet i hele ømålsområdet (jf. Ømålsordbogen *komme* 8.10), men er især belagt i ældre kilder så det har nok været sjældent inden for kerneperioden 1850-1920. *Bede op* er kun optegnet i Ærøskøbing (og formentlig lånt fra Sønderjysk, jf. Jysk Ordbog under *bede*). *Stå til læsning* har sandsynligvis været forældet allerede i slutningen

af 1800-tallet, da materialet kun består af tre belæg fra Molbechs samling. Da de er lokaliseret til henholdsvis Sjælland, Falster og Fyn, er det muligt at udtrykket tidligere har været mere almindeligt. *Stå frem* er afhjemlet i et par ældre nordsjællandske kilder. Det er desuden optegnet omkring 1930 i Nordvestsjælland (Ugerløse): *på Søndag skal de stå frem* lyder eksemplet. Belægget er imidlertid fremkommet som svar på et spørgsmål om udtrykket kendes, og det er derfor usikkert om udtrykket har hørt til meddelerens aktive ordforråd.

Udtrykkene for at deltage i konfirmationsforberedelse indgår i et produktivt mønster: *gå* i tryktabsforbindelser med præpositionsled som fx *gå i skole* med betydningen ”gå et sted hen og udføre ell deltage i en social aktivitet ell handling” (jf. Ømålsordbogen *gå* 11.1). Det mest almindelige og udbredte udtryk for at deltage i konfirmationsforberedelsen er *gå til præst* med varianten *gå til præsten*. *Gå til præst* kunne vist bruges overalt og er jo også velkendt i dag. Varianten med bestemt form er derimod stort set kun optegnet spredt på Sjælland og Møn. Også ret almindelige er udtrykkene *gå til læsning* og *gå op at læse*.

Gå til læsning forekommer spredt rundt på Sjælland, Lolland-Falster og er desuden optegnet i enkelte sogne på Fyn, fx *han skal gå til læsning i sommer og stå på kirkegulvet i efteråret* (Lolland, Radsted) og *Paa Landet var det Skik, at Drengene der gik til Læsning skulde gøre alt slags Arbejde for Præsten* (Falster, Systofte, Grundtvig 1909:218). De få belæg fra Fyn suppleres dog af spredte eksempler på *gå på læsning*, fx [*vi gig jø på læsni sam'æn*] (Vestfyn, Køng).

Gå op at læse er almindeligt på Lolland og det meste af Sjælland. Derudover er der kun enkelte spredte belæg. Umiddelbart ville man måske gætte på at *gå op at læse* betød ’blive konfirmeret’, men både meddelernes forklaring og eksemplerne viser at det drejer sig om konfirmationsforberedelse, jf. fx *Annie og jeg gik op at læse på én gang, men jeg blev alligevel konfirmeret et år før* (fordi Annie blev vist af, dvs. ikke blev indstillet af præsten) (Sydvestsjælland, Tjæreby).

De øvrige udtryk er kun repræsenteret ved få belæg. Det drejer sig om fem udtryk: *gå i* (eller *til*) *forhør* (fx *fra den Tid jeg gik i Forhør hos Præsten*) (Nordsjælland og Møn, i enkelte ældre kilder), *gå til konfirmation* (Nordsjælland, Nordvestsjælland, Tåsinge, et belæg fra hver sted), *gå til alterskole* (Sydfyn), *gå til afhøring* (Ærø, Marstal) og det elliptiske *gå til* (spredt på Ærø), fx [*di gik 'te 'samæn*], ”de var på samme hold” (Søby).

Gå til afhøring – endnu et eksempel på de mange lån fra sønderjysk i ærøsk – er kun optegnet en enkelt gang i Marstal. Det er derfor ikke sikkert at *gå til afhøring* er udgangspunktet for det elliptiske, ærøske udtryk *gå til*. Det kan også fx være det velkendte *gå til præst*.

Ovenfor karakteriserede jeg udtrykkene som mere eller mindre idiomatiske udtryk i modsætning til kollokationen *blive konfirmeret*. Det er dog vist ikke alle der umiddelbart ville kategorisere udtryk som *gå til læsning* eller *stå på kirkegulvet* som idiomer, skønt de lever op til gængse definitioner af idiom. Den type idiomer der opfattes som typisk, synes nemlig at være billedlige udtryk uden forbindelse mellem form og indhold, som fx *træde i spinaten* eller *stille ngn i skyggen*. Det er denne type idiomer sprogforskere og leksikografer normalt anfører som eksempler på et idiom (Farø & Lorentzen 2009:85). De gængse definitioner åbner imidlertid op for andre typer mindre malende udtryk. Torben Arboe (2011:267) har fx følgende definition:

En kollokation er en fast forbindelse af to eller flere ord, hvor betydningen fremgår af de enkelte ords betydninger, fx *koldt omslag* (til smertelindring). I stedet for formuleringen ”fremgår af” skrives i Nordisk leksikografisk ordbog (NLO) ”har en klar sammenhæng med” (s. 154) altså en lidt mere forsigtig definition. Et idiom er ligeledes en fast ordforbindelse, men med en *overført* betydning, fx *få en kold skulder* (= blive afvist).

Desuden henviser Torben Arboe til definitionen i Den Danske Ordbog hvor idiom defineres som ”fast udtryk med en samlet betydning der ikke kan udledes af de enkelte ords betydning” og eksemplificeres med *træde i spinaten* ’dumme sig’. Men Arboe nævner også mere gennemskuelige, overførte eksempler på idiom som fx *bruge havet* ’drive fiskeri som erhverv’ (Arboe 2011:267).

Konfirmationsudtrykkene er idiomer ud fra kriteriet: et idiom har en samlet betydning der ikke kan udledes af de enkelte ord betydning, og både i Jysk Ordbog og i Ømålsordbogen er udtrykkene da også forsynet med betydningsforklaring. I modsætning til typen *træde i spinaten* er der dog en vis sammenhæng mellem ordene og den samlede betydning, og den oprindelige motivation bag ved dannelsen lader sig rekonstruere med

større eller mindre sikkerhed. Det er let at forstå at *stå på kirkegulvet* kan få drejning til betydningen 'blive konfirmeret', især hvis man ved at konfirmanderne stod i midtergangen under overhøringen. *Stå på strædet* fremstår ligeledes som delvis motiveret, hvis man kender den særlige betydning af *stræde*. Derimod er det vanskeligere at rekonstruere hvilket billede der ligger bag *stå til læsning*, *gå til læsning*, *gå op at læse*. *Læse* kan nemlig i lidt ældre sprog dels betyde 'afkode skrift' (herunder specielt 'studere', 'læse for at erhverve sig viden'), dels 'fremsige', jf. fx udtrykket *læse sit fadervor*. Det er antagelig den sidste betydning som er aktualiseret i *stå til læsning* 'blive konfirmeret', hvor det mentale billede bag dannelsen formentlig er konfirmanden der står og skal fremsige det der (forhåbentlig) er blevet indlært. Hvilken af de to betydninger der ligger bag *gå op at læse* og *gå til læsning* er lidt sværere at afgøre; her er også den første betydning en mulighed. Det er heller ikke helt indlysende hvilken motivation der ligger bag *komme frem*. Konfirmationsudtrykkene giver med andre ord ikke kun et lille indblik i hvordan landbefolkningen i 1800-tallet opfattede konfirmationen, men demonstrerer også at idiomatisering er et graduel fænomen.

Litteratur

- Arboe, Torben (2011) Jysk fraseologi og idiomatik – faste ordforbindelser, talemåder mv. i Jysk Ordbog. *Jysk, ømål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen. Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (red.). Århus: Peter Skautrup Centret:257-275.
- Dansk kulturhistorisk Opslagsværk* (1991) Erik Alstrup & Poul Erik Olsen (red.). Aarhus: Dansk Historisk Fællesforening.
- Den danske Ordbog*. <http://ordnet.dk/ddo>
- Farø, Joensen Ken & Henrik Lorentzen (2009) De oversete og mishandlede ordforbindelser. *Lexico Nordica* 16:75-101.
- Grundtvig, Frederik Lange (1909) *Livet i Klokkergaarden*. [Danmarks Folkeminder 2]. København: Det schubtheske Forlag.
- Jysk Ordbog*. www.jyskordbog.dk.
- Molbech, Christian (1841) *Dansk Dialekt-Lexicon*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Uhrskov, Anders (1924) *Højtid*. [Nordsjællandsk Folkeliv 4]. København: H. Aschehoug & co.

Uhrskov, Anders (1933) *Kulsvierbogen. Skildringer paa nordsjællandsk Folke-maal*. København: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. 1991-, 1-. København: Syddansk Universitetsforlag.

*Forfatteren er lektor ved Institut for Kommunikation og
Psykologi, Aalborg Universitet
e-mail: goetzsche@hum.aau.dk*

Hans Götzsche

Komposita som idiomer

Indledning

Moderne mennesker bruger (selvsagt) en såkaldt app til at læse nyheder, og på TV2's nyheder så jeg en dag (26/05-16) ordet *babylancen*; efter sigende et køretøj som skal bruges til at bringe "... spædbørn i kritisk tilstand til og fra hospitalet." – altså en "Specialbygget ambulance til spædbørn ...". I Danmark har vi ikke nogen tradition for sproglig normering udover ortografien, resten bliver overladt til folkets demokratiske ret til at sige og skrive hvad der falder folket ind, og det er selvfølgelig udmærket at gamle landbrugsudtryk falder bort mens IT-dansk i næsten pidgin-former spreder sig. Men kompositummet *babylancen* kan umiddelbart svært forstås udenfor den tiltænkte kontekst. Havde det været på et skilt i en forretning for babyudstyr var vi nok kommet til at tænke på noget andet. Etymologien er måske lidt tung: således er *baby* som bekendt resultatet af en lang række folkelige misforståelser, og formodentligt beslægtet med *barbar*, mens *-lance* evt. kan misopfattes som beslægtet med engelsk 'lance' (af latin *lancea* > dansk *lanse*), hvilket det jo ikke er. Det er derimod i latin en bøjningsendelse (*ambulans*, af *ambulare* 'at gå, spadserere'): *-(l)ans* er således et præsens participiums-morfem (og *-c*'et er dukket op i fransk).

Den slags, dvs. at bøjningsmorfemer kan blive såkaldte (her halvvejs) frie morfemer, findes der en del af i sproghistorien. Så, ingen glemt, ingen nævnt (sic!). Og den famøse 'baby(ambu)lance' vil vi lære at kende ved nærmere kendskab, som med de fleste konkreter: hunde, biler og huse, men selvom dens orddannelsesmæssige klassificering evt. kan være svær så lever det sammensatte ord op til det danske kriterium for at være et idiom: et udtryk hvis betydning ikke kan udledes af enkelte ord(deles)s betydning; her uden at sidste del har nogen betydning, kun en associativ forbindelse til en ambulance.¹

¹ Jeg er klar over at mine kolleger vil mene at et kompositum ikke er flere ord, og det skal der være hvis det er et idiom. Ordbegrebet er, som bekendt, ikke helt let og jeg tillader mig en vis fleksibilitet på samme måde som man kan overveje om et kompositum kan være en metafor.

Sverige och svenskan

For nu at undgå et blive påvirket af mine egne, og fagfællers, forudfattethed vælger jeg nogle svenske eksempler. Det har dels baggrund i at jeg efter næsten et decenniums ophold i Sverige har en vis fornemmelse for deres ord semantik, dels at jeg engang spurgte et antal svenske kolleger om forskellen på betydningerne af

vagnarne har målats (hjælpeverbum med efterfølgende supinum)

vagnarne är målade (kopula med efterfølgende perfektum participium = adjektivisk prædikativ)

og fik forskellige svar fra dem allesammen; mens de alle var helt sikre på at deres egen tolkning var den korrekte. Derudover skal jeg tage hensyn til at materialet ikke må være forældet, men heller ikke er øjeblikksdannelser. Jeg har derfor valgt nogle opslag i *Nyord i svenskan från 40-tal til 80-tal*, og jeg har udvalgt opslagene med begyndelsesbogstavet m-, s. 156-169, for at undgå alfabetisk 'vinkling' og for at finde et overskueligt antal eksempler.

Det første ord er *kulturmaffia*, med typisk svensk 'ukorrekt' men (svensk) udtalemæssigt baseret stavning af det italienske *mafia*. Det går tilbage til 70'erne og kan muligvis forstås som en slags oxymoron idet 'mafia' siden 1800-tallet normalt forbindes med noget forbryderisk, mens 'kultur' enten står for et antropologisk eller etnografisk kulturbegreb eller for 'finkultur', og det kan være det sidste der har foresvævet opfinderne af ordet, på samme måde som betydningen findes i dansk, ifølge DDO dog opkommet noget senere, nemlig i 90'erne (i KorpusDK to forekomster fra henholdsvis 1990 og 1991). Er det så ikke ret banalt?

Jo, men det illustrerer idiomets grundproblem i dets mest komprimerede form: kompositummet. Når vi siger *træde i spinaten* kan de der evt. ikke har hørt det før, forstå at det næppe er ment bogstaveligt – medmindre vi står i en spinatmark – og derfor kan sidestilles med det svenske *trampa i klaveret*. Netop dette idiom er "ålderdomligt" da svenskerne normalt siger *piano*, og det er således heller ikke et eksempel på at svenskerne ellers i almindelighed foretrækker naturmetaforik i deres idiomatiske omgang med hinanden, jf. fx *det går åt skogen* som eufemisme for 'det går ad helvede til' mens danskerne er mere glade for mad-metaforik som det med spinaten.

Hvor 'kulturmafia' altså er fælles østnordisk betydningsgods, er det næste noget ikke på dansk forekommende. Fra 70'erne har vi således *tjejmaffia*, og hvor mine studerende på svenskurset vil afkode det som 'pigemafia', som vi ikke finder i dansk (0 forekomster på KorpusDK), så kan en ondsindet tolkning mene at det henviser til en gruppe af forbryderiske piger. Det er imidlertid en misforståelse. Som på dansk, hvor kvinder i alle aldre kan omtale sig selv som 'piger', så mener svenskerne her også egentlig 'kvinder', og definitionen er: *om inflytelserik grupp av kvinnor*. At citere den slags ved overgangen fra 2017 til 2018 er måske risikofyldt; men jeg vover pelsen.

Mere kompliceret bliver semantikken i opslaget *mammutfilm* (ingen dansk-forekomster). Da mine børnebørn var mindre, ville de mene det måtte være en film om emnet mammutter, sikkert oplysende, og altså en traditionel kompositumsdannelse hvor førsteleddet betegner den delmængde – som handler om nævnte emne – af mængden af emner i alle film. Men vi voksne ved jo at 'mammut' betyder to ting: enten den uddøde elefantart eller, i overført betydning, et gradsudtryk med betydningen 'forstærkning' (på engelsk: 'intensifier'), og det kan i dag virke anti-kræveret og er blevet afløst af det kække og mere moderne *mega-*.

Derefter finder vi *manschettbrott*, igen med typisk svensk stavemåde af *manchet*. Det er lånt fra engelsk *collar-crime*², og findes ikke i dansk, og det er også et traditionelt kompositum men med semantiske domæner der ligger et stykke fra hinanden: en manchetter er en konkret genstand mens forbrydelse er et abstrakt socialt forhold, og kun en kontekst vil kunne opløse betydningen. Igen vil et barn måske tro at der er tale om stjalne manchetter, men vi voksne ved jo at det er bestemte samfundsmæssige grupperinger som går (eller gik) med manchetter, her inom *tjänstemannavärlden*, og som følge heraf har mulighed for begå former for *ekonomiskt brott*. Følgelig har vi ingen anelse om hvad der menes med hver del af sammensætningen før vi får at vide hvad den oprindelige kreative sprogbruger har tænkt på.

Ikke helt så hjælpeløse er vi ved *mansgris* (*man som har en nedlåtande attityd gentemot kvinnor*) idet vi i dansk har udtrykket *en gammel gris* (DDO: 'ældre mand der har eller ønsker seksuelt samkvem med unge kvinder'); selvom en naiv forståelse kunne tro at det var svensk for en *hangris*, af landmænd også kaldt en *orne*.

² I engelsk sprogbrug oprindeligt *white-collar crime* idet *white-collar* er antonym til *blue-collar*; som selvsagt ikke kan have varianten **blue-collar crime*.

Lad os slutte af med *maskinläsbar*. Sidste led er klart nok et adjektiv, findes også i dansk, og det giver tilsyneladende en umiddelbart forståelig sammensætning. Så, er det et idiom? Det afhænger af hvem der læser det. Har vedkommende en 'maskine'-forståelse der svarer til den efterhånden uddøende henvisning til mekaniske apparater, så er det det ikke, da hverken motorer eller gammeldags plæneklippere forventes at kunne læse. Så den moderne betydning er bestemt af at begrebet om 'læsning' er blevet udvidet til også at dække teknisk 'aflæsning' af hulkort (eller 'indlæsning' af dem) i de oprindelige 'maskiner' til databehandling. Et klassisk eksempel på betydningsudvidelse som i dag er udbredt i den såkaldte informations-teknologi. Og dermed også et ægte idiom. Spørgsmålet er hvornår den metaforiske brug af begrebet 'læsning' er gået hen og blevet stendød, altså i samme tilstand som *juletræs fod*. Der er jo ingen der tænker på 'fødder' i forbindelse med et juletræs ståstativ; derfor er metaforen helt aflivet. Tænker vi så på menneskers læsning af bogstaver i forbindelse med fx udtrykket *harddisken læses*? Svaret er ikke entydigt, men forståelsen af ordet er i moderne dansk og svensk afhængig af konteksten.

Afrunding

Som jeg ser det analyseres betydninger af ord og sætninger bedst med en form for naiv mængdelære ('naïve set theory'), og det gælder også metaforiske og idiomatiske udtryk; selvom det selvfølgelig er forbundet med underkategoriseringer (se Götzsche 2016a og 2016d). Et spørgsmål er så sommetider hvor langt man etymologisk skal gå tilbage for at udlægge betydningsindholdet, og et andet, og sværere, spørgsmål er hvorledes sprogbrugerne, med deres, hvad Diderichsen klogeligt kaldte 'sprogfølelse', gennemskuer et betydningsindhold i de ord de selv bruger. Jeg skal ikke tage stilling, blot komme i tanker om en bog med titlen *Metaphors We Live By*, hvilket leder mig til to ting: for det første at hvis Lakoff og Johnson har ret i at metaforer udgør en fundamental mekanisme i menneskets mentale liv så må en ret stor del af sprogbruken og dens betydning være kontekstbestemt, hvoraf følger at der med *maskinläsbar(het)* kun kan menes en form for omsætning af symboler til en anden (måske elektronisk) form. Maskiner kan altså ikke læse, i oprindelig betydning. Selv moderne tekst-skanning er en omsætning af noget grafik til elektroner. Hvilket jeg synes må være ret betryggende. For det andet at min omgang med sprogbrug sommetider får mig til at ville omformulere bogens titel til: *metaphors we can live without*.

Litteratur

DDO = *Den Danske Ordbog* (2003-2005).

Göttsche, Hans (2016a) The entry '140, Danish'. *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe, Volume 4. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science* (HSK 40.4). Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen and Franz Rainer (eds.). Berlin and New York: de Gruyter Mouton, 2016:2505-2524.

Göttsche, Hans (2016d) On the Formation and Semantics of New Phrasal Verbs. *Word-formation across languages*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing:147-156.

KorpusDK. <http://ordnet.dk/korpusdk>.

Lakoff, George and Mark Johnson (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.

Swedenborg, Lillemor (2001; 1986) *Nyord i svenskan från 40-tal til 80-tal*. Stockholm: Svenska språknämnden / Norstedts Ordbok.

*Forfatteren er lektor ved Institut for Kommunikation og Kultur, Nordisk, Aarhus Universitet
e-mail: jysis@cc.au.dk*

Inger Schoonderbeek Hansen

Med hovedet under armen og Wat de boer niet kent, vreet hij niet

– nogle komparative iagttagelser af idiomatiske udtryk i dansk og nederlandsk

Sprogforvirring eller sproglig forvirring

Et sprogs ordforråd er et spejlbillede af det samfund og den kultur dette sprogs brugere indgår i; særligt tydeligt fremgår det af et sprogs faste flerordsforbindelser, frasemer eller fraseologismer, herunder både kollokationer og de mere billedlige idiomer og ordsprog (bl.a. Farø & Lorentzen 2009, Arboe 2011). Ordbøger er stedet hvor disse spejlbilleder i vid udstrækning og mere eller mindre systematisk fremgår, ordbøger der fx kan have et historisk, geografisk eller komparativt perspektiv på et eller flere sprog. Det er det sidste, det komparative perspektiv, der vil være i fokus i dette bidrag.¹

Som tosproget bruger af dansk oplever jeg i min daglige omgang med et- og tosprogede danskere eller brugere af dansk sprog ofte situationer hvor fx de fraseologiske enheder kan spille mig et puds, ofte efterfulgt af en (interessant) drøftelse af hvorfor det egentlig hedder sådan. Så kan jeg, trods snart et kvart århundrede i Danmark, blive forvirret over (udtalen af) kollokationer som ”Hvad måtte du punge ud for det?” og som jeg i mange år misforstod som ”Hvad måtte du *pumpe ud* for det?” (og den *er* svær at forklare da *punge ud* bestemt giver bedre mening). Eller hvorfor kan man nu ikke sige til sine børn at de skal huske at ’*pudse* tænder’, for sådan hedder det på nederlandsk: *tanden poetsen*, og så forskellige er vores sprog vel ikke? Omvendt hedder *en tandbørste* på nederlandsk *een tandenborstel*, altså ’en børste til at rense tænder med’.

¹ Danske, nederlandske og komparative eksempler på flerordsforbindelser er hentet fra og verificeret i ODS, DDO, DDVD, DK-NL og NL-DK.

Helt anderledes galt kan det gå med de mere billedlige idiommer og ordsprog der sniger sig ind i det daglige og hvoraf nogle er ækvivalente i begge sprog, som fx *en storm i et glas vand* / *een storm in een glas water* 'much ado about nothing'. Andre har en sammenlignelig variant i det modsatte sprog, som fx *water naar de zee dragen* / *gå over åen efter vandet* 'foretage noget på en mere besværlig måde end påkrævet' (og det kan bestemt ikke være fordi der ikke er hav og åer i begge lande). Og endelig er der en tredje type der ikke direkte synes at være oversættelig men der som regel skal forklares, fx *de bocht afsnijden*, bogstaveligt 'skære hjørnet af' men betyder 'tage en kortere vej', ofte ved at afskære en anden fri passage.

Idiommer og ordsprog kan bygge på sociale, materielle og tekstuelle aspekter af sprogbrugerens kulturelle forståelse eller beror på fænomener som den natur og de dyr vi kender fra vores erfaringsverdenen (Piirainen 2005:51 ff.), i dette tilfælde i forhold til de to trods alt nærtbeslægtede germanske sprog dansk og nederlandsk. Fremstillingen vil blot bringe enkelte komparative iagttagelser, og det vil især være de billedlige, ikonografiske udtryk, idiommer og ordsprog, der vil blive fremhævet.

Mere eller mindre kompositionelle fraseologiske enheder

I nedenstående redegørelse anvendes tre forskellige underkategorier af fraseologiske enheder udfra en kategorisering af sætningsleds- og sætnings-fraseologismer Arboe foreslår (Arboe 2011), og som inddeler de faste flerordforbindelser i forhold til deres antal led eller ord, konstruktionens fasthed samt disse forbindelsers kompositionalitet (se også Farø & Lorentzen 2009).

Kollokationer kan fx være af typen 2-ledsfrasemet 'verbum + substantiv' (tryktabsforbindelser), fx *børste tænder*, køre bil (med modsat placering af verbet i nederlandsk, 'substantiv + verbum', *tanden poetsen, auto rijden*), eller 2-ledsfrasemet 'verbum + adverbium' (partikelverber), fx *punge ud, fare op* (i nederlandsk med verbet til sidst og et substantiv eller adverbium først, *(geld) uitgeven, boos worden*) (jf. Arboe 2011:268, Farø & Lorentzen 2009:78 f.).

Idiommer kan ligledes karakteriseres som flerleds-frasemer, og de har overført eller non-kompositionel betydning (Farø & Lorentzen 2009:80, Arboe 2011:267 f.). Idiommer kan indeholde eller bygge på mere eller mindre velkendte ordsprog (jf. "ordsprogsfragment", Arboe 2011:268) hvorved (centrale elementer af) ordsproget syntaktisk integreres i

sætningen hvilket, teoretisk set, medfører sammenblanding af kategorierne idiom og ordsprog (bl.a. Arboe 2011:268). Idiomet er derfor et situationsbundet udsagn fremfor noget generelt (se ordsprog), og det kan af den grund reproducere, dog som regel ikke i akkurat samme form, fx *nu har du virkelig trådt i spinaten* (jf. Farø & Lorentzen 2009:80, Arboe 2011:267 f.).

Ordsprog kan kategoriseres som sætnings-fraseologismer idet de syntaktisk og pragmatisk fungerer som selvstændige sætninger eller (mikro)tekster; de udgør konventionelle, generaliserende udsagn, dvs. de er hverken situations- eller personbundne. Ordsprog kan ligesom idiomere reproducere, dvs. de er leksikaliserede, dog behøver de ikke nødvendigvis at være frekvente, fx i forhold til idiomere. Et komparativt eksempel er *hastige spoed is zelden goed / hastværk er lastværk* (jf. Farø 2003 s. 41 ff., Farø & Lorentzen 2009:80, Arboe 2011:266, 268 f.; se også Toftgaard Andersen 1998:356 f.).

Overensstemmelse (næsten) mellem dansk og nederlandsk

Ordsproget *En svale gør ingen sommer / Eén zwaluw maakt nog geen zomer* (i Belgien: *één zwaluw maakt nog geen lente* 'forår'), dvs. 'ét enkelt positivt tilfælde betyder ikke nødvendigvis noget mere generelt', har i høj grad en sammenlignelig leksikalsk og semantisk struktur på begge sprog. På dansk kan ordsproget reduceres til idiomet *en enlig svale* 'et enkeltstående tilfælde', fx "Hittet fra Broen [med Choir of Young Believers] er en enlig svale" (Politiken 30.06.2016 ifm. bandets optræden på Roskilde Festival), eller det kan omdannes kreativt, fx i nederlandsk: "Eén duif van Cruijf maakt nog geen zomer" 'en due af Cruijf (i nederlandsk med rimende diftong [œy]) gør altså ingen sommer', i en overskrift på en anmeldelse af endnu en bog om fodboldlegenden Johan Cruijfs markante sprogbrug, *cruijffiaans* (NRC Handelsblad 24.11.2000). I begge landes fauna er svalen en sommergæst (måske forårgæst lidt længere mod syd i Belgien) som om efteråret forlader de nordlige og koldere himmelstrøg til fordel for de varmere mod syd (jf. fx Peterson 1994).

Også ordsproget *Æblet falder ikke langt fra stammen / De appel valt niet ver van de boom* 'børn ligner ofte deres forældre, qua ydre og/eller indre træk eller måde at handle på, fx levevej' har øjensynlig samme leksikalske og semantiske struktur på begge sprog. Man kan google sig frem til en variantform på både dansk og nederlandsk svarende til *pæren*

falder ikke langt fra stammen men da man ikke så let kan sammenligne æbler og pærer (i nederlandsk kan æbler også sammenlignes med citroner), er det således altovervejende i uformel sprogbrug (blogs, instagram, facebook mv.) eller også bliver varianten eksplicit markeret som ironisk, fx i en kommentar på en hestepiges blog om at træde i forældrenes fodspor (jf. *hestepærer*).

I et forsøg på at sætte næste generation i stand til økonomisk at klare sig selv er ordsproget *man skal ikke sælge skindet, før bjørnen er skudt* 'man skal ikke bygge noget på forventninger eller usikre formodninger' (DDO *skind*) vigtig. Den formanende læresætning er også kendt i det ligeledes økonomisk rationelt tænkende Holland, *je moet het vel van de beer niet verkopen voordat hij geschoten is* 'agere som om man allerede har erhvervet sig noget inden man er sikker på at man faktisk har råd til det'. Selvom bjørnen i begge lande for længst er forsvundet, kan bjørneskind, og pels i det hele taget (politisk korrekt eller ej), betragtes som en relativt dyr handelsvare (jf. fx Livgardens bjørneskindshuer). Men man skal jo først have pengene mellem hænderne, før de kan bruges; modsat kan man i nederlandsk bruge ordsproget *een gat in je hand hebben* 'have et hul i hånden' så pengene fosser ud; danskere kan derimod en sjælden gang imellem *give med rund hånd* som kommer tæt på men snarere skal udtrykke at man ikke kan beskyldes for at være nærig.

Uoverensstemmelser mellem dansk og nederlandsk – fraseologiske falske venner?

Andre af iagttagelserne går på at ordsprogene i begge sprog ikke er helt ækvivalente. Fx er en form for skæld ud til den der går noget viljeløs rundt, uden ærinde og uden at tænke sig om, på dansk (*gå*) *med hovedet under armen* mens udtrykkets leksikalske struktur i nederlandsk afviger da hovedet er erstattet med sjæl, *met de ziel onder de arm*. Om sjælen forventes at sidde i hovedet, og at den nederlandske variant dermed muligvis er mere højtidelig, vides ikke men når en persons kognitive del adskilles fra kroppen, dvs. når hjernen slås fra (omvendt i nederlandsk: *je hersens gebruiken* 'bruge din hjerne'), så påvirkes hele mennesket; udtrykkets betydning er den samme. Ordsproget *lachen als een boer met kiespijn* 'grine som en bonde med tandpine', dvs. grine selvom der ingenting er at grine ad, afviger leksikalsk fra det umiddelbart sammenlignelige *grine som en flækket træsko*, men også semantisk er der tale om et andet udtryk, 'grine højt og ubehersket'. Fællesreferencen må formentlig være landbolivets forskellige aspekter.

I andre tilfælde er der tillige forskelle i leksikalsk struktur, og der foregår samtidigt en forskydning af agens: *iemand een hart onder de riem steken* 'stikke nogen et hjerte under bæltet', dvs. give nogen mod, er på dansk: *skyde hjertet op i livet*, dvs. nogen skyder (i betydningen 'skubber') eller tager mod til sig (selv). Derimod er det umiddelbart mere fatalistiske *tussen het wal en het schip terechtkomen* 'havne mellem kaj og skib' i højere grad selvforskyldt i den danske ækvivalent, *sætte sig mellem to stole*, hvor det trods alt er en selv der ikke har kunnet bestemme sig for det ene eller det andet og dermed er havnet i en uafklaret situation.

Manglende udtryk i enten dansk eller nederlandsk

Ved middagsbordet hvor der til tider serveres nogle af de mere traditionelle (oftest vinterlige) nederlandske retter (*stampot*, *peen en uien* osv., allesammen retter med mosedede kartofler som basisingrediens), passer ordsproget *wat de boer niet kent, vreet hij niet* på både barn og voksen med opvækst uden for Nederlandene; det man ikke kender, spiser man ikke. En tilsvarende dansk ækvivalent for 'at være kræsen' findes ikke, udover at man kan være en *kræsenpind* (DDO) samt kan bruge adskillige jyske udtryk (fx *hægen*, *katten*, *k(j)ækken*, *nueden*, *vånden*, jf. JO's spørgeliste E4). Det kan være en udfordring med nutidens mange og meget varierede kulinariske muligheder men ordsproget må referere til bondens temmelig ensformige spisevaner (jf. fx van Goghs maleri Kartoffelspiserne fra 1885) som også var gældende for de danske bønder (jf. fx de forskellige varianter af mere eller mindre tyktflydende grød i bl.a. Jylland, se JO *grød*¹, betydning 1 – i dag serveret på hippe grød-caféer).

Det er passende at karakterisere personer der vælger den lette løsning på et problem eller en opgave, med ordsproget *man skal ikke springe over hvor gærdet er lavest*. Det ser ikke umiddelbart ud til at have en ækvivalent i nederlandsk men det kan omskrives med den gennemskuelige fraseologiske enhed *de kortste weg kiezen* 'vælge den korteste vej' (DK-NL *gærde*). Det kan tænkes at gærderne i Danmark må svare til de mange små vandløb og grøfter mellem markerne i Holland (til trods for at vandløb mellem markerne bestemt ikke er ukendte i det danske landskab), og i nederlandsk indgår derfor også *sloot* 'grøft' i en række ordsprog hvoraf *met de hakken over de sloot komen* ganske let berører *gærde*-ordsproget; det kan direkte oversættes med 'at nå over grøften med hælene', dvs. 'lige nå i mål, bestå eller nå i sikkerhed'.

Endelig kan tiden komme til at man skal *stille træschoene*; den er ukendt i nederlandsk hvor en af de mange eufemismer for at dø der måske kommer tættest på, er *het loodje leggen* 'at lægge loddet'. En af forklaringerne går på en reference til et stykke 'mærket lod' der i gammel tid blev brugt som betalingsbevis (fx til teatret) og hvor man efter fremvisning fik anvist sin plads. Senere blev udtrykket også brugt i overført betydning, herunder om at betale en bøde, tage skade og endelig også for at dø, for i så fald havde man lagt loddet en sidste gang (Onze taal, taaladvies). Træschoen, *de klomp*, er lidt af et nationalklenodie i Holland og måske derfor også velkendt i mange fraseologiske udtryk i nederlandsk, herunder *nu breekt m'n klomp* 'nu forstår jeg ingenting, jeg er paf' og *uit zijn klomp schieten* 'blive sur'. Disse findes ikke i dansk, der til gengæld har det tidligere nævnte *grine som en flækket træscho*, men også *gå i folk med træscho på* og *have halm i træschoene*, for også i dansk landbrug er træschoen uundværlig.

Opsamling

At der for fraseologiske enheders vedkommende er tale om en vis udbredelse i ikke blot de to nævnte men flere europæiske sprog, er ikke upåagtet i fraseologien. Fx antages det at der for 100-150 idiomer kan afdækkes et sammenligneligt fordelingsmønster i de forskellige indoeuropæiske og ikke-indoeuropæiske sprog i Europa (Piirainen 2017:70); de mange overensstemmelser mellem dansk og nederlandsk, der ikke kun typologisk men også kulturhistorisk er tæt beslægtede, er derfor forventelige. Skønt mange sætningsleds- og sætnings-fraseologismer kan være leksikalsk og semantisk ækvivalente på grund af de mange overensstemmelser i kultur og natur mv., kan selv små forskelle sprogene imellem være at finde i flerordsforbindelserne; forskelle der kan medføre (let) støj i den interkulturelle kommunikation. Det er et interessant sprogbrugsområde der svært lader sig typologisere og derfor er en udfordring for enhver ordbogsredaktør af såvel trykte som digitale ordbøger, hvad ikke mindst dette festskrifts tilegnede vil være enig i (Arboe 2011).

Litteratur og referencer

ANW = *Algemeen Nederlands Woordenboek*. <http://anw.inl.nl/search>

Arboe, Torben (2011) Jysk fraseologi og idiomatik – faste ordforbindelser, talemåder mv. i Jysk Ordbog. *Jysk, ømål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen. Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (red.). Århus: Peter Skautrup Centret:257-275.

DDO = *Den Danske Ordbog*. <http://ordnet.dk/ddo>.

DDVD = *De Dikke Van Dale Woordenboek*. www.vandale.nl (marts 2018).

DK-NL = *Dansk-Hollandsk Ordbog*. Deens-Nederlands Woordenboek (2004) Annelies van Hees, Harry Perridon, Henning Bergenholtz, Gitte Möller, Andrea Voigt (red.). København: Gyldendal & Nederlandse Taalunie (NTU), Den Haag.

Farø, Ken (2003) Ordsprog i nutidsdansk: funktioner og problemer. *Danske studier*:38-64.

Farø, Ken & Lorentzen, Henrik (2009) De oversete og mishandlede ordforbindelser. *Lexico Nordica*:75-101.

JO = *Jysk Ordbog*. www.jyskordbog.dk (05.01.2018).

KorpusDK. <http://ordnet.dk/korpusdk>.

NL-DK = *Hollandsk-Dansk Ordbog*. Nederlands-Deens Woordenboek (2004) Godelieve Laureys (hovedredaktør). København: Gyldendal & Nederlandse Taalunie (NTU), Den Haag.

NRC *Handelsblad*. <https://www.nrc.nl/nieuws/2000/11/24/een-duif-van-cruijff-maakt-nog-geen-zomer-7519781-a1084322> (28.12.2017).

ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. www.ordnet.dk/ods.

Onze taal, taaladvies. <https://onzetaal.nl/taaladvies/het-loodje-leggen/> (08.01.2018).

Peterson, Roger et al. (1960/1994) *Europas Fugle*. 8. reviderede udgave. København: G.E.C. Gads Forlag.

Piirainen, Elisabeth (2005) *Europeanism, internationalism or something else?* Proposal for a cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms in Europe and beyond. *Hermes, Journal of Linguistics* no. 35:45-75.

Politiken. <https://politiken.dk/kultur/musik/roskildefestival/art5628026/Hittet-fra-Broen-er-en-enlig-svale> (29.12.2017).

Toftgaard Andersen, Stig (1998) *Talemåder i dansk. Ordbog over idiommer*. København: Munksgaard.

www.google.com.

Forfatteren er redaktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København
e-mail: eh@dsl.dk

Ebba Hjorth

Derfor ikke

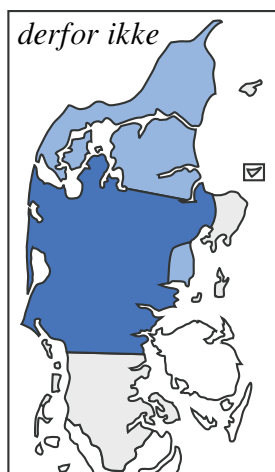
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab er for øjeblikket ved at udgive Peter Seebergs romaner, noveller og kortprosa i en tekstkritisk udgave i 11 bind. I foråret 2017 udkom de to første bind noveller. Det ene bind af disse to, Dinosaurusens sene eftermiddag, der oprindeligt udkom i 1974, er udgivet med tekstkritik og noter ved Jeppe Barnwell og med efterskrift af Erik Skyum-Nielsen. Bindet indeholder et af mine personlige yndlingsværker, novellen *Mariæ lovsang*. Novellen beskriver i nedtonet og blufærdig stil en kvinde hvis mand er alvorligt syg og skal på hospitalet. Hun forsøger en søndag morgen iført morgensko at finde en mønttelefon i byen der virker, for at tilkalde en læge. Endelig får hun fat på lægen fra en telefonboks i en bar. Hun forlader baren med et – *Tak. – Derfor ikke, sagde bartendersken venligt og smilte til hende.*

Kommet dertil i læsningen, er jeg i erindringen straks tilbage i min barndom i 1950-ernes Skærbæk og hører fru Andresen, bagerens kone, som altid svare på et tak fra en kunde med det selvsamme gensvar som bartendersken på sit sønderjyske [*de'fɔ 'it*].

Men tilbage til Seebergs bartenderske. Vendingen *derfor ikke* har i Jeppe Barnwells Tekstforhold og noter (s. 281) kommentaren ”Derfor ikke: (jysk) der behøves ikke tak for dette, ingen årsag”. Denne note stemmer overens med de iagttagelser Jeppe Barnwell har gjort under arbejdet med udgaven af Seebergs værker. Jeppe Barnwell meddeler at Seeberg, der er født i Skrydstrup og tilbragte sine drengeår i Haderslev i Sønderjylland, i sit tidligste forfatterskab ikke bruger jyske og sønderjyske gloser, men fra midten af 1970'erne dukker der dialektale gloser op som *jukle* ’bevæge sig ujævnt, hoppende eller slingrende’ (Ved havet 1978) og *kyste krager* ’slå kolbøtter’ (Om fjorten dage 1981).

Jysk Ordbog betydningsbeskriver den faste forbindelse *derfor ikke* ”der behøves ingen/ikke tak for dette; ingen årsag; selvtak”, altså helt parallelt med noten i *Mariæ lovsang*.

Jysk Ordbog henviser til behandlinger af forbindelsens etymologi, og om denne er der lidt delte meninger. I Årsberetning 1966/67 fra Dansk Sprognævn (s. 21) refereres i et svar på et spørgsmål om det korrekte i at svare *derfor ikke* når nogen takker en for noget, N.C. Lukmans teori om ”at udtrykket er opstået i Fredericia som en oversættelse af det tilsvarende franske udtryk *pas de quoi*, som derboende fransktalende reformerte brugte” (Fredericia-Kolonien 1939:203). Denne teori refereres også, men afvises af Bent Jul Nielsen i hans artikel Derfor, adv. i 80 ord til Christian Lisse 12. januar 1992. Jul Nielsen mener at det er mere nærliggende at pege på nedertysk *dor ni för* som forbillede.

Imidlertid er det udbredelsen af udtrykket *derfor ikke* der er det egentlige formål med dette lille bidrag. Jeppe Barnwell beskriver bartenderskens *derfor ikke* som jysk, og jeg får lydlige erindringer fra det sydvestligste Sønderjylland. Hvad siger Jysk Ordbog? Kortet fra ordbogen kopieret her viser tydeligt ordbogens opfattelse af udbredelsen: I det mørkeblå område er *derfor ikke* tæt registreret, i det lyseblå område spredt registreret. Vendingen beskrives som sporadisk forekommende i det nordlige Sønderjylland selv om afgrænsningen på kortet ikke ser ud til at omfatte Sønderjylland.

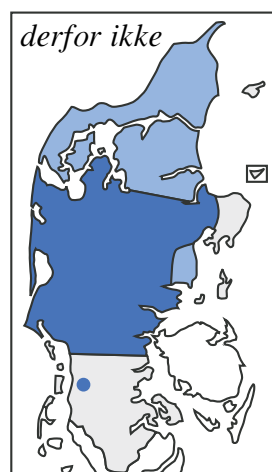
Nina K. Grøftehaug beskæftiger sig i en artikel i Ord & Sag fra 1995 med de forskellige muligheder for verbale kvitteringer på en modtaget tak – herunder også *derfor ikke*. Kort 1 i hendes fremstilling (s. 13) over udbredelsen af *derfor ingen* og *derfor ikke/intet* viser ikke forekomst af *derfor ikke* i Sønderjylland.

Nu vender jeg tilbage til belæggene på *derfor ikke* fra Skrydstrup og fra Skærbæk. Bartenderskens *derfor ikke* i *Mariæ lovsang* kan med lidt god vilje falde ind under Jysk Ordbogs lokalisering til ”sporadisk (...) SønJy-N”. Men hvad med fru bagermester Andresens? For at få svar på spørgsmålene

var fru Andresen overhovedet ægte sønderjyde? og var der andre end mig der så klart kunne huske hendes brug af vendingen?, tog jeg til Skærbæk en sensommerdag i 2017. Butikken Bager Andresen eksisterer stadigvæk, men 'min' fru Andresen er død for mange år siden, og det er hendes sønnesøn der nu driver forretningen. Han bruger ikke svaret *derfor ikke*, men fru Andresens niece, Rita Birkkjær Lauridsen, som jeg blev henvist til at kontakte, fortæller at Eline, som hendes fornavn var, blev født og voksede op i Vinum, en landsby små fem kilometer sydøst for Skærbæk, og her boede hun indtil hun blev gift med bagermesteren i Skærbæk. Min meddeler kunne bekræfte at min erindring om *derfor ikke* var rigtig, men hun havde ikke hørt vendingen længe.

Sønderjylland er altså ikke fuldstændig *derfor ikke*-frit område på trods af Bent Jul Nielsens formodning om at udtrykket er vandret nordpå gennem Sønderjylland og derefter helt forsvundet fra denne landsdel (1992:25).

Det vestlige Sønderjylland har næsten fortjent lidt blå farve på udbredelseskortet i Jysk Ordbog – i det mindste en blå prik på fastlandet ud for Rømø!

Litteratur

- Barnwell, Jeppe (2017) Tekstforhold og noter. *Dinosaurusens sene eftermiddag*. København: Gyldendal:257-285.
- Barnwell, Jeppe (2018) Utrykte optegnelser om Peter Seebergs regionalsproglige prægning.
- Dansk Sprognævn (udg. 1967) *Årsberetning 1966/67*:21-22.
- Grøftehaug, Nina K (1995) Tak ska' do ha'! – og hvad siger man så? *Ord & Sag* 15:12-15.
- Jul Jensen, Bent (1992) Derfor, adv. 80 *Ord til Christian Lisse 12. januar 1992*. København:24-25.
- Lukman, N.C. (1939) *Fredericia-Kolonien*. Aarhus: Universitetsforlaget.
- Seeberg, Peter (1974) *Dinosaurusens sene eftermiddag*. Tekstkritisk udgave 2017 ved Jeppe Barnwell. København: Gyldendal.
- Seeberg, Peter (1978) *Ved havet*. Viborg: Arena.
- Skyum-Nielsen, Erik (2017) Efterskrift. *Dinosaurusens sene eftermiddag*. København: Gyldendal:215-251.

*Forfatteren er lektor emeritus ved Institut
for Lingvistik, Aarhus Universitet
e-mail: henrik@holmboe.biz*

Henrik Holmboe

Idiomer med modifikationer

Et idiom eller en fast talemåde er et syntagma, hvis betydning kun vagt eller slet ikke fremgår af de enkelte elementers betydning. Syntagmet kan undertiden være mindre end en sætning, undertiden kan det udgøre en sætning. Sådanne faste vendinger kan betegnes som ordsprog, bevingede ord, fraser, fyndord eller talemåder. Ser vi på nyere og lidt ældre samlinger af disse fænomener, viser det sig, at de med små variationer leksikalt optræder ganske standardiserede, at de så at sige har haft og har en kanonisk form, selv om vist ingen oprindeligt eller autoritativt har vedtaget eller foreskrevet en sådan. Det gælder også ældre tosprogede samlinger som f.eks. S. Benzon: Dansk-fransk Fraseologi, ed. Carl Benzon, Kbh. 1886.

De enkelte elementer vil være almindelige ord med velkendt bøjning og betydning. Det særlige er, at de i et bestemt syntagma, et idiom, opgiver deres egen betydning for at bidrage til idioms samlede betydning. Denne betydning er nu idioms semantiske matrice, der henter sine enkelte træk fra de byggeklodsets semantiske matricer, som indgår i syntagmet. Hvordan denne trækoverførsel og udskillelse foregår, kommer jeg ikke ind på. Men dette fremgår ganske klart, hvis man vil oversætte et idioms byggeklodser ord for ord til et andet sprog. ”To carry coals to Newcastle” har en dansk pendant – kald det bare en oversættelse – i talemåden ”at give bagerbørn hvedebrød” og en klassisk græsk i ”at bringe en ugle til Athen” (γλαυκ’ Ἀθήναιζε). De enkelte elementer kan måske siges at svare til hinanden, men oversættelser af hinanden er de ikke. Man kan erindre om titlen på festskriftet til Jens Axelsen: ”Elefant – se også myg”, hvor det elegant demonstreres, at oversættelser af idiomer også rummer en leksikalsk udfordring.

I anden sammenhæng kunne det måske være interessant definitorisk om muligt at fastlægge en præcis klassifikation af fraser vs. idiommer vs. bevingede ord etc., hvilket ikke er anliggendet hér. En enkelt skelnen vil jeg dog nævne, nemlig den mellem idiommer og citater; med Johs. Brøndum-Nielsens ord er idiommer ” – de skiftende Tiders oplagrede Fond – , der er gået mundtligt i Arv fra Slægt til Slægt, – og hvis Oprindelse taber sig i Fortidens navnløse Mørke.” – altså noget helt andet end forfatteres og digteres kunstfærdigt formulerede aforismer og sentenser, der kan føres tilbage til én ophavsmand og ét ophavssted. Undertiden kan denne skelnen være vanskelig, hvis vi bevæger os tilbage i ”Fortidens navnløse Mørke”. Således kender vi fra klassisk græsk f.eks. ”én svale gør intet forår” (μία χελιδὼν εὐρὸν οὐ ποιεῖ) og ”bringe en ugle til Athen” (γλαυκὴ ’Αθήνας) og fra latin ”enhver er sin egen lykkes smed” (faber est quisque fortunae suae). Sædvanlig filologisk metode kan oplyse om ældste belæg; men dermed er vi ikke sikre på, at vi står ved ophavsmanden, eller at en sådan findes.

Udgangspunktet er nu idiomets kanoniske form, som jeg vil betegne som sprogsystemets form. Enkelte idiommer har et par sideordnede kanoniske former som f.eks. parrene ”skifte sol og vind lige” og ”dele sol og vind lige”, ”fare i flint” og ”flyve i flint” samt ”ikke forstå en brik af det hele” og ”ikke forstå en disse af det hele”. De er ikke modifikationer af hinanden, blot synonymmer. Man kan således ikke påstå, at variant a skal forstås ud fra variant b eller omvendt.

Modifikationer af idiommer kan finde sted i sprogbrugen. Mulighederne herfor kan være på sætningsniveau uden for selve idiommet. Forstærkelse eller svækkelse af idiommet kan således udvirkes i en overordnet sætning af typen ”det gælder i nogen grad / i høj grad, at – ” eller ”det gælder vist / nok / slet ikke, at – han er faldet i staver”.

Modifikationer kan også finde sted inde i idiommet. Nogle modifikationer sker næsten umærkeligt, således morfologisk bøjning af verberne og ændring af ordstilling. ”Han falder / faldt / er faldet i staver” er helt uproblematisk; ”han stikker / stak ikke op for bollemælk” ligeledes. Og hvis eksemplet bliver placeret i en bisætning som ”de siger, at han ikke stikker op for bollemælk”, så skifter placeringen af ”ikke” plads efter de helt almindelige regler. Således også ”han er vist faldet i staver” og ”de siger, at han vist er faldet i staver”. Dette gælder generelt. Disse ting påvirker ikke vores opfattelse af talemådens fasthed.

Sprogbrugen har eksempler på, at man kan benægte et idiom ved at benægte dets verbum, f.eks. ”han faldt ikke i staver” og ”han havde ikke et øje på hver finger”. Her må betydningen være klar; men det gælder ikke som generel regel. Hvad skulle f.eks. ”han stjæler ikke som en ravn” betyde? – At han er så ærlig som dagen er lang, eller at han kun er blevet grebet i smårapserier? Man bør iagttage konteksten, inden man blot benægter med ”ikke”.

Kan man modsat få et idiom til så at sige at skifte fortegn ved at fjerne en nægtelse i et idiom, der i sin kanoniske form rummer en nægtelse? Sprogbrugen har enkelte eksempler: man kan ”være en ørn til noget”, og man kan ”være et lys”; men tænkte eksempler som ”han stikker op for bollemælk” eller ”han forstår en disse af det hele” vil det være svært at belægge. Vi er altså langt fra en regel om, at dette lader sig gøre.

Modifikation af de enkelte substantiver eller verber, som indgår i et idiom, kan forekomme for eventuelt spøgefuldt at skrue op eller ned for idiomets semantik. Man kan ”have en høne at plukke med én”, og man kan ændre det til, at man har et helt hønseri at plukke med vedkommende, eller måske kun en kylling; men almindeligt er det ikke. Det synes nærmest udelukket at skifte mellem singularis og pluralis i de tilfælde, hvor forskellige idiomer bruger enten singularis eller pluralis i den kanoniske form; således en lang række eksempler med tand / tænder, hånd / hænder. Der er belæg for ”at skænke noget en tanke” forstærkes til ”at skænke noget en eftertanke”. Men vi er igen meget langt fra en regel om, at noget sådant lader sig gøre.

Modifikation af substantiver ved hjælp af relativsætninger eller topikaliseringer eller andre syntaktiske transformationer viser sig også at være sjældne og vanskelige at belægge. Således er ”staverne, han faldt i” og ”var det staver, han faldt i?” og ”bollemælk stikker han ikke op for” – blot tænkte eksempler. Derimod kan jeg belægge ”de blev ladet i noget, som de nok selv vil betegne som stikken” – og ”derude, hvor kragerne hævdes forlængst at være vendt om”. Den eneste regel, jeg tør vove, er den helt generelle, at sprogbrugens variationer og modifikationer skal kunne forstås ud fra idiomets kanoniske form, samt, at man nøje skal betragte både den sproglige og den situationelle kontekst, inden man vover sig ud i alt for kreative modifikationer, så man undgår følgende belagte eksempler: ”Her ligger humlen begravet” – og ”I denne militærpolitiske situation er det nødvendigt at stryge høgene med hårene”. – Nå, ja, ikke til at misforstå; men ikke just kanonisk.

Mens jeg forhåbentlig stadig har dog det ene ben på jorden, gratulerer jeg Torben Arboe, der om nogen har beskæftiget sig med sprogbrug, og ønsker ham fortsatte kreative år. Forhåbentlig kan mine spredte betragtninger belyse, om ikke alt, så dog lidt om, hvor noget af hunden ligger begravet.

Litteratur

- Andersen, Stig Toftgaard (1998) *Talemåder i dansk*. København: Munksgaard.
Andersen, Stig Toftgaard (1999) *Talemåder i dansk*. København: Gyldendal.
Benzon, S. (1886) *Dansk-fransk Fraseologi*. Carl Benzon (red.). København.
Brøndum-Nielsen, Johs. (1942) *Danske Ordsprog*. København: Høst & Søn.
Garde, Anne, Pia Jarvad og K.T. Thomsen (1998) *Elefant – se også myg*. København: Gyldendal.
Kragh, Ole (2017) *Talemåder og ordsprog fra hele verden*. København: Lindhardt og Ringhof.
Michelsen, Christian (1993) *Idiomordbog*. København: Gyldendal.
Vogel-Jørgensen, Torkild (1945) *Bevingede ord*. 2. udg. København: Gad.
www.frasar.net.

*Forfatteren er lektor ved Institut for Kommunikation
og Kultur, Nordisk, Aarhus Universitet
e-mail: north@cc.au.dk*

Tina Thode Hougaard

Idiomer på sociale medier – internetmemes eller 'idiomemes'

En ny teksttype er opstået på de sociale medier: Internetmeme-teksten. Et internetmeme (herefter blot meme) består af en frase (kan være dele af et citat) og et billede (ofte fra populærkulturen). Forbindelsen mellem de to elementer er central idet billedet giver teksten den kontekst der gør det samlede udsagn forståeligt. Sådan er det med mange multimodale tekster, men hvor det ofte er teksten der gør det polysemiske billede entydigt og dermed forankrer billedets betydning (Barthes 1964:48 ff.), er det omvendt når det kommer til memes. Her forankrer billedet teksten og fremkalder udsagnets intention.

Jeg foreslår her at sammenligne disse memes med idiomer.¹ På samme måde som idiomer bruges memes som metaforiske udtryk der dels kræver at læseren aktiverer den overførte betydning, som denne i øvrigt kun kender gennem kulturel socialisering, dels at udtrykket tilpasses situationen grammatisk eller ved at vælge den rette udfyldning af de tomme pladser (både hvad angår billede og tekst).

Idiomer lader sig ofte ikke oversætte direkte til et andet sprog pga. den billedlige betydning, og memes lader sig heller ikke umiddelbart afkode til fulde da deres billedside ofte er hentet fra en bestemt sammenhæng – ofte populærkultur, fx filmene Ringenes Herre. Både idiomer og memes som kommunikationstyper er altså særegne for et afgrænset område, fx Danmark (danske idiomer) eller en kreds af brugere af sociale medier (memes).

¹ Forslaget kan ses som en videreudvikling af sammenligningen af idiomer med tekst-typen ”snekloner” (Roer 2007; Traugott & Trousdale 2013).

Lad mig komme med et eksempel:

Et meget anvendt citat i memes stammer fra en scene i filmen Ringenes Herre hvor hovedpersonerne taler om at en ond ring bør ødelægges ved at blive kastet ned i en vulkan dybt inde i området Mordor. På ovenstående billede til venstre ses karakteren Boromirs kommentar: "One does not simply walk into Mordor" der i filmen bliver efterfulgt af en malende uddybning af hvor uhyre vanskelig, ja, faktisk umulig og livsfarlig denne opgave er.

Formmæssigt anvendes i memet en billedmakro, dvs. en symbolsk skabelon, ofte et karakteristisk billede af en velkendt karakter, kombineret med en tekst, typisk med skrifttypen Impact i farven hvid. Teksten i eksemplet ovenfor følger skabelonen: *One does not simply X* som indeholder en generaliseret betydning af det beskrevne X som noget uhyre vanskeligt og derfor ikke noget man bør bagatellisere. X er i eksemplet til højre det at skrive et speciale og kan i lignende memes være det at forstå kvinder, sætte onlinespil på pause eller stoppe med at spise chokolade. Ironien opstår når det at risikere sit liv sammenlignes med disse ting, og dybden af denne ironi opdages kun hvis tekstfragmentet *One does not simply X* bliver genkendeligt som tilhørende karakteren på det bagvedliggende billede og bliver sammenlignet med den sammenhæng han og citatet optræder i oprindeligt. Intertekstualiteten er meget central i memes (Knobel og Lankshear 2007:209).

På de sociale medier er memet *One does not simply X* blevet en ny catchphrase eller måske et internet-idiom på linje med andre som fx *X er det nye Y* eller *Hellere X i Y end Y i X*. Disse sætninger, også kaldet 'snekloner', bliver dog først ægte idiomatiske når de sammen med det rette billede danner en ny metaforisk enhed der fungerer som et rammende (og ofte humoristisk) udtryk.

Idiomer

Idiomer er ”leksikaliserede flerordsforbindelser” med billedlig betydning (Farø 2003:38). Grammatisk taler man om at idiomer skal aktualiseres i en konkret tekst, dvs. at de enkelte sætningsled skal tilpasses den konkrete situation så de dels passer til grammatisk person, tal og tid, dels får de tomme pladser udfyldt. Idiomet *at få fingre i X* kan aktualiseres således: *Jeg fik fingre i bogen i går*.

En måde at forstå idiomer og talemåder på er som kodede sætninger hvis mening ikke kan udledes af de enkelte ord i sig selv, men kun af deres samskabte overførte betydning, som fx *at stille træskoene* hvor ordforbindelserne *at stille* og *træskoene* separat har helt andre betydninger end når sætningsleddene sættes sammen. Anvendelsen og afkodningen af disse faste sproglige udtryk og vendinger fordrer indsigt i særlige kulturelle og sproglige koder – en proces der, ligesom når man skal forstå bevingede ord, kræver at både ”hjerte og hjerne kommer i sving” (Mey 2008:114). Tilsvarende fordrer forståelsen af memes at brugerne kan begribe både memets kulturelle kontekst, memetekstens grammatik, dvs. formelagtige udfyldning, og ikke mindst den ironi der opstår når dele af denne tekst ændres.

Memes er de sociale mediers idiomer

Når jeg vælger at sammenligne den nye meddelelsestype, memet, med idiomer i stedet for ordsprog, er der to grunde som kan relateres til de første to af Farøs tre kriterier for ordsprog (Farø 2003:41). For det første er memes’ tekstkarakter anderledes end ordsprogenes idet de fremstår som fragmenter der gøres fuldstændige af at blive sat i sammenhæng med et billede. For det andet er de ikke generaliserede udtryk som ordsprog er (ibid.), men udtryk der tilpasses sammenhængen ved at noget af udtrykket udskiftes så meningen ændres. Der skal dog være klart identificerbare elementer af det oprindelige, dvs. billedet eller tekstfragmentet, for at der er tale om et meme.

Memetekster kan ligesom idiomer ændre grammatisk person, tal og tid alt efter hvilken situation de benyttes i. Det egentligt idiomatiske opstår som tidligere nævnt når teksten sammen med billedet skaber en ny og rammende betydning som enkeltdelene ikke havde hver for sig. Memes opnår dog ikke reel ”leksikalisering” (ibid.:42) fordi de i stedet for ordsprogenes frekvente reproduktion er udsat for konstant variation,

også kaldet remix (Fagerjord 2010). Memes er særlige fænomener fordi de cirkuleres, imiteres og transformeres og på den måde kreerer en ny fælles kulturel oplevelse.

Memes og snekloner

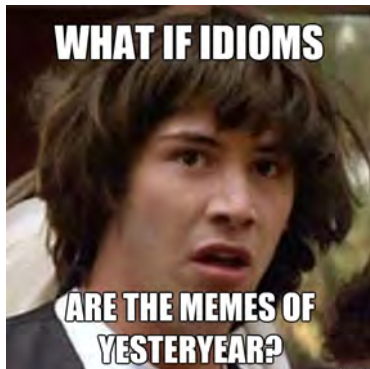
Den store forskel på idiomer og memes er at idiomer kan tilpasses den konkrete situation uden at deres grundbetydning ændres, mens memes forandres så meget at det bliver overraskende og morsomt. Hvis man i stedet for *at slå til Søren*, pludselig vil *slå til Peter*, vil det i reglen ikke ses som en nyskabelse af idiomet, men som et udtryk for at man ikke har forstået at Søren tidligere var et kælenavn for 'øldunk'. Ligeså med andre fortællelser som *at holde tænderne lige i munden* i stedet for *at holde tungen lige i munden*, eller fx at være *kop og kande* med nogen i stedet for *pot og pande*. Den elementære nydelse og det humoristiske element (ofte ironi) i memes opstår netop gennem den intenderede forandring, dvs. når tekst- eller billedelementer udskiftes og overraskende, men absolut tilsigtede, sammenligninger opstår.

En måde at udskifte på betegnes 'sneklon' (ordet *snowclone* blev opfundet i 2004 af Glen Whitman) og bruges om "fraser med en fastlagt ordrækkefølge, hvor et eller to ord skal skiftes ud med nye [...] en formelbaseret kliché, der bruger et gammelt idiom i en ny kontekst" (Roer 2007), fx *Hvad nu hvis X* eller det at kæde to sætninger sammen vha. en betingelse: *Når jeg siger X, mener jeg i virkeligheden Y*. Roer (2007) betragter fænomenet som retorisk velkendt og ser derfor kun hastigheden hvormed udskiftningen sker, som det reelt nye. Den hastighed som disse nye snekloner vokser med (gennem konstant skabelse af nye varianter), er som en rullende snebold eller som en virus – deraf begrebet viral spredning. Når sneklonen ydermere kombineres med et billede, hvis intertekstuelle værdi er central for den samlede forståelse af memet, er der opstået en helt ny multimodal teksttype, et 'idiomeme' måske?

Skaber internettet nye mundheld?

Det særlige ved memes er det produktive, dvs. det at gamle talemåder reproduceres og ændres en lille smule hvorved komikken eller den nye meddelelse opstår. Kun i kraft af den gamle talemåde kan memes fungere som retorisk meddelelse idet den gamle talemådes betydning og anvendelse klinger med når nye anvendelser og betydninger skabes. Memes puster nyt liv i gamle talemåder og fungerer samtidig som en nemt afkodelig ramme at skabe nye talemåder inden for.

Hvad nu hvis memes skaber nye mundheld?

Litteratur

- Barthes, Roland (1964 (1980)) Billedets retorik. *Visuel kommunikation 1*. Bent Fausing og Peter Larsen (red.). Viborg: Forlaget Medusa:42-57.
- Fagerjord, Anders (2010) After Convergence: *YouTube* and Remix Culture. *International Handbook of Internet Research*. J. Hunsinger et al. (red.). Dordrecht: Springer.
- Farø, Ken (2003) Ordsprog i nutidsdansk – funktioner og problemer. *Danske Studier* 98:38-64.
- Knobel, Michele & Colin Lankshear (2007) Online Memes, Affinities and Cultural Production. *A New Literacies Sampler*. M. Knobel & C. Lankshear (red.). New York: Peter Lang:199-228.
- Mey Jacob L. (2008) Bevingede ord. Anmeldelse. *Rask*, Vol. 28:113-116.
- Roer, Hanne (2007) Moderetorik med klichéer og snekloner. *Information*, 7. marts 2007.
- Traugott, Elizabeth Closs & Graeme Trousdale (2013) *Constructionalization and constructional changes*. Oxford: Oxford University Press.

Forfatteren er lektor ved Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns Universitet
e-mail: hovmark@hum.ku.dk

Henrik Hovmark

After og frem – og tilbage igen

1. Indledning

I Feilbergs jyske ordbog (Feilberg 1886-1914, bind 1) finder man følgende talemåde under opslagsordet *agter*: *atter og frem er lige langt* (Vejrum sogn, det nordlige Midtvestjylland). Vi genkender umiddelbart udtrykket der betyder det samme som *frem og tilbage er lige langt*. Man har investeret både tid og kræfter i en arbejdsopgave, men må ærgerlig og frustreret – eller måske resigneret-ironisk – konstatere at anstrengelserne har været forgæves; man er ikke kommet videre, men befinder sig på nøjagtig samme sted som da man begyndte. Vi vil i det følgende se lidt nærmere på *agter* og *frem*; eller *after og frem* – vi vil i netop denne artikel nemlig benytte Jysk Ordbogs normalisering: *after*, medmindre lyd- eller skriftformen i et eksempel er fx *atter* eller *agter*.

2. Ord, former og betydningsudvikling: *after/atter og agter*

Formen *agter* er den vi kender, og betydningen er 'tilbage', men i virkeligheden er det ikke den form som er på spil i forbindelsen *atter og frem* hos Feilberg. Man kan forenklet skelne mellem formerne *agter* og *after/atter*. Der er tale om samme ord i den store indoeuropæiske sammenhæng (indoeuropæisk **apotero-* (komparativ af **apo-* 'af, væk, bort') 'længere af/væk' > hhv. fællesgermansk **aftara-* og > urnordisk *after*; jf. fx Katlev 2000 *atter*, Brøndum-Nielsen 1950:129 anm. 3), men formerne har forskellig historie og på nogle punkter også forskellige betydningsudviklinger i dansk. Ordet *after/atter* er direkte nedarvet fra urnordisk *after* der i gammeldansk udvikler formerne *aftær* og *attær/atær* (jf. fx Brøndum-Nielsen *ibid.*).¹ Ordet og formen *agter* er derimod indlånt

¹ Jf. de normaliserede former i Gammeldansk Grammatik: *attær*, med regelret assimilation ft > tt (Brøndum-Nielsen 1968:215), og *atær*, med konsonantforkortelse tt > t ved trykssvag brug (Brøndum-Nielsen 1968:405). I de normaliserede former er æ-et markeret som den i tidlig gammeldansk tid udviklede støttevokal (jf. Brøndum-Nielsen 1950:424ff.), jf. den enstavende form *aptr* i vestnordisk. Tak til Britta Olrik Frederiksen for vigtige kommentarer til det sproghistoriske.

fra nedertysk (og/eller nederlandsk) *achter*, netop i den betydning og kontekst vi kender bedst, den maritime, med reference til den bageste del af et fartøj eller retningen bagud til søs (jf. fx ODS *agter*). Skautrup anfører *agter* som indlånt i yngre middeldansk (1350-1500; Skautrup 1947:110, 258), men de eksplicitte belæg på den maritime betydning er få selv i den ældre nydanske periode: Gammeldansk Ordbog har kun formen *akter* med maritim betydning i et enkelt belæg fra efter 1515, nemlig i sammensætningen *akterdel*. I Kalkar ses henvisningen til det maritime kun i sammensætningen *agterom*, der markeres som ”søudtryk”, med henvisning til svensk *akterom* og hollandsk *achterom*. Hos Moth ses opslagsordet *agter* med henvisning til det maritime (”Er plat tydsk, bruges til Skibe”). I ODS (1700-) er opdelingen mellem *atter* og *agter* til gengæld gennemført.

Stavemåden *agter*, med -g-, afspejler således at det fællesgermanske ord kom ind i dansk igen i en ny form. Samtidig mistede ordet *atter* efterhånden betydningen ’tilbage’ i dansk: Ordet overgik til primært at betyde ’igen’, og der opstod dermed en form- og betydningsdeling mellem rigsmålets *agter* ’tilbage’ og *atter* ’igen’. Begge betydninger er anført for ordet *atter* både hos Kalkar og i ODS. Mange eksempler i Kalkar viser dog tydeligt betydningsglidningen fra ’tilbage’ til ’igen’, fx i sammensætninger som *attergælde* ’gengælde, tilbagebetale’ eller *atterkomme* ’komme tilbage’. Den rent rumlige betydning af ’tilbage’ er også med i ODS (*atter*), men kun ganske kort i betydning 1; betydning 2 er derimod langt mere udførlig og gælder den videre anvendelse: ’en tilbagevenden ell. forandring til et tidligere forhold, en tidligere tilstand’, hvilket godt kan referere til en konkret rumlig bevægelse, men langt oftere gælder fx et tidsligt forhold eller et handlingsforløb. Den rent rumlige betydning ses ikke i de forholdsvis få belæg hos Moth (primært sammensætninger med *atter*-).

Karakteristisk nok er citatet ved den rent rumlige betydning 1 i ODS af den jyske forfatter Johan Skjoldborg, fra romanen *Kragehuset* (1899): *der herskede en underlig Uro i Kragehuset. Jørgen gik atter og frem med sammentrukne Bryn*. Det er nemlig sådan at den rent rumlige betydning i dansk af formen *after/atter* har overlevet længst i dialekterne, især i jysk (samt bornholmsk, jf. henvisningerne til Feilberg og Bornholmsk Ordbog i ODS). I jysk har man også begge lydige former fra gammeldansk, nemlig *awter* og *ater*, og Jysk Ordbog har interessant nok valgt *after* som opslagsformen (< urnordisk *after*). I jysk har man i øvrigt også

komparativformen *afre* og superlativformen *afterst*, begge brugt som adjektiv eller som første sammensætningsled i betydningen 'bagest, sidst', især i forbindelsen *det afre/afterste korn*, om det korn der flyver længst væk når man kaster kornet ved tærskningen, dvs. det letteste og dermed ringeste korn (Jysk Ordbog *afre*). I sit dialektleksikon bemærker Molbech (1841) også den rumlige betydning i Jylland: *agter ... som ellers for det meste høres blandt Søfolk, bruges ogsaa meget af Bonden i Vendsyssel, f. Ex. "Agterenden af en Vogn"*. Molbechs bemærkning tyder altså på at han på dette tidspunkt opfatter den ikke-maritime brug af ordet som dialektal.

Samlet set kan man ikke overraskende konstatere en del forvirring med hensyn til formerne: Brøndum-Nielsen (1950:129) bemærker at de gammeldanske former *afær* og *atær* ofte veksler allerede i de ældste håndskrifter. Det formmæssige sammenfald bliver ikke mindre i det jyske dialektmateriale hvor der er en høj grad af lydligt sammenfald mellem *after/atter* og *agter* (primært formen med *aw-*, jf. Brøndum-Nielsen 1968:144). Skrivemåden i Skjoldborg-citater er *atter*, i overensstemmelse med den lydlige form i området (Johan Skjoldborg var født i Øsløs på grænsen mellem Thy og Hanherred). Hos Jeppe Aakjær, der var født i Salling og som i øvrigt har mange lighedspunkter med Skjoldborg, finder man derimod skriveformen *agter* (jf. afsnit 3; jf. belæg i fx Jysk Ordbog). Bornholmsk har kun formen *atter* (*atær*), til gengæld kan udtalen her være med blødt d (jf. Bornholmsk Ordbog, Tillæg, *adder*). Forvirringen gør sig i øvrigt ikke kun gældende i sprogbrugen, men også i behandlingen af formerne og deres oprindelse. Kalkar både vidner om og bidrager til forvirring og (lydligt) sammenfald idet han både har opslagsordene *after*, *atter*, *ader* og *agter*. Under alle disse ord kan man finde betydningen 'tilbage', og man kan fx finde formen *affter* i et belæg under opslagsordet *agter*. Både Feilberg og Molbech vælger *agter* som opslagsform, men hvor Feilberg henviser til plattysk *achter*, anfører Molbech vestnordisk *aptr* i sin artikel, begge altså delvis fejlagtigt, da oprindelsen er det urnordiske *after*.²

² Jysk Ordbog, der netop vælger formen med -f- som opslagsord, henviser i etymologien under *after* til Lyngbys Jyske Grammatik fra midten af 1800-tallet. Her anfører Lyngby imidlertid lydudviklingen *-ptr > -wter* og antyder også i noten at han opfatter formen *after* som udsprunget af den (old)vestnordiske form *aptr*, ikke af den urnordiske form *after*.

3. Forbindelsen *after* og *frem* – udbredelse

Netop i denne artikel er det oplagt at hæfte sig ved at det nordvestjyske, herunder Thy, er et kerneområde for *after* – og for forbindelsen *after* og *frem* – i dansk. Ordet og forbindelsen er tæt registreret i et område fra Ringkøbing fjord og Holstebro i syd over Salling, Mors og Thy til Hanherred og det sydvestlige Vendsyssel i nord. Forbindelsen forekommer også spredt afhjemlet i de tilgrænsende jyske områder, men ikke i det øvrige Jylland eller på Øerne, og forekommer derfor heller ikke i Ømålsordbogen. Forbindelsen findes til gengæld i rigt mål optegnet i bornholmsk, dels i Holms tillæg til Espersens Bornholmsk Ordbog (tillægget redigeret 1875-85), dels i det ikke-publicerede bornholmske materiale ved Center for Dialektforskning, Københavns Universitet, først og fremmest de to ordbogsmanuskripter udarbejdet af Th. Teinnæs (1923-33) og P.K. Stibolt (1923-30), alle tre steder under opslagsordet *adder* (jf. afsnit 2).

Forbindelsen kendes også i de øvrige nordiske sprog. I Norsk Ordbok optræder den fx under opslagsordet *att*, *atter*: *att* og *fram*, oven i købet med talemåden *att* og *fram* er like langt, men også med varianten *att* eller *fram*, og både i konkrete og overførte betydninger. Svensk Ordbok (*åter*) og SAOB (*fram*) anfører den omvendte variant: *fram* och *åter* – SAOB anfører dog samtidig *åter* och *fram*, men med den bemærkning at denne variant nu er sjældnere og tilhører et mere højtideligt stilleje. Forbindelsen er også repræsenteret i det vestnordiske område, fx i Føroysk Orðabók: *aftur* og *fram* (under *aftur*) og i ISLEX, her i den omvendte rækkefølge, som i svensk: (*ganga*) *fram* og *aftur*. Den hyppige forekomst i de øvrige nordiske sprog kunne altså tyde på at *frem* og *tilbage* har fortrængt *after* og *frem* i det danske sprogområde, og at det nordvestjyske område er et reliktområde. Det ligger uden for denne artikels rammer at sige noget om hvorvidt *after* og *frem* også skulle være på retur i de øvrige nordiske sprogområder, dog kan det nævnes at *fram* och *åter* markeres som især ældre i Svensk Ordbok.

4. Forbindelsen *after* og *frem* – betydning og brug

Forbindelsen *after* og *frem* (eller *frem* og *after*) betyder altså slet og ret det samme som *frem* og *tilbage* og bruges til at udtrykke at noget eller nogen bevæger sig fra ét punkt til et andet og fra dette andet punkt tilbage igen til udgangspunktet. Oftest vil der være tale om gentagne bevægelser mellem de to punkter: *vi hugger atter og frem med snøren* (i hånden, ved pilkning efter større fisk) (Jysk Ordbog, *after*; C.M.C. Kvolsgaard: Fiskerliv i

Vesterhanherred, skildret i egnens mundart (1886:43) eller: *og så stod de dér; de her kvindfolk og skød den* (dvs. timsen) *atter og frem* (over et kar, for at få sigtet rugmel) (Jysk Ordbog, *frem*). Man kan antage at bevægelsen foregår i en nogenlunde lige linje, men bevægelsens karakter er ikke i fokus, og hvis der er behov for at karakterisere den, fx fordi den er atypisk, ikke-almindelig lige, må den ekspliciteres, som i det følgende eksempel: *Dens* (dvs. hugormens) *Hoved ... bevægedes automatisk agter og fram i en slinger Halvbue* (Jysk Ordbog, *after*; Jeppe Aakjær: *Vadmelsfolk* 1900:195).

After og frem dækker et helt konkret behov for at udtrykke at noget bevæger sig tilbage til et udgangspunkt eller måske i højere grad: den gentagne bevægelse mellem de to samme punkter hvor det i virkeligheden fortaber sig hvilket punkt der lige var udgangspunktet. Men udtrykket bruges også i overført betydning, ligesom *frem og tilbage*, og de overførte betydninger trækker især på den sidstnævnte brug, nemlig om den stadige og uophørlige bevægelse hvor ikke kun udgangspunktet fortaber sig – også målpunktet, afslutningen, tabes af syne. Fokus skifter fra de to punkter og bevægelsen imellem dem til selve bevægelsen, ikke bevægelsens konkrete bane, men dens uophørlige skiften hid og did. Som sådan kan *after og frem* bruges billedligt om rådvildhed, ubeslutsomhed, planløshed: *hanj var bådde adder å fram* ("han vilde det snart, snart ikke") (Stibolt, *adder*); jf. tilsvarende: *hajn va bådde adder å fram* ("i tvivl med sig selv") (Teinnæs, *adder*). Skjoldborg-citatet fra ODS (jf. afsnit 2) rummer i øvrigt også samme betydningsnuance: Svigersønnen Jørgen i fortællingen bevæger sig ganske vist konkret frem og tilbage i Kragehuset, men aktiviteten er et udtryk for og et billede på hans indre uro. I det bornholmske materiale møder man også varianten *after eller frem*: *Hajn ble så ijlla ver'ed sa hajn visste hvarkan adder æjlle fram* (han blev så ilde ved det så han vidste hverken atter eller frem) (Teinnæs, *adder*; tilsvarende Stibolt). Som det fremgår af Teinnæs, er denne variant synonym med *hverken ud eller ind*, der på tilsvarende måde udnytter et modsætningspar blandt retningsadverbierne.

En anden billedlig brug er forbindelser med *tale/snakke*, om en heftig tankeaktivitet eller udveksling af idéer eller synspunkter. Igen ligger det billedlige fokus på den stadige udveksling og på at der er endog rigtig mange idéer i spil, men at man ikke er nået frem til en konklusion – ikke endnu i hvert fald, for forbindelsen er trods alt ikke udtryk for absolut rådvildhed. Forbindelsen ses fx i tillægget til Bornholmsk Ordbog (*adder*):

snakka adder å fram 'tale frem og tilbage om en Ting'. I Jysk Ordbog ses imidlertid også en variant af den billedlige brug som er decideret positiv: *sågu tænker a* (jeg) *både after og frem* (dvs. tænker jeg mig godt om) (Jysk Ordbog, *after*; Peder Jæger: Gillsjow (1893:21). Her kommer man altså godt ud i hjørnerne og får alle sten vendt!

After og frem betyder det samme som *frem og tilbage*, og optræder også i de samme forbindelser og talemåder. En forskel findes dog, nemlig rækkefølgen: I *frem og tilbage* ender man med at gå tilbage, og det gør man i øvrigt altid, der ses ingen belæg på **tilbage og frem*. Men forbindelsen *after og frem* forekommer som nævnt (afsnit 2) undertiden i den omvendte rækkefølge: *frem og after* (fx i SAOB). Swedbergs Svensk Ordbok fra begyndelsen af 1700-tallet anfører oven i købet begge rækkefølger side om side: *åter och fram* og *fram och åter* under opslagsordet *åter* (Swedberg [2009]:698). I de fleste tilfælde, herunder i det nordvestjyske område inklusive Thy, afslutter man dog mere optimistisk med en fremadgående bevægelse: Her går det nok tilbage, men det ender i sidste ende med at gå fremad – igen!

Litteratur

- Bjerrum, Anders (udg.) (1942) *K.J. Lyngbys Jyske Grammatik*. København: J.H. Schultz Forlag.
- Bornholmsk Ordbog* (1908[1975]). Af J.C.S. Espersen, redigeret ca. 1850. Tillæg af Viggo Holm, redigeret ca. 1875-85. Fotografisk genoptryk Rosenkilde og Bagger 1975, multi-print Hvidovre 1994.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1950) *Gammeldansk Grammatik, bind 1. Vokalisme* (2. ændrede udgave). København: J.H. Schultz Forlag.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1968) *Gammeldansk Grammatik, bind 2. Konsonantisme*. København: J.H. Schultz Forlag.
- Feilberg, H.F. (1886-1914) *Bidrag til en ordbog over jyske Almuesmål* 1-4. København: Universitets-jubilæets danske Samfund.
- Føroyisk Orðabók* 1-2 (1998). Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- ISLEX = www.islex.dk (januar 2018).
- Jysk Ordbog* (2000-). www.jyskordbog.dk (februar 2018).
- Kalkar, Otto (1881-1918) *Ordbog til det ældre danske Sprog* 1-5. København: Universitets-jubilæets danske Samfund og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. www.kalkarsordbog.dk (februar 2018).

- Katlev, Jan (2000) *Politikens Etymologisk Ordbog*. København: Politikens Forlag.
- Molbech, Christian (1841) *Dansk Dialect-Lexikon*. København: Gyldendalske Boghandlings Forlag.
- Moths Ordbog* (1700-1718). www.mothsordbog.dk (februar 2018).
- Norsk Ordbok* 1-12 (1966-2016). Oslo: Det Norske Samlaget.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog* 1-28 (1918-1955). Supplement 1-5 (1992-2005). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. www.ordnet.dk/ods/ (februar 2018).
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok* 1- (1893-). Lund. www.saob.se (januar 2018).
- Skautrup, Peter (1947) *Det danske Sprogs Historie. Andet Bind*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Svensk ordbok*. Utgiven av Svenska Akademien. Göteborg. www.svenska.se (januar 2018).
- Swedberg, Jesper ([2009]) *Swensk ordabok* (utgiven efter Uppsala-handskriften, med tillägg och rättelser ur övriga handskrifter av Lars Holm). Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 46, Acta Bibliothecae Scarensis 12. Järpås: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1- (1992-). København: Københavns Universitet og Universitets-jubilæets danske Samfund.

Forfatteren er seniorforsker ved Dansk Sprognævn
e-mail: jarvad@dsn.dk

Pia Jarvad

Ugler i mosen, skud på tasken¹ og at smide bål på brændet

Faste vendinger er karakteriseret ved at de består af to eller flere ord som udgør en fast syntagmatisk enhed, fx *tage ansvar*, ikke **gribe/snippe ansvar*. Der er mange underafdelinger her som alle har fastheden i udtrykket som deres fælles egenskab: idiom (metaforisk flerordsudtryk som *få kolde fødder*), kollokation (*børste tænder*, ikke som man i svensk gør det: **pudse tænder*), konstruktion (*sætte i gang*), ordsprog (*tiden læger alle sår*), bonmot'er (fx *lev stærkt, dø ung*), kliche (*på grædende knæ*) tvillingeformer (fx *ude og hjemme, tyk og fed*), rutineformler (fx *tak for sidst, glædelig jul*).

Men fastheden er det dog så som så med. I det nyere udtryk *holde snuden i sporet* 'koncentrere sig om én ting på bekostning af andre' findes i mange varianter:

holde/sætte/have næsen /snuden i plovfuren/sporet

Udtrykket er efter alt at dømme fra efter 2000, og varianterne er kommet med i Den Danske Ordbog pø om pø som det fremgår af krydshenvisninger som ses ved nogle af varianterne, men mangler ved andre.

De rent syntaktiske varianter af typen *trække en streg/stregen i sandet/sand* ændrer ikke meget på selve udtrykket. Udvidelser af faste udtryk støder man også på, fx *rage cyberkastanjerne ud af ilden*, *holde hovedet iskoldt*, *gå bananas/helt bananas/bazurka/agurk/op i hat og briller* hvor det faste i udtrykket kun er et ord, nemlig *gå*.

I andre eksempler finder man udtryk hvor sprogbrugeren vælger et andet ord end det gængse, men dog i samme betydningssfære, fx *male Fanden på døren (væggen)*, *torn i siden (horn)*, *spise vand til (brød)*, her ligger nok også *vand og brød bag*, *holde ilden i kog (vandet)*, *rage gløderne ud af*

¹ Tak til Leif Wassar, Gilleleje, for de mange gode eksempler.

bålet (kastanjerne). I endnu andre tilfælde vælger sprogbrugeren et andet ord end det som efter traditionen var forventeligt, fx *skyde kamelen* af *skyde papegøjen* 'være meget heldig' + *sluge kamelen* 'acceptere modvilligt'. De to udtryk har helt forskellige betydninger, men at det er en papegøje man skal skyde, er i dag helt uforståeligt. Oprindelsen er at en figur i træ som ligner en papegøje, er blevet brugt som skydeskive fx i skydeselskabers konkurrencer. At det netop er en kamel man sluger, forklares ved at det hører til blandt de mange bevingede ord vi har fra Bibelen, og som er indgået i den store fond af faste, ugennemskuelige udtryk. Det stammer fra Mattæus 23.24 hvor der står: "I blinde vejledere, I sier myggen fra, men sluger kamelen", dvs. at vejlederne fokuserer på detaljen, ikke på det store.

Kontaminationer af flere faste udtryk (Schack 1999) finder man ofte som egentlige fortaleser. Eksempler er *have mange bolde at holde i vandet* af *have mange bolde i luften* + *holde skruen i vandet*; *det skal man ikke kimse på næsen af* af *af kimse af* + *rynke på næse af*; *skud på tasken* af *skud i tågen* og *slag på tasken*. Mange ville sikkert rette sig selv hvis man opdagede det, men disse sammenblandinger virker sjældent forstyrrende i konteksten, og sammenblandingen er ganske forklarlig med tanke på at det er udtryk med overført betydning, eller at de indeholder ord som udelukkende bruges i et bestemt udtryk (fx *ikke kimse af*).

Spøgende omdannelser er fx *så hudt jeg visker* (så vidt jeg husker), *barberen i sin villa* (operaen Barberen i Sevilla), *det var ikke med vanilje* (vilje), *nu er gode dyr rådne* (nu er gode råd dyre), *nedlægge en protestant* (protest), *pulveriserende (erhvervs)liv* (pulserende e.), *lykkens pamjulefis* (lykkens Pamfilius), *de frastødende gemakker* (tilstødende g.), *det må du rundstykke* (undskyld). De er ikke nye, jeg kender dem fra min barndom, og det gør fødselaren sikkert også fra sin – vi er jævnaldrende. De spøgende omdannelser lever et folkeligt liv, de kommer ikke i ordbøger o.l. En undtagelse er dog *pulveriserende (erhvervs)liv* som Den Danske Ordbog har medtaget under opslaget *pulveriserende* og angiver det som spøgende og med synonymet *pulserende*. Eksemplerne her er veletablerede varianter af det oprindelige udtryk, og det er nok rigtigt antaget at de ikke er fortaleser eller ægte omdannelser som erstatter det gamle udtryk, men derimod lever de side om side med hvert deres stilleje.

Udtrykket *gøre en bjørnetjeneste* er også et udtryk som man heller ikke umiddelbart kan gennemskue, og hvor oprindelsen giver forklaringen til betydningen 'give en velment, men skadelig tjeneste'. Det er et yndet eksempel på sproglig armod som sprogrevsere af typen Susanne

Staun klandrer andre for at bruge i dets modsatte betydning 'en god tjeneste'. Det er dog vanskeligt at bedømme hvor almindelig denne nye betydning er. Langt de fleste eksempler på nettet er enten diskussioner af udtrykket eller brug af udtrykket i den traditionelle betydning. Begge betydninger er optaget i Den Danske Ordbog, betydningen 'stor tjeneste' får dog den redaktionelle oplysning om at den regnes for ukorrekt af mange. Når udtrykket bruges i betydningen 'stor tjeneste', ligger der en folkeetymologisk omdannelse bag hvor man tillægger andre konnotationer fra ordet *bjørn*, nemlig 'den gode, varme (tøj)bjørn, (tøj)bamse'.

I udtrykket *trække en streg i sandet* er der variation i valget af verbum, udover *trække* er *sætte*, *slå*, *tegne* ikke ualmindelige. Ligeledes kan bestemtheden indsættes eller udelades, *trække stregen i sand*, men kernen i udtrykket er der stadig, *streg* og *sand*, og de giver helheden med den helt ejendommelige betydning 'sætte en definitiv grænse' som man kun kan forstå hvis man kender oprindelsen. Det engelske udtryk som det danske er en oversættelse af, stammer fra "Slaget ved Alamo" – en krig om Texas' løsrivelse fra Mexico hvor oberst Travis i 1836 trak en streg i sandet med sit sværd og bad dem der var villige til at blive og forsvare Fort Alamo, og dermed Texas' uafhængighed, om at træde over stregen. Alle trådte over stregen og forsvarede Texas' uafhængighed. Udtrykket blev genbrugt af præsident Georg Bush i forbindelse med Golfkrigen i 1991, og det er blevet et populært udtryk også i dansk. På engelsk er betydningen gennemskuelig, men det er den ikke på dansk med tanke på at en streg viskes let ud når den tegnes i sand. En omdannelse af betydningen ligger således lige for: 'sætte en grænse som er let at overtræde'. Men det ser ikke ud til at være sket – endnu.

Ugler i mosen om noget fordækt eller med en skjult fare, giver heller ikke mening i dag. Oprindelsen til det er en lydlig omdannelse af *ulve i mosen*. Ordbog over det Danske Sprog skriver at *ugle* og *ulve* tidligere er faldet sammen i udtalen til [ulə], ulvene er forsvundet og i et forsøg på at give udtrykket en vis mening, er uglen blevet valgt, og det giver betydningen mere gennemskuelighed. Med de nytillflyttede ulve i Jylland kan man måske vente en tilbagedannelse af udtrykket.

Der er altså kontaminationer og omdannelser som vinder hævd, og som har baggrund i at give sprogbrugeren en forestilling om noget meningsfuldt i udtrykket. De kan leve ved siden af det oprindelige udtryk eller fortrænge det, men at vurdere dem negativt er ikke rimeligt.

Litteratur

Den Danske Ordbog. www.ordnet.dk/ddo.

Ordbog over det danske Sprog. www.ordnet.dk/ods.

Schack, Jørgen (1999) Blandt sprogets kimære. *Danske Studier* 1999:43-45.

Forfatteren er seniorforsker ved Dansk Sprognævn
e-mail: esj@dsn.dk

Eva Skafte Jensen

Brændt barn lugter ilde – om modulerede idiomatiske udtryk

Et klassisk tema i diskussionerne om kriterier for hvad der konstituerer et idiom, et ordsprog, en talemåde m.m., er forholdet mellem udtryk og indhold.

Det er en almindelig antagelse at idiomatiske udtryk (i bred forstand) er karakteristiske ved at de udtryksmæssigt ligger temmelig fast (se fx Dam-Jensen 2009 og referencer heri). Det hedder *blod er tykkere end vand*, ikke *blod er tykkere end vin*, *blod er pænere end vand*, eller *saft er tykkere end vand*. Ydermere antager man typisk at det faste udtryk repræsenterer et forholdsvis fast indhold: *At skue hunden på hårene* kan fx oversættes til 'kun bedømme andre mennesker efter deres ydre' (Andersen 1998:104). Man kan finde mange ordbøger og netsider hvor idiommer, ordsprog, talemåder slet og ret 'oversættes', og ikke bare forklares, jf. fx Andersen 1998; Michelsen 1993; Web1; Web2.

Forholdet mellem udtryk og indhold er ofte genstand for nuancerende refleksioner i den relevante del af faglitteraturen, jf. fx Andersen 1998; Arboe 2013; Dam-Jensen 2009; Farø 2003. I visse fremstillinger finder man blandt andet idiomatiske udtryk karakteriseret ved at de er faste udtryk "med en samlet betydning der ikke kan udledes af de enkelte ords betydning" (DDO, opslagsord *idiom*), jf. også Andersen 1998:13. Det fænomen at den samlede enheds betydning er noget andet og mere end 'summen af enkeltdelene', betegnes nogle gange med begrebet kompositionalitet (fx Dam-Jensen 2009:94); det særlige ved betydningen i idiomatiske udtryk er netop at den er *non*-kompositionel. Ligeftrem ugennemskuelige behøver idiomatiske udtryk dog ikke at være skønt man måske ikke bare kan addere betydningen af enkeltdelene for at komme frem til det samlede udtryks betydning: "Selv om det er sjældent, ja muligvis aldrig forekommer, at ordsprogs fulde betydning og brugsbetingelser i streng forstand kan aflæses direkte af dets form, så ser det på den anden side ud til, at ordsprog trods alt altid delvist kan afkodes semantisk ved hjælp af (dele af) deres

komponenter” (Farø 2003:57). Oven i købet kan man også finde idiomatiske udtryk med flertydigt indhold, jf. Arboe 2013.

Ikke desto mindre er princippet om non-kompositionalitet centralt for mange forståelser af forholdet mellem udtryk og indhold i idiomatiske udtryk, og i det følgende vil jeg tage udgangspunkt i det forhold at man knyttet til det faste udtryk typisk finder et fast indhold (afledt af non-kompositionalitetsprincippet), og vise hvilken effekt det har når de(t) faste udtryk brydes.

Jeg går ikke nærmere ind i hvordan begreber som idiomer, talemåder, ordsprog og lign. kategoriseres og afgrænses i forhold til hinanden, men kalder slet og ret de udtryk jeg beskæftiger mig med, for idiomatiske udtryk.

Man skal rejse det træ man er faldet ved

Det særlige ved det forholdsvis stabile forhold mellem udtryk og indhold i idiomatiske udtryk er at såvel udtryk som indhold nærmest bliver usynlige. Når man én gang har lært at udtrykket *at ligge som man har redt* betyder at ’være i en fortjent (*dårlig*) situation’ (Andersen 1998:176, fremhævelse if. forlæg), tænker man ikke nødvendigvis så meget mere over det, men føjer det til sit passive og muligvis også aktive ordforråd.

Hvis et idiomatisk udtryk til gengæld moduleres ved at rækkefølgen af enkeltdele vender rundt, ved at et eller flere af de faste ord udskiftes med andre ord, eller ved noget helt tredje, har det den effekt at usynligheden ophæves. Dette er den første og grundlæggende effekt.

I og med at usynligheden ophæves, skabes der opmærksomhed om selve udtrykket, og afledt heraf kan der (men behøver der ikke) være en yderligere effekt der drejer sig om at man prøver at finde en ny og anden mening i det modulerede udtryk. At der kan opstå et behov for at lede efter en sådan, skyldes samarbejdsprincippet, ifølge hvilket man netop altid prøver at finde mening i det ytrede uanset hvor meningsløst det må tage sig ud (Grice 1975; Nielsen 2010:33, 126 f.). Her gives to eksempler på dette:

Det første eksempel stammer fra min studietid. Jeg havde dengang en stærkt drikfældig studiekammerat. Efter en våd aften (og nat) yndede han at sige *man skal rejse det træ man er faldet ved* når han ikke nøjedes med en enkelt såkaldt reparationsbajer, men hurtigt efter hinanden nedsvælgede 2-3 guldøl. I dette tilfælde tjente den lille ændring fra *man skal rejse sig ved det træ man er faldet ved* til at understrege at de mange øl dagen derpå var en del af en plan, og ikke bare var noget der skete som konsekvens af at han ikke havde styr på situationen.

Det andet eksempel stammer fra 1970'erne. Dengang gjorde rød-strømpebevægelsen i mange sammenhænge opmærksom på at samfundet var mandsdomineret, og at dette også slog igennem sprogligt (jf. ord som *formand*, *politimand*, og udtryk som *tage det som en mand*, *mande sig op* og lign.). Ved at foretrække det modulerede udtryk *at stå med fletningerne i postkassen* frem for *at stå med skægget i postkassen* fik man skabt opmærksomhed om at almenmenneskelige forhold ofte blev udtrykt gennem ord og vendinger der ikke var kønsneutrale, men i stedet tog udgangspunkt i det hankønnede.

I disse to tilfælde brugtes de modulerede udtryk pragmatisk til at gøre opmærksom på nogle særlige forhold i de aktuelle situationer, en lille og lokal hhv. en stor og samfundsgennemgribende.

Når gode dyr er rådne

I andre tilfælde er det dog mere tvivlsomt om der skal eller kan læses en dybere mening ind i det modulerede udtryk. Når *gode dyr er rådne*, når *brændt barn lugter ilde*, når *man kun har det skæg man selv sidder på*, er det muligvis slet og ret sprogfryd der bobler over.

Ja, man kan rigtigt nok læse *brændt barn lugter ilde* som ren kynisme med den ekstra mening at 'ingen tager sig af dem der kommer til skade', men i mange tilfælde er der formodentlig bare tale om kreativitet som alene opererer på det udtryksmæssige. En lyst til at lege med sproget, en glæde over sprogets poetiske funktion (Jakobson 1960). Effekten – at ophæve usynligheden – finder dog stadig sted.

En nogen kvinde

Den grundlæggende effekt (ophævelse af usynlighed) finder også sted uanset om moduleringen var intenderet eller ej, hvilket kan vises gennem følgende eksempel: Da jeg for nogle år siden fortalte en kollega at jeg havde set overskriften *nød lærer en nogen kvinde at spinde* (hvor der var føjet en ubestemt artikel til det ellers faste udtryk *nød lærer nogen kvinde at spinde*), var hans umiddelbare reaktion at spørge "hvor, hvor?". For hende ville han gerne se! Den lille tilføjelse af en ubestemt artikel ophævede det nøgne nominals non-specificitet, og dermed blev kvinden (med bestemmer) tolket specifikt, og hele udtrykket tiltrak sig opmærksomhed. Der var dog ikke grund til at tro at den ubestemte artikel var blevet indsat i udtrykket med den hensigt at skabe opmærksomhed og ekstra mening. Mere sandsynligt er det at den var blevet indsat ved en fejl.

En nogen kvinde og fletninger

Dette leder frem til en afsluttende pointe. Det særlige ved idiomatiske udtryk er jo netop at der ofte til det faste udtryk ligger et fast indhold. Ikke desto mindre kan man iagttage at ellers særdeles faste udtryk faktisk kan ændre sig over tid. I forbindelse med *en nogen kvinde* er det derfor interessant at søgninger på nettet viser at det ikke er helt ualmindeligt at møde det idiomatiske udtryk i netop den form, altså med artikel. Uanset om der er tale om fejl eller ej i de pågældende tekster, er det ikke umuligt at denne – nye – måde at forme udtrykket på kan få varigt ophold i dansk. Om der også vil følge en betydningsændring med, vil tiden vise.

Noget sådant er sket før. Interessant i denne sammenhæng er det for eksempel at det nu om stunder er fuldt ud så almindeligt at *stå med fletningerne i postkassen* som med *skægget*, og at det tilsyneladende er gået sådan at det kønspropagandistiske er gået i glemmebogen. Udtrykket noteres blot som synonymt med at *stå med skægget i postkassen* (fx Andersen 1998:70, 198; ODS-S, opslagsord *fletning* og *skæg*; DDO, opslagsord *fletning* og *skæg*).

Som ved alle andre sproglige fænomener finder man altså på én gang stabilitet i de sproglige udtryk og i deres indhold – og potentiale for forandring.

Litteratur

- Andersen, Stig Toftgaard (1998) *Talemåder i dansk. Ordbog over idiomer*. København: Munksgaard.
- Arboe, Torben (2008) Fraseologiske enheders indplacering i Jysk Ordbog. *Nordiske Studier i Leksikografi* 9:1-18.
- Arboe, Torben (2013) En- og flertydige idiomer (metaforer) i jysk og rigsdansk. *Gode ord er bedre end guld*. Simon Borchmann, Inger Schoonderbeek Hansen, Tina Thode Hougaard, Ole Togeby & Peter Widell (red.). Århus: Aarhus Universitet:43-51.
- Dam-Jensen, Helle (2009) Frasemer – kategorier og formål. *Sprogvidenskab i glimt. 70 tekster om sprog i teori og praksis*. Ken Farø, Alexandra Holsting, Niels-Erik Larsen, Jens Erik Mogensen & Thora Vinther (red.). Odense: Syddansk Universitetsforlag:93-98.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. www.ordnet.dk/ddo.
- Farø, Ken (2003) Ordsprog i nutidsdansk, funktioner og problemer. *Danske Studier* 2003:38-64.

- Grice, Paul (1975) Logic and Conversation. *Can you reach the salt? Pragmatikkens klassiske tekster*. Carol Henriksen (red.). Roskilde: Roskilde Universitetsforlag 2001:199-219.
- Jakobson, Roman (1960) Closing statement: Linguistics and poetics. *Style in Language*. T.A. Seboek (ed.). Cambridge, MA: M.I.T. Press:350-377.
- Michelsen, Christian (1993) *Idiomordbog. 1000 talemåder*. København: Gyldendal.
- Nielsen, Niels Møller (2010) *Argumenter i kontekst: introduktion til pragmatisk argumentationsanalyse*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- ODS-S = Ordbog over det Danske Sprog, Supplement I-V. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal 1992-2005.
- Web1 = <https://www.kbh-sprogcenter.dk/da/blog/danske-ordsprog-talemaader/> (senest besøgt 10.03.2018).
- Web2 = <http://ordsprogtalemaader.dk/> (senest besøgt 10.03.2018).

Forfatteren er underviser på Lærdansk
e-mail: joenjueljensen@hotmail.com

Joel Juel Jensen

Fredemanden og Fiemusen – en særlig kælenavnstype i moderne dansk

En ret almindelig type kælenavne i dansk har formen (fornavn) + (appellativ i bestemt form): *Lenepigen, Peterdrengen, Hannemusen*. Jeg vil i det følgende beskrive, hvordan denne type (i det følgende kaldet P+Ab) dannes, og hvordan den anvendes.¹ Jeg vil sammenligne den med nogle andre sproglige fænomener i dansk og andre sprog, dels for at afgrænse den i forhold til disse, dels for at se, om de kan hjælpe os til en bedre forståelse af P+Ab, og endelig vil jeg vove nogle spekulationer om, hvordan den kan være opstået.

1. Dannelsen

- Førsteled kan være personnavnets officielle form eller en kæleform deraf, fx afledt med et af de almindelige kælenavnsdannende suffikser *-se, -si, -er, -i* eller en kortform som *Nille* af *Pernille*, *Rie* af *Marie*, *Sus* eller *Sanne* af *Susanne*, *Fie* af *Sofie*, *Frede* af *Frederik* osv.
- Der kan evt. være et fuge-*e* mellem første og andet led.
- Andet led kan være et af en forholdsvis lille gruppe ord. Ord, som jeg er stødt på anvendt som andetled, er *pigen, tøsen, drengen, manden, musen, skatten, bamsen, barnet* (om mennesker), *missen, katten* (om katte), *hunden* (om hunde).
- Andet led står i bestemt form. Da substantiver, der betegner personer, som regel er fælleskøn på dansk, er der oftest tale om endelsen *-en*, men *-et* forekommer (*-barnet*).

¹ Så vidt jeg ved, har ingen før beskæftiget sig indgående med lige netop dette spørgsmål, men de to grundigste behandlinger af kælenavne i dansk, Møller 1943 og Bredsgaard Randers 2009, kommer ind på mange af de i det følgende nævnte fænomener, og jeg står i betydelig gæld til dem.

2. Syntaksen

Formerne kan indgå i nogle syntaktiske forbindelser, som normalt ikke er mulige for substantiver i bestemt form: De kan anvendes både i omtale og tiltale: Man kan sige *Jeg har snakket med Nillepigen*, men også *Hej Nillepigen!* Og de kan forbindes med et foranstillet adjektiv uden at miste deres bestemthedsendelse: *Her er lille Nillepigen*.

3. Betydningen

Udover selvfølgelig at referere til en bestemt person har formerne, ligesom diminutiver på mange sprog, en positivt ladet emotionel konnotation: Den talende fortæller ved brugen af dem, at den omtalte eller tiltalte person er velkendt, og at den talende har positive følelser overfor denne.

4. Udbredelse

Typen findes i dansk, svensk (*Lassepojken*) og norsk (*Olagutten*). Jeg har ikke kunnet finde belæg for, at den også skulle findes i islandsk og færøsk. I dansk synes den ikke at være særlig gammel, jeg har i hver fald ikke kunnet finde belæg for den i tekster fra før 1900-tallet.²

5. Sammenligning med andre forbindelser af appellativ + proprium

Den type, der ligger tættest på P+Ab, er kælenavne, som også består af personens almindelige navn eller en kæleform heraf + appellativ, ligeledes med positiv emotionel ladning, blot uden bestemt endelse. På dansk er der her et lidt større udvalg af andetled, fx: *mor*; *far* (ofte om/til små børn!). Typen findes på svensk, norsk, tysk, engelsk, frisisk, nederlandsk.³ Et herligt tysk eksempel, jeg er stødt på, er *Säbsemäuschen* som kælenavn for *Sabine*. På finsk (som jo ikke har nogen bestemt artikel) er denne type også meget udbredt. Her bruges den ikke kun som decideret kælenavn, men også ved slægtskabsbetegnelser: Hvor man på dansk ville sige *Tante Pirkko*, siger finnerne *Pirkko-Täti*.

En anden type sammensætninger har formen appellativ + proprium, uden bestemthedsendelse, altså den omvendte rækkefølge af ovennævnte: *Lærerjens* (om en Jens, der er lærer, for at skelne ham fra en anden Jens). Forskellen på denne og den ovennævnte type er, ud over dannelsesmåden,

² Møller nævner kort typen (s. 82) som forekommende i visse dialekter, ”i hvert Fald Østjysk”, hvilket kunne tyde på, at den i 1940’erne endnu ikke har været kendt i rigssproget.

³ I dansk er det ældste belæg, jeg har kunnet finde, hos Johannes Ewald. Møller gør dog (s. 81) opmærksom på nogle i folkeviserne forekommende former på *-mår* (= mø, ung pige).

at førsteleddet her bestemmer andetleddet ved at udpege personen som én af flere med samme navn, hvorimod andetleddet i ovennævnte type og P+Ab ikke giver nogen reel information, men udelukkende tjener til at signalere den talendes emotionelle relation til personen.

Endelig har vi forskellige former for kombination, men ikke sammensætning, af appellativ og proprium: *Dukke Lise, Tante Else, Kong Frederik, Fru Olsen; Forfatteren Kirsten Thorup; Kongen, Frederik IX; Per Smed; Lise, sygeplejerske; Vilhelm Erobreren; Søren, gartneren*.⁴

Alle de ovennævnte typer har det tilfælles, at begge led refererer til den samme person. Herved adskiller de sig fra sammensætninger af appellativ + proprium, hvor første- og andetleddet ikke refererer til den samme person (**determinative komposita**), som fx *Dyne-Larsen*, som jo ikke angiver, at Larsen er en dyne, men derimod at han sælger dyner. Den type, vi interesserer os for her, må betragtes som en undergruppe af det, nogle kalder **kopulative appositionelle komposita** (Cetnarowska 2017:52-53).

6. Andre beslægtede dannelser, som ikke består af både et proprium og et appellativ

Proprier er på dansk og mange andre sprog som hovedregel ikke forsynet med bestemtheds morfemer (der findes sprog, hvor det modsatte er tilfældet, fx nygræsk og albansk). I tysk er det muligt at anvende et hvilket som helst personnavn med bestemt artikel for at signalere forskellige emotionelle nuancer.⁵ Det er som bekendt ikke i nær samme grad muligt på dansk, men det er dog muligt at danne kælenavne bestående af for- eller efternavn (evt. en kæleform heraf) + bestemt endelse, fx *Vibsen* for *Vibeke*. Bortset fra det manglende appellativ som andetled opfører de sig både morfologisk og syntaktisk ganske som P+Ab (Nielsen et al. 1899:33; Møller:50-51; Haislund 1931-32; Hansen 1967:195; Hansen 1927:103 ff.; Bredsgaard Randers 2009:74; Jørgensen 2016). Typen synes at være endnu mere udbredt på svensk, hvor en lang række almindelige kælenavne er dannet med *-an* eller *-en* (Noreen 1904; Ågren 1912; Ståhle 1980; Riad 2002.). Interessant nok findes en tilsvarende dannelse på bulgarsk, et andet sprog med efterhængt artikel (Møller:51; Beau-

⁴ Se nærmere Hansen og Heltoft:515-17 og 539-41.

⁵ Nogle af de samme nuancer kan på dansk udtrykkes ved kombinationer af pronomen og proprium: *Ham Julian. Ham der Julian. Den Julian. Denne Julian.*

lieux:109-10; Scatton:315). Både i dansk og svensk kan man også danne "kælenavne" for steder på denne måde: *Götet* om Göteborg og *Næveren* om Næstved.

Appellativ i bestemt form alene anvendes på dansk og andre sprog på måder, der minder om den måde, proprii bruges. På dansk kan en, der er eller har været skater, være kendt som *Skateren*. En lille pige bliver af familien kaldt *Musen*. På svensk kan man kalde en lille pige *Gumman*. På fransk kan man tiltale en person ved appellativ i bestemt form (Lyons 142 + 152). På lidt ældre dansk og svensk var det normalt, at man brugte *direktøren*, *herren*, *fruen* i stedet for et personligt pronomen i 2. person. På fransk er bestemt form af appellativ ofte overgået til at være proprium: *Le Roy*, *Lefevre*.

Den normale anvendelse af et personbetegnende appellativ i bestemt form på dansk (og mange andre sprog) er jo at signalere, at modtageren ud fra konteksten entydigt er i stand til at afgøre, hvilken person der tales om, men kun fordi appellativet gør dette muligt. I en given kommune vil næppe mange borgere være i tvivl om, hvem der menes, når nogen siger *borgmesteren*, selvom der jo er mange borgmestre i verden. På den anden side vil de i de fleste kontekster ikke kunne regne ud, at der refereres til selvsamme borgmester, hvis denne omtales som *damen*, *manden* eller *socialdemokraten*. Appellativet er altså den nødvendige og tilstrækkelige betingelse for afkodningen. Men der er også en anden anvendelse. Hvis ovennævnte borgere fortsætter deres samtale om borgmesteren med at sige: *Manden er jo gal!*, tjener appellativet jo ikke til at identificere personen. Når den talende vælger det i stedet for *han*, er det for at signalere noget emotionelt, i dette tilfælde en afstandtagen.

På samme måde kan generelle personord anvendes i tiltale for at signalere noget emotionelt. På engelsk kan man sige *boy*, *man*, *girl*, *woman*; på spansk *hombre*, *chica*.

7. Spekulation om typens opståen

Vi er nu kommet dertil, hvor vi skal prøve at samle trådene i et forsøg på en forklaring. Vi har at gøre med et fænomen, som vi, så vidt jeg ved, kun finder i de tre fastlandsnordiske sprog; men fænomenet er dybest set en kombination af tre andre fænomener, som kendes fra en lang række andre sprog, nemlig **bestemtheds morfem ved proprium, sammensætning af**

proprium og appellativ og appellativ med generel personbetydning anvendt med emotionel konnotation.

Bestemtheds morfemer har mange anvendelser i forskellige sprog. Den vigtigste er vel at signalere, at den talende antager, at den omtalte ting eller person er identificerbar for modtageren. Men derudover signalerer de typisk ofte familiaritet, individualisering og personificering. I eventyr, sagn og myter kan ting blive til personer, ved at man sætter dem i bestemt form: *Nordenvinden*, *Himlen*, *Ulven*. Personnavne signalerer i princippet i sig selv det samme som et bestemtheds morfem, men kan på mange sprog tilføjes et sådant for yderligere at tilføje en emotionel konnotation (Lyons 1999).

Den efterhængte artikel i de nordiske sprog har let kunnet overgå til at føles som en afledningsendelse, fordi de fleste aflednings morfemer er suffikser.⁶ Her bør også nævnes de en overgang meget udbredte slangformer *grineren*, *nederen*, *fråderen* (Hartling 2012).

Brugen af generelle personbetegnelser som *dreng*, *mand*, *pige* med emotionel klang leder videre til dannelse af komposita af dem med proprii i sprog, hvor nominalkomposita er mulige og almindelige, som fx germanske og østersøfinske sprog.

Den særlige forekomst af to fænomener i de nordiske sprog, nemlig **nominalkomposita som almindelig dannelse** og **den efterhængte artikel**, har muliggjort typens opståen.

Litteratur

- Beaulieu, Léon (1950) *Grammaire de la langue bulgare*. Paris: Institut d'études slaves.
- Bredsgaard Randers, Mikkel (2009) *Diminutiver i tysk og dansk*. Upubliceret speciale, Aalborg Universitet.
- Cetnarowska, Bożena (2017) Identifying (Heads of) Copulative Appositional Compounds in Polish and English. *Word-Formation across Languages*. Livia Körtvélyessy, Pavol Štekauer & Salvador Valera (eds.). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing:51-72.

⁶ For andre eksempler på, at bøjningsformer danner grundlag for kælenavnsformer: Dressler & Barbaresi 1994:109-10.

- Dressler, Wolfgang U. & Lavinia Merlini Barbaresi (1994) *Morphopragmatics. Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Haislund, Niels (1931-32) Elliptisk Genitiv i Dansk. *Danske Folkemaal* V:17-37.
- Hansen, Erik og Lars Heltoft (2011) *Grammatik over det Danske Sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Hansen, Aage (1927) *Bestemt og ubestemt substantiv*. København: A. Busck.
- Hansen, Aage (1967) *Moderne Dansk*, bd. 2. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Hartling, Anna Sofie (2012) Grineren – og andre grineren ord. En grammatisk statusopgørelse. *Nyt fra Sprognævnet* 1:1-6.
- Jørgensen, Bent (2016) Tagen – en københavnsk navnespecialitet: www.navn.ku.dk>Månedens navn 1.10.
- Lyons, Christopher (1999) *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Møller, Kristen (1943) *Diminutiver i moderne Dansk*. København: E. Munksgaard.
- Nielsen, Frederik, Axel Olrik og Johannes Steenstrup (1899) *Dansk Navneskik*. København.
- Noreen, Adolf (1904) *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. Femte bandet*. Lund: Nabu Press.
- Riad, Thomas (2002) Svensk smeknamnsfonologi. *Studia Anthroponymica Scandinavica* 20:51-98.
- Scatton, Ernest A. (1984) *A Reference Grammar of Modern Bulgarian*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
- Ståhle, Carl Ivar (1980) Kungsan, Fiskis och Stegan. Ord på -an och -is i stockholmskan – och en Bellmansstrof. *Nysvenska Studier* 60:362-384.
- Ågren, Karl (1912) *Om användningen av bestämd slutartikel i svenskan*. Uppsala: Almqvist.

Forfatteren er seniorkonsulent ved Dansk Sprognævn.
e-mail: jn.jensen@dsn.dk

Jørgen Nørby Jensen

Går der Odense i den?

”Odense er en snakke-by, ikke en handle-by. Det er ikke uden grund, at der er et landskendt begreb, der hedder, at der går Odense i den, hvilket betyder, at der ikke sker noget”.

Sådan udtalte en odenseansk politiker sig til Morgenavisen Jyllands-Posten den 9. oktober 2005. Udtrykket *gå Odense i den* bruges i betydningen ’gå galt; ikke blive til noget’ og kan ifølge Nye ord i dansk 1955 til i dag (NOiD) spores til 2001. Der er altså tale om et forholdsvis nyt idiom.

Formelle kendetegn

Idiomer er bl.a. kendetegnet ved at deres betydning ikke umiddelbart kan forudses af de elementer som de er sammensat af. Man kan fx godt *gå under bordet* uden at være i nærheden af et møbel, ligesom man sagtens kan *være under tøflen* uden nogensinde at have ejet et par hjemmesko. Og tilsvarende kan der godt *gå Odense i den* andre steder end på Fyn. Idiomer udgør således betydningsmæssige helheder. De er lagret som enheder selvom de indeholder flere ord (jf. Suzuki 2006). Idiomer kan have en mere eller mindre tydelig bogstavelig betydning. Eksempelvis er den bogstavelig betydning meget tydelig i *stikke hånden i en hvepserede*, mens den er mindre klar i fx *gå i hundene* og *få noget fra hånden* (jf. Farø 2003).

Den betydningsmæssige sammensmeltning af elementerne i et idiom afspejler sig også i de grammatiske forhold (jf. Nørby Jensen 2001). I *Ægtemanden er under tøflen* og *Der går Odense i den* må *er under tøflen* og *går Odense i den* således opfattes som udelelige grammatiske enheder. Sætningskløvning er eksempelvis ikke mulig (**Det er under tøflen ægtemanden er*; **Det er Odense der går i den*), og man kan heller ikke flytte enkeltdele til sætningens forfelt (**Under tøflen er ægtemanden*;

**Odense går der i den*). Et enkelt ord kan heller ikke isoleres fra helheden ved henvisning med pronomen eller adverbium (*Ægtemanden er under tøflen. *Der var jeg i går; Der går Odense i den. *Der gik jeg i går*). Derimod kan man henvise til hele den komplekse størrelse med et *det gjorde/gør* eller *det var/er* (*Ægtemanden er under tøflen. Ja, det er de fleste mænd jo; Der er gået Odense i den. Ja, det gør der jo så tit*). At idiommer udgør grammatiske enheder, underbygges yderligere af de prosodiske forhold. Den prosodiske tryksvækkelse af verbet og betoningen af den efterfølgende ordforbindelse viser den tætte forbindelse mellem de to størrelser. Verbum og den efterfølgende konstruktion er med andre ord ”smeltet sammen” og bør derfor betragtes som ét led. Prosodien er altså et signal for den struktur der også vises grammatisk.

Formmæssigt er *gå Odense i den* formodentlig inspireret af konstruktionen ”der går + NOGET + i + NOGET”, der ifølge NOiD kendes fra midten af 1960’erne, fx *der er gået politik i sagen; i går gik der øl i den; efterhånden gik der sport i at tale udenom; og så gik der jo druk i den igen; der er gået inflation i karakterskalaen* osv. Udtrykket har betydningen ’komme til stede som et karakteristisk træk, ofte i overdreven grad’, jf. Den Danske Ordbog. Og i det pågældende udtryk er det altså ”Odense” (eller de egenskaber der forbindes med byen) der ”kommer til stede i overdreven grad”.

Udbredelse

I det indledende citat antages det at udtrykket *gå Odense i den* kendes i hele landet, og det er en antagelse der går igen i mange af de eksempler man kan finde på udtrykket, fx:

”BARE DER nu ikke går Odense i den sag. Sådan lyder de uvenlige bemærkninger rundt omkring i landet, når større eller mindre projekter falder til jorden” (Fyens Stiftstidende 6.12.2001).

”Der er gået Odense i den. Kære politikere: Ovenstående ordspil er ofte hørt i resten af Danmark, men hvad betyder det? Det refererer desværre til noget, der er gået fuldstændigt i stå!” (Fyens Stiftstidende 26.6.2002).

”Gennem de seneste år har der .. været tegn på, at det gik ned af bakke for gamle Odense og denne særlige ånd, der har fordret, at et begreb som ”der går Odense i den” har kunnet trives som let underholdning for folk i andre landsdele” (Ugeavisen Odense 10.9.2014).

Om antagelsen er rigtig, kan nok diskuteres. En søgning i avisdatabasen Infomedia afslører således at langt de fleste eksempler på udtrykket stammer fra fynske aviser og dagblade. Selvom udtrykket ikke er begrænset til fynsk, kan man nok godt konkludere at det i hvert fald er mest kendt på Fyn. Det er et udtryk man bruger på Fyn og antager at resten af landet også bruger, men det er altså kun i begrænset omfang tilfældet.

Oprindelse

Og hvad er så baggrunden for udtrykket? I de ovennævnte citater antydes det at udtrykket er opstået fordi der i Odense gennem årene har været planlagt en række projekter der ikke er blevet til noget, eller som slet og ret er gået galt. En kendsgerning er det endvidere at den økonomiske vækst igennem en årrække har været ringere i Odense end i fx København og Århus. Nu er der jo også fejlslagne projekter og ringe økonomisk vækst andre steder, så det er næppe hele forklaringen. Men når man (mig bekendt) ikke taler om at der *går Lemvig, Maribo* eller *Thisted i den*, er grunden formodentlig at Odense efter danske forhold er en storby. Hvis man bor i en lille by, forventer man ikke at der sker lige så meget som i København eller i Århus. Men hvis man bor i en stor by som Odense, er det anderledes. Så er forventningen at der skal være økonomisk vækst, skabes nye arbejdspladser, ske noget på kulturfronten osv. Og hvis det så ikke sker, må frustrationerne komme til udtryk på den ene eller anden måde.

I disse år synes der igen at være fremgang og optimisme at spore i Odense. Og som fynbo og bosiddende i den fynske hovedstad indtil 2001 håber jeg naturligvis at odenseanerne ikke længere har behov for at nedgøre deres by rent sprogligt. Måske vil *gå Odense i den* ligefrem antage en ny og mere positiv betydning – sådan som det ifølge dette citat allerede er i gang med:

”Odense er en by i en rivende udvikling. Det er fantastisk! .. Det er en stor tilfredshed, at udtrykket: ”Der er gået Odense i den” ikke længere nødvendigvis er negativt, men i stigende grad henviser til alt det der sker i Odense. Det er jo det, der er med til at skabe bystoltheden” (fyens.dk 22.6.2016).

Litteratur

Den Danske Ordbog. www.ordnet.dk/ddo

Farø, Ken (2003) Det ligger lige på tungen: Den danske fraseologi. *Mål og Mæle*, 26. årg., nr. 3:19-27.

Nørby Jensen, Jørgen (2001) Var det hundene han gik i? En grammatisk analyse af nogle danske idiomer. *Nyt fra Sprognævnet* 4:17-22.

Nye ord i dansk 1955 til i dag. www.dsn.dk/noid

Suzuki, Masako (2006) Ordsprog og idiomer. *Hermes – Journal of Language and Communication Studies* 36:77-89.

*Forfatteren er professor emeritus ved Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet
e-mail: berge@hum.ku.dk*

Bent Jørgensen

Skiveblad – et mere og mere jysk ord?

Subst. *skiveblad* vil man lede forgæves efter i vor tids aktuelle ordbøger, både de nationale som ODS og DDO og de regionale som JO og ØMO. Som aktuelt ord er den mig bekendt nyeste samtidsregistrering oplysningen ”Skiveblad (et) n.s. Et Bordblad. See Skive, 3.” i Viden-skabernes Selskabs ordbog bd. 6 (1848). Længere tilbage i tiden træffes ordet i Moths ordbog ca. 1700 ligeledes helt kort med indføringen ”Skive-blad /et/ Tabula mensæ”, hvis latinske definition uden videre kan gengives med den moderne danske ækvivalent ’bordplade’. Med Moth er vi i færd med at få kronologisk kontakt til kontekstbårne brugseksempler. I ordbogssammenhæng serveres der hos Kalkar (bd. 3, 1892-1901) under Skiveblad to brugseksempler, nemlig ”4 schiffuer, j trint schiffue blad” (1645) og ”firre otte kanntede schiffue blader aff sort steen” (1650). Det første citat stammer fra et inventarium for Skanderborg Slot. Det andet citat, hvor Kalkar har rettet nogle store begyndelsesbogstaver til små, stammer fra et meget omfattende inventarium fra Frederiksborg Slot.

Disse ordbogsbårne belæg kan suppleres på forskellig måde. I JO’s samlinger findes to referencer. Lokaliseret til Blokhush, Hune s., Hvetbo h. citeres fra et bygningssyn i 1636 i delvis moderniseret form ”paa Overstuen fandtes en gammel ”Skifffoed” [dvs. skivefod ’bordstel, underbord’] og en gammel ”Skiffblade” samt 2 Senge” (Klitgaard 1907:284), og fra Ribe-området citeres fra Terpagers ordsamlinger ca. 1700 ”Skiveblad. den överste deel af bordet”. Meget tæt på det sammensatte substantiv kommer man i et par indførelser i den udgivne del af Skast herreds tingbøger, hvor der i 1637 (sag nr. 320) nævnes ”en wnderbord met blad”, i 1639 (sag nr. 196) ”en gamel fyr bord met blad” og samme år (sag nr. 447) ”En wnderbord met blad”. Et eftersyn i de øvrige udgivne tingbøger fra Fyn og Sjælland (Åsum herred, Sokkelund herred og Herlufsholm birk) giver alle negativt udfald. Det samme gælder

de udgivne bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48 (Andersen (udg.) 1984). Derimod er der et enkelt fund i de skifter fra Køge 1597-1655, som Gerd Neubert udgav i 1992 (s. 249) ”1 gammel schiffueblad”, men man bemærker samtidig, at det usammensatte sb. *skive* (*schiffue* m.fl. skrivemåder) og sammensætninger som f.eks. *egeskive*, *fyrreskive* i den samme samling skifter forekommer over hundrede gange. Noget kunne tyde på, at *skiveblad* måske er overvejende jysk.

I samme retning peger tre marknavne, et fra Sønderjylland og to fra Nørrejylland. Det sønderjyske navn findes i Jejsing, Hostrups., Slogs h., altså meget nær den nuværende grænse. Det er behandlet i Danmarks Stednavne bd. 5 s. 536 med ældste belæg fra 1805 og forklaret som ”Subst. ænyda. skiveblad ”Bordplade”. Jordstykkets Form maa have givet Anledning til Navnet”. Hidtil ukendte er de to nørrejyske marknavne. I Stånum ejerlav, Kristrup sogn, Sønderhald herred finder man på matrikelkortet fra 1783 ca. 1½ km nordøst for selve landsbyen en lille mark med navnet Skiev Blad, og i den tilhørende taksationsforretning af 12/6 1783 hedder marken Skiv Blad. I Tulstrup Midtbyenge, Tulstrup ejerlav, Ikast sogn, Hammerum herred finder man på matrikelkortet fra 1792 lokaliteten Skyv Blad Eng. Ingen af disse navne er fundet i andre kilder. Begge kortene er ganske tydelige, men det er alligevel ikke muligt med sikkerhed at pege på nogen terrænformation, som minder om et skiveblad. Nærmest kommer Tulstrup-kortet, hvor Skyv Blad Eng sammen med en række andre engarealer ligger omkring et hvidt område, der må være et stykke mark eller hede. Det genfindes ikke tydeligt afgrænset på yngre kort.

Subst. *skive* med grundbetydningen ’træskive’, egl. ’noget kløvet’, anses med en vis tøven for at være fællesgermansk. Den formulerede tøven kommer – i al fald i svensk og dansk – til udtryk som en formodning om, at ordet muligvis er indlånt fra nedertysk. Denne forsigtighed bygger på den omstændighed, at ordet først dukker op i dansk og svensk i den allersidste del af middelalderen, dvs. omkring år 1500. Det samme gør sig gældende for oldislandsk, men her med den bemærkelsesværdige reservation, at det tilhørende verbum *skífa* med betydningen ’gjennemskjære og saaledes dele, kløve (i Stykker eller Skiver)’ (Fritzner) og ’sønderhugge (i småstykker)’ (Lexicon Poeticum) er rimeligt belagt i middelalderen. Både dansk og svensk har eftermiddelalderligt udviklet betydningen ’bordplade’, og i begge sprog er denne betydning overvejende dialektal og tilsyneladende nu marginaliseret. Det kan forekomme underligt, at vores sprog udvikler en nærmest pleonastisk sammensætning *skiveblad* med subst. *blad* i betydningen ’om hvad der ligner et blad mht. at være tyndt eller fladt’

(ODS bet. 2 med underbetydninger), men forklaringen må være, at subst. *skive* hurtigt er kommet til at dække hele bordet, altså det der i et par tingbogsцитater ovenfor omtales som *underbord med blad*. Der er således ikke noget mere pleonastisk over denne sammensætning, end der er over den moderne modsvarighed *bordplade*.

Som antydnet ovenfor kan man i den yngre del af materialet se en geografisk fordeling, som tydeligt peger på ordet *skiveblad* som jysk. Den ældre del af materialet er derimod mere diffus. Af Kalkars eksempler hører det ene hjemme på Sjælland, og faktisk er der fra samme tid det eneste kendte svenske eksempel, nemlig i en stockholmsk boopgørelse fra 1659, hvor der nævnes et *skiveblad* (SAOB S sp. 4171). Og midt i hele det dansk-svenske sprogområde finder man mit materiales ældste belæg i Malmø stadsbog 1557, hvor der i en boopgørelse mellem bæk, træseng og kar i bryggerset nævnes ”ith skiffue blad” (Bager 1972:371). Belægget er lidt stedmoderligt behandlet rent registermæssigt, for udgiveren har overset, at ordet er delt over to blade i stadsbogen. Registret registrerer derfor kun den lidt underligt normaliserede form *skifve*, men angivelsen af neutrum (”ith”) sikrer, at boopgørelsen gengiver det sammensatte subst. *skiveblad*.

Det må betragtes som nærmest uundgåeligt, at fremtiden vil bringe flere belæg for dagen, men det bliver interessant at se, om fordelingen med en yngre jysk overvægt bliver forrykket.

Litteratur

- Andersen, Jørgen H. (1984) *Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48*. København: Landbohistorisk Selskab.
- Bager, Einar (1972) *Malmø stadsbog 1549-1559*. København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Danmarks Stednavne* I ff.. København 1922 ff.: G.E.C. Gad.
- DDO = *Den Danske Ordbog* 1-6 (2003-05) København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Fritzner, J. (1886-96) *Ordbog over det gamle norske Sprog* I-III. Kristiania. *IV Rettelser og tillegg*, ved Finn Hødnebo. Omarbejdet udgave 1971. Oslo: Universitetsforlaget.
- JO = *Jysk Ordbog* 1.1-1.4 (1970-79) + Samlinger til Jysk Ordbog i Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Århus: Aarhus Universitet.
- Kalkar, Otto (1881-1918) *Ordbog til det ældre danske Sprog* I-V. Fotografisk optryk med ændringer 1976. København: Akademisk Forlag.

- Klitgaard, Carl (1907) *Hvetbo Herred*, II. Del. Aalborg: Stiftsbogtrykkeriet.
- Lexicon Poeticum = *Lexicon Poeticum antiquæ linguæ septentrionalis* (1913-16). Sveinbjörn Egilsson (udg.), forøget og påny udgivet for Det kongelige nordiske Oldskriftselskab ved Finnur Jónsson. København.
- Moths ordbog = *Matthias Moths ordbog* ca. 1700. www.mothsordbog.dk.
- Neubert, Gerd (1992) *Skifter fra Køge 1597-1655*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog* (1919-56). Grundlagt af Verner Dahlerup I-XXVIII. København: Gyldendal.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket* I ff. (1898 ff.). Lund: Svenska Akademien.
- Videnskabernes Selskabs Ordbog = *Dansk Ordbog udgiven af Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* I-VIII (1793-1905). København.
- Ældre danske tingbøger: Herlufsholm birks tingbog 1616-19, 1630-33*. (1954-59) Karen Marie Olsen og Landbohistorisk Selskab (udg.). København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Herlufsholm birks tingbog 1616-19, 1630-33*. Sagregistre. (1979). Ole Fenger m.fl. og Landbohistorisk Selskab. København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Skast herreds tingbog 1636-40* (1955-1966). Poul Rasmussen og Landbohistorisk Selskab (udg.). København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Skast herreds tingbog 1636-40* (1980). Sagregistre. Ole Fenger m.fl. og Landbohistorisk Selskab. København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1624-37* (1957-80). Ole Karup Pedersen m.fl. og Landbohistorisk Selskab (udg.). København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1624-37* (1985) Sagregistre. Ole Fenger m.fl. og Landbohistorisk Selskab (udg.). København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Aasum herreds tingbog 1640-48*. (1956-61). Aksel E. Christensen & Troels Dahlerup og Landbohistorisk Selskab (udg.). København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- Ældre danske tingbøger: Aasum herreds tingbog 1640-48*. (1982). Sagregistre. Ole Fenger m.fl. og Landbohistorisk Selskab (udg.). København: Rosenkilde og Baggers Forlag.
- ØMO = *Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn med omliggende øer* 1 ff. (1992 ff.) København: C.A. Reitzels Forlag, Odense: Syddansk Universitetsforlag.

*Forfatteren er lektor ved Institut for Kommunikation
og Kultur, Nordisk, Aarhus Universitet
e-mail: norhj@cc.au.dk*

Henrik Jørgensen

Nonsensdigtning og idiomatik

Idiomer er et af nonsensdigtningens yndlingsofre. De faste udtryk inviterer ligefrem nonsensdigterne til at komme og vende vrangen ud på dem. Angrebspunktet er spalten mellem den betydning som udtrykket ville producere hvis der var tale om almindelig kompositionel mening, og så den betydning der opstår i kraft af ordgruppens konventionelle funktion som idiom. Nonsensdigteren spiller naiv og tager udtrykkene på ordet; men naiviteten er kun tilsyneladende. I den gode nonsensdigtning bliver spaltningen ikke blot noteret i forbifarten; spaltningen sættes i vibration og nægter at lukke sig igen. Og det er faktisk en kunst; den der kan udøve den, kan ikke være rigtig naiv (skulle man tro).

Denne spaltning i vibration kan teoretisk beskrives som et tilfælde af BLENDING. Blends kan ses som en særlig måde at gå til metaforen på; teorien om det er oprindeligt udviklet af Turner og Fauconnier (1996), men også her i Århus er der blevet udviklet på teorien af Per Aage Brandt og andre (sml. Østergaard 2007). I det velkendte Aristoteles-inspirerede eksempel "Løven för frem" (sml. Widell 2000), hvor løven repræsenterer en menneskelig helt (det er gerne Achilleus der må holde for), ser den klassiske metafor-teori en dekoration der opstår ved at man i den sproglige sammenhæng lader en størrelse der har en specifik lighed med den størrelse som der egentlig refereres til, træde i stedet for denne. Både løven og Achilleus er modige, og modet præger den handling som Achilleus udfører; derfor kan løven træde i stedet for med det formål at få læseren til at fokusere på denne egenskab.

Hvis man bruger metaforen konventionelt, fokuserer læseren lydigt på den relevante egenskab og ser bort fra det der ikke spiller nogen rolle; eksempelvis kan både Achilleus og løven beskrives som langhårede, men denne egenskab ved dem synes ikke at kunne belyse den situation som Achilleus befinder sig i da metaforen sættes ind. Blendets funktion er at sætte de ligheder i spil som egentlig ikke er umiddelbart relevante eller

funktionelle, men som alligevel er til stede i betydningsrummet i kraft af at de to elementer, dyret og manden, projiceres ind på det samme sted.

Et godt eksempel på hvordan nonsensdigtningen kan udnytte denne dobbelthed, finder man i dette lille tosseri af Halfdan Rasmussen:

Noget om kostforandring

Bølgerne lagde sig.
Solen gik ned.
Ude på molen
stod kællingens ged.

Kællingen kaldte:
Kom hjem lille far!
Gu vil jeg ej,
råbte geden til svar.

Bliv mig fra livet
med roer og kål!
Nu vil jeg søreme
stange lidt ål!

(Halfdan Rasmussen 1972, s. 51)

Ligesom i den klassiske metafor er det dobbeltheden dyr/menneske der befinder sig i tekstens centrum, men hvor skal fokus lægges? Geden lader sig let læse som metafor for et menneske: Den kan f.eks. tale, som vi ser i str. 2 og 3, hvor den fremfører en længere replik. Det forklarer også hvorfor kællingen har en vis ræson i at tale til dyret; dyret kan faktisk forstå hvis ordet *ged* er en metafor for et menneske. Dyret konvergerer også med ældre mænd i sin afvisning af roer og kål som føde, og geder plejer heller ikke at færdes på moler; i den forstand er det let nok at afkode metaforen. Til overflod kalder kællingen geden for "lille far" (str. 2).

Her er det så at sidste linje i digtet kommer ind og ødelægger metaforen igen. Geden erklærer her at den vil stange lidt ål. Læst som idiomatisk udtryk holder identifikationen af geden med manden, men samtidig kommer den ordrette læsning ind fra højre og forstyrrer billedet, for læst ordret er det 'at stange' jo netop en beskæftigelse for geder, ikke

for gamle mænd. På den anden side: Hvordan skulle en ged komme til at stange en ål? Og ville gedens stangen give den adgang til at ernære sig på ålen? Spiser geder fisk? I de fleste sammenhænge kunne man have fanget forskellen på trykket: verbet 'stange' alene ville have haft hovedtryk, mens verbet i idiomet 'stange ål' er trykløst. Men i vendingen *stange lidt ål* falder de to udtryk sammen, rent trykmæssigt, og dermed bliver spørgsmålet om hvem vi møder i digtet, dyr eller menneske, stående. Teksten frister os med en løsning, nemlig at geden er en metafor for en mand, men fjerner så igen sikkerhedsnettet. Det kunne jo være at der virkelig stod en ged på molen.

Samme metode kan findes i andre digte af Halfdan Rasmussen:

Noget om at gå forkert

Bonden slider året rundt
og glemmer fjas og fjant.
Nogle mener det er sundt,
men det er ikke sandt.
Sveden står fra porerne
mens græsset blir til hø.
Manden går i roerne
og konen går i frø!

(Halfdan Rasmussen 1972, s. 179)

Tekstens lille platte antydning om bønders manglende sexliv køres ind med tre tryktabsforbindelser der involverer verbet *at gå*: *gå forkert*, *gå i roerne* og *gå i frø*. De er også i større eller mindre udstrækning idiomatiske i den forstand at deres betydning ikke uden videre kan afkodes gennem en bogstavelig læsning. Igen er de sproglige udtryk udsat for forskellige dobbeltlæsningsmuligheder: *at gå forkert* med tryktab er 'at komme et galt sted hen', men uden tryktabet betyder det 'at gå på en forkert måde'; og det sidste er en mindst lige så relevant læsning i forhold til tekstens kritik af bondestanden. Udtrykket *gå i roerne*, altså 'at arbejde med roerne', bliver ikke udsat for tvetydigheder, men det gør til gengæld det sidste udtryk *at gå i frø*. Normalt er det en beskæftigelse for planter; når det her er en kvinde der gør det, plejer det at skulle forstås sådan at hun visner hen. Vitsen består i at hun reagerer som en plante når manden beskæftiger sig så meget med planter. Jeg bemærker i forbifarten

spillet på den bibelske allegori om græsset der bliver til hø (Sal. 103 v. 15, men også mange andre steder i Salmernes Bog); denne vending fra Bibelens sprog benyttes her til at latterliggøre fordringen om at holde sig fra synden.

Nonsensdigtning er mange ting, og de fleste af disse er muntre udfordringer for sprogfolk. Her har jeg prøvet at se på et lille udsnit af disse mekanismer, nemlig forvandlingen af de faste udtryk til dobbelttydige udsagn. Den destabilisering som nonsensdigterne skaber, har jeg prøvet at fastholde gennem henvisningen til analysen af metaforer gennem blandingsteorier. I den første tekst ser vi den vellykkede dobbelteksponering hvor teksten gennemfører en metafor, 'ged' lig 'mand', til den bitre ende indtil den går op i limningen. I den anden hentes dobbelteksponeringen faktisk først ind i den sidste linje, og for mig er det et meget mindre vellykket eksempel på den samme sproglige taktik. Kunsten at være naiv er svær.

Litteratur

Primærlitteratur

Halfdan Rasmussen (1972) *Tosserier i udvalg*. København: Det schönbergske Forlag.

Sekundærlitteratur

Turner, Mark og Gilles Fauconnier (1996) *Metaphor, Metonymy and Binding*. Preprint, hentet fra <http://markturner.org/metmet.html> (28.3.2017).

Widell, Peter (2000) Metafor, kognition og kommunikation – mod en nybestemmelse af forholdet. *Vejen ved verdens ende: Festskrift til Jens Cramer*. Rolf Reitan (red.). Århus: Institut for Nordisk Sprog og Litteratur: 143-166.

Østergaard, Tinne Stubbe (2007) Englekys og fuglesang. Speciale, AU: www.kommunikationsforum.dk/Tinne-Stubbe-oestergaard (set 7.1.2018).

Forfatteren er konsulent ved Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
e-mail: kk@dsl.dk

Kjeld Kristensen

have ondt i håret

Udtrykket *have ondt i håret* er etableret i dansk, dog med moderat udbredelse i sproget. Det er med i Ordbog over det danske Sprog (ODS) og Den Danske Ordbog (DDO), men ikke i fx Den Danske Netordbog på Ordbogen.com – eller Jysk Ordbog! I ODS (artiklen II. Haar, sp. 642) har udtrykket to betydninger, ”dels: have hovedpine efter en svir, ”tømmermænd” ... dels: ikke være rigtig klog; være tosset, ”skør””. DDO (artiklen hår) har kun den første betydning. Denne forskel i betydningsbeskrivelse mellem de to store ordbøger svarer til beskrivelsen i den eneste danske idiomordbog, der har idiomet med, nemlig Danske talemåder (ved Allan Røder) (Gad, 1998). Her står betydningen ’have tømmermænd’, med tilføjelsen ”Tidligere var betydningen lige så hyppigt: at være tosset”. Brugsbestemmelsen for udtrykket er i ordbøgerne angivet som jargon (ODS), uformelt (DDO) og slang (Danske talemåder). Det er dateret til 1914: ”efter en vise fra Scalarevyen 1914” (ODS). Det er i hvert fald ikke gammelt i dansk; det er fx ikke med i V. Kristiansen: Bidrag til en Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale (1866). Men inden revyen i 1914 er der små spredte tilløb, der viser, at udtrykket ikke var helt ukendt i dansk. Nogle få belæg fra denne tid kan fanges ved søgning i den elektroniske avisdatabase i Mediestream (Det kgl. Biblioteks mediesamlinger), fx følgende, der viser et ret lavt stilleje.

under rubrikken ”Københavnerjargon”: (dialog mellem to, der skændes, KK) *La ’mig nu i Fred, for Fanden! – I Fred! ... Næ, De maa jo ha ’ondt i Haaret* (dagbladet København, 25. november 1902).

under overskriften ”Hvad Hansen mener om Lauritzen-Affæren”: *Hvis jeg ikke vidste, a De var en ældre Mand, Mortensen, vilde jeg spørge Dem, om De ikke hade ondt i Haaret* (Viborg Stifts-Tidende, 24. marts 1911).

I disse to citater er det vel betydningen ’ikke være rigtig klog’, der er på spil.

Men det er med revyvisen ”Bobby! Du maa ha’ ondt i Haaret” fra Scala-revyen Bobby i 1914, at udtrykket får sit gennembrud i dansk. Visen blev sunget af revystjernen Carl Alstrup i rollen som charlatanen og lapsen Bobby, til en melodi med et meget iørefaldende refræn, der har teksten: *Bobby! Du maa ha’ ondt i Haaret, / hvis ikke, saa skal Du se, Du faar’et*. I anmeldelsen af revyen i Folkets Avis 2. juni 1914, dagen efter premieren, citeres dette refræn, med den tilføjede forudsigelse: ”Refrænet vil i Sommer komme paa alles Læber”. Det kom til at slå til. Fx omtaler Fredericia Dagblad 1. juli 1914 et syngende orkester i Strib: ”Hver Gang Orkestret kommer til det sindssvage Refrain, synger alle Musikerne: Bobby [osv.]”. Bare i løbet af en måned var visen med det frapperende refræn altså ude over landet, efterhånden en landeplage? Alstrup indsang også visen på grammofonplade. I visens fire vers har udtrykket *ha’ ondt i håret* varierende og lidt uklar betydning. Kun i første vers har det tømmermændsbetydningen; forinden står der nemlig ”Aa, mit stakkels Ho’de!” (efter en nat med druk og damer). Og så alligevel: Fortsættelsen passer ikke til betydningen. Dette sidste gælder også de tre andre vers, hvor udtrykkets betydning umiddelbart godt kunne være ’ikke være rigtig klog’. Det hurtigt udbredte udtryk stod åbent for tildeling af præcist betydningsindhold.

Her tilbød svensk en mulighed, der skulle vise sig at sejre i dansk. Betydningen ’have tømmermænd’ er forudsat bekendt i den svenske vittighedstegning, der stod i Aarhuus Stifts-Tidende 25. september 1910. Tegningen stammer fra tegneren og forfatteren Albert Engströms vittighedsblad Strix, der i øvrigt udkom ugentlig. I perioden 1910-1913 bragte avisen en gang imellem en tegning fra Strix under overskriften ”Den sidste Strix’er”. På den aktuelle tegning sidder en herre, en ”notarie”, i stolen i en barbersalon. Han beder barberen om at få sit hår klippet kort, højst en millimeter. Barberen spørger forundret: *Ja, men inte skall väl notarien ha håret så kort?* Notarien svarer vredt: *Klipp, karl, och ti – om ni hade så ondt i håret som jag, så lät ni raka* [resten mangler i gengivelsen i Mediestream]. Tømmermændsbetydningen er forudsat kendt af svenske læsere, men det var den ikke af danske læsere. At den på dette tidspunkt var kendt og brugt i svensk, men ikke i dansk, sandsynliggøres af et opslag i Svensk-Dansk-Norsk Ordbog (ved Ida Falbe-Hansen) (Gyldendalske Boghandel, 1912). I den forholdsvis korte ordbogsartikel ”hår” er *ont i håret* medtaget, med ækvivalenten ”Tømmermænd”, og udtrykket angives som spøgende.

Det viser sig, at idiomet *ont i håret* er veletableret i svensk og har været det forbløffende længe. Det ældste af de to belæg i artiklen ”hår”, betydn. 3.k, i Svenska Akademiens ordbok (SAOB) er fra 1620! Det stammer fra forfatteren og teologen Andreas Johannis Prytz’ religiøst-historiske skuespil *Olof skottkonung*. Det handler om kong Olof Erikssons beslutning om at overgå til kristendommen og lade sig døbe af den engelske biskop Sigfrid. Derfor sender kongen en delegation til England for at hente kristne lærere dér til Sverige. Med delegationen følger de to hofmænd Roskil og Rane, som er skildret som repræsentanter for en gudløs og udsvævende livsstil. I 3. akt, scene 1, hvor delegationen er kommet til England, mødes de to efter gårdsdagens ugudelige druk. Rane klager over, at han ikke er helt frisk. Roskil spørger ham så: *Icke haar du ondt i titt håår / At du i qwäls så drack gått år?* Når man ved, at Prytz studerede i Uppsala, og at stykket blev opført i Stockholm af studenter fra Uppsala, kan man komme på den tanke, at udtrykket var uppsaliensisk studenterjargon eller lavsocialt sprog i Uppsala på den tid. Eller har det konsekvent gennemførte parrims nød udløst et kreativt påfund? SAOB’s andet belæg på idiomet er pudsigt nok taget fra den svenske version af Bobbys vise, sunget af Ernst Rolf; det er dateret ca. 1915. Mellem de to belæg i SAOB er der 300 år, og man kunne tro, at de er enlige svaler, i hvert fald det første. Men redaktør Pär Nilsson fra Svenska Akademiens ordboksredaktion oplyser, at udtrykket ser ud til at have været brugt i svensk med nogenlunde regelmæssighed siden slutningen af 1600-tallet. Han har fundet tre belæg, foruden de to i SAOB, i redaktionens arkiv, bl.a. dette:

Jag har i dag litet ont i håret, af de glada skålar vi drucko (ugeavisen Posten, 1768).

Jeg har selv fundet mange belæg, både ældre og nyere, vha. Korp, Språkbankens konkordanser, bl.a. dette:

Jag har också ondt i håret söp 30 stora supar i går må du tro – skröt en annan (Taflar ur garnisonslifvet, Tecknade efter verkligheten af En f.d. gardist, 1880).

Det er sikkert, at idiomet *ha ont i håret* med betydningen ’have tømmere mænd’ har været etableret i svensk meget længe. Det er også sikkert, at det danske udtryk blev udbredt i begyndelsen af 1900-tallet, først og

fremmest gennem Bobbys meget populære vise, men i begyndelsen med uklar betydning. Den med tiden sejrende betydning må antagelig komme fra svensk gennem en afsmitning, hvis nøjagtige mekanisme fortaber sig i det uvisse – bortset fra en teori om, at nye træk i sproget breder sig i tid og socialt rum i et S-formet forløb (jf. Jørgensen og Kristensen 1994:16-17): En fase med langsomt stigende brug, der overgår i en fase med hurtigt voksende brug, der igen overgår i en fase med langsomt stigende brug i retning mod et slutniveau, fx en afsluttet lydudvikling *rä* > *ra*. For vores idiom kan det være udviklingen fra at betyde 'ikke være rigtig klog' til at betyde 'have tømmermænd', via et mellemtrin med begge betydninger (jf. ODS' oplysning ovenfor) i skiftende proportion.

Litteratur

- Jørgensen, J. Normann og Kjeld Kristensen (1994) *Moderne sjællandsk*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Ljunggren, Gustav (1864) *Svenska dramat intill slutet af sjuttonde århundradet* <https://litteraturbanken.se/forfattare/LjunggrenG/titlar/SvenskaDramat/sida/367/etext>.
- Prytz, Andreas Johannis: *Olof skottkonung* (1620). <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dswid=8646&dsWid=9100&dSDL=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A100650>.

Forfatteren er lektor ved Institut for Kommunikation
og Kultur, Tysk og Romanske Sprog, Aarhus Univer-
sitet
e-mail: gersk@cc.au.dk

Steffen Krogh

Det var da filans til sprogligt problem – lydlig kreativitet i danske surrogat-eder

Moderne dansk opviser i sit forråd af bandeord med oprindeligt religiøst indhold (jf. Ljung 1984:29-30, Sørensen 2004:84-85, Rathje 2010:133) en type, der er kendetegnet ved en præpositionsforbindelse med *for* + et substantiv, der ender på *-en*.¹ Hertil hører følgende: *for djævlen* (sjældent), *for dælen*, *for dævlen*, *for dølen*, *for fanden*, *for filen*, *for fisen*, *for hulen*, *for hysten*, *for katten*, *for saten* (sideform til *for satan*, jf. Hansen 1943: 86), *for seven*, *for sulen*, *for sytten*, *for søren*; sml. følgende internetbelæg (tilgået gennem www.google.com 07.03.2018):

- *Beklager der er gået lidt tid – men for djævlen jeg har haft travlt i danmarks bedste shop med bilplejeprodukter*
- *I dag kom der regn. Ja, for dælen!*
- *Og den anden har I jo for dævlen allerede hentet og fået mit bo-mærke for*
- *For dølen hvor var den søvdyssende [sic] – men den er ret berømet, og har garanteret vundet nogen priser. (jep, sørme!)*
- *Så smil da, for fanden ... Nu kommer solen*
- *Nå for filen, siger Leif, som ellers aldrig siger for filen*
- *For fisen da ... Så blev det Oliver's tur ...*
- *Men for hulen det er svært*
- *Og glæ'elig jul, for hysten!*
- *Av for katten min krop gør naller i dag*
- *"Føj for saten, føj for saten, jeg si'er det til din mor!" havde Arnold råbt*
- *Højsa, for seven da osse !!! Har lige været væk fra PC'en et stykke tid – blev meget glad for at se de mange inputs – tak til jer alle*
- *For sulen en dyr dag, for nu at bruge Thyra's yndlingsudtryk*
- *For 'sytten' dog hvor var det bare godt det her, elsker den ret*
- *jo for søren, det virker!*

¹ Titeleksempel er hentet fra internettet (tilgået 07.03.2018).

De nævnte udtryk optræder undertiden med udvidelser af forskellig art foran *for*: *av*, *fy*, *føj*, *så*. På nær ét tilfælde – *for hulen* < *for helvede* – betegner styrelsen 'Den Onde', enten direkte eller eufemistisk omdannet. Ved direkte nævnelse af 'Den Onde' kan betegnelsen foreligge i en form, der svarer til standardformen i dansk (*djævlen*, *fanden*), eller være sproghistorisk videreudviklet (*dævlen*, *dælen*, *dølen*, *saten* < *satan*). Den eufemistiske omdannelse (maskeringen, surrogat-eden, jf. Hansen 1943:78-99) er kommet i stand ved, at et appellativ eller proprium med samme forlydskonsonant eller med anden fonetisk mindelse er trådt i stedet for den oprindelige betegnelse. Således erstattes *fanden* af *filen*, *fisen*, *helvede* af *hulen*, *hysten* og *satan/saten* af *sulen*, *sytten*, *søren/seven* (< mandsnavnet *Severin*) eller *katten*. Ved *filen* og *sulen* synes der, medmindre disse er rene fantasiord, kun at være sket en tilpasning til, ikke en erstatning med, appellativerne *fil* og *sul*, idet bestemt form af *fil* har stød og *sul* er neutrums.² Ved erstatningen synes det at have været mere magtpåliggende at videreføre den oprindelige betegnelses fonotaktiske struktur (K+V+K+-en) end at bevare en vis grad af formel og semantisk overensstemmelse med denne. At især det finale -en er vigtigt, fremgår af de talrige maskerede eder med -en i jyske dialekter, jf. *drolen*, *dægen*, *dæm(m)en*, *dæn(n)en*, *dågen*, *finken*, *karen*, *knagen*, *maren*, *morten*, *raken*, *randen*, *skanden*, *skarmen*, *slemmen*, *sneven*, *sommen*, *sænnen* (Sørensen 2004:95-100). Hansen (1943:84) nævner desforuden *remmen*, *tremmen*. Som det fremgår, er -en i nogle, men langt fra alle tilfælde den bestemte artikel. Synkront må dog alle i nærværende studie opførte former på -en siges at fungere som tastavelsesproprier, ligesom *kongen* (Sørensen 2004:95 anm. 22). Såfremt der i de ovennævnte rigsdanske eder optræder én eller flere udvidelser mellem *for* og styrelsen, allittererer denne eller disse ofte med styrelsen, jf. *for hede hule helvede*, *for syv sytten*. Ved den eufemistiske omdannelse af eder har allitterationen åbenbart været et vægtigt træk.

Ved siden af i hvert fald en del af de ovenfor nævnte bandeord med *for* + styrelse findes der varianter, hvor styrelsen ender på -an frem for -en: *for dælan*, *for fandan* ['fanan], *for filan*, *for fisian*, *for hulan*, *for*

² Ifølge Sørensen (2004:98) er *filen* dannet af *fileme* i analogi med *fanden* – *findeme*, og *fileme* forklares på sin side som afkorting af udtrykket *fanden file mig*. En svaghed ved denne tyding er dog, at udtrykket *fanden file mig* efter alt at dømme er et filologisk konstrukt (Viggo Sørensen, personlig meddelelse). Der er ingen sikkerhed for, at det har fandtes i ældre tid og dermed dannet udgangspunkt for udviklingen af *fileme*.

hylan, for sevan, for sulan; hertil kommer *for sivan* som variant af *for seven*³; sml. følgende internetbelæg (tilgået gennem www.google.com 07.03.2018):

- *Det er jo ikke en bodybutter, for dælan*
- *Arh, for fandan da for en cutiepie!!!*
- *Studerende til studerende: Stem for filan!*
- *For fisan, kom til farfest!*
- *Lad os nu se noget fodbold, for hulan!*
- *Jeg fandt ALTID så mange godter, og for hylan, en latterlig lækker følelse, at gøre sig et kup!*
- *Men for sevan da ikke, når de er på stranden*
- *Av for sivan da!!!*
- *For sulan. I gør mig så glad*

Endvidere optræder styrelsen i genitiv af typen *det var dælans*.

Internettet frembyder et stort materiale af nyere dato. De fleste eksempler forefindes selvsagt i teksttyper, hvis sprog befinder sig i gråzonen mellem skrift og tale. Google Bøger og Infomedia leder frem til en række eksempler i bøger og aviser. Spørgsmålet om oprindelsen af formerne på *-an(s)* er tilsyneladende uudforsket, men visse sprogbrugere, som jeg har adspurgt, svarer spontant, at formerne på *-an(s)* må være blevet til i et forsøg på især i Østdanmark at efterligne svensk. I det 21. århundredes dansk kan disse former høres overalt i landet, både på øerne og i Jylland. Sjælland synes ikke at fremstå som deres kerneområde. Der er både københavnere og andre sjællændere, der ikke vil kendes ved dem, og jyder, der bruger dem hyppigt, til dels også foretrukket. Man forestiller sig, at formerne er opstået i jargon ved association til, at *-an*, ligesom *-a*, er en typisk svensk endelse. Mange danskere kender det dansk-svenske snapseritual, hvori formerne *helan* og *halvan*, der betegner den første og anden snaps, indgår. Der findes også enkelte svenske eder, der ender på *-an*: *attan*, *hundan*, *tusan* samt *attans*, *jädrans*, *nedrans*, alle: 'pokker(s)' (*Svensk-dansk ordbog*: s.vv.).⁴ Det er dog tvivlsomt, om disse svenske eder er kendt i bredere

³ Eksistensen af de sjældnere udtryk *for fisan* og *for hylan* blev jeg opmærksom på ved benyttelse af Christiansen 2012:s.vv.

⁴ Sv. *fy fan* 'føj for fanden' falder udenfor, idet *-an* i dette udtryk har lang og trykstærk vokal.

kredse i Danmark, og derfor også, om de kan have været en kilde til inspiration for ny orddannelse i dansk. Såfremt teorien om (pseudo-) svensk oprindelse er korrekt, må det undre, at der tilsyneladende ikke foreligger én eneste ed på *-an*, der er fælles for dansk og svensk. En hurtig, men på ingen måde fuldstændig rundspørge blandt familie, venner og bekendte fra forskellige egne af landet viser, at der er flere ældre sprogbrugere (70+) med sjællandsk (især københavnsk) end med jysk baggrund, der mener at have hørt formerne på *-an(s)* kontinuerligt lige siden deres barndom. Disse kan således meget vel være opstået på Sjælland, dog uden at det heraf kan sluttes, at de skyldes svensk påvirkning.

Det vides ikke, hvornår de danske former på *-an(s)* er opstået. Efter Jysk Ordbog og Ømålsordbogen at dømme har de ikke rod i dialekterne. Heller ikke Hansen (1943), Ordbog over det danske Sprog eller Den Danske Ordbog nævner dem. Deres tilblivelse skal derfor formentlig henlægges til det fremskredne 20. århundrede. Da svensk indflydelse på dansk sprog og kultur i denne periode var ringere end i skandinavismens kronede dage mellem det 19. århundredes midte og 1. verdenskrigs udbrud, anser jeg det for mindre sandsynligt, at de danske former på *-an(s)*, som der her er tale om, skyldes svensk påvirkning eller inspiration. Det dansk-svenske snapsriteritual er formentlig langt ældre end de danske bandeordsformer på *-an(s)*.

Der foreligger en anden tolkningsmulighed, der er indlysende, men som man i betragtning af den tiltalende ydre lighed med svenske former på *-an* kan være tilbøjelig til at overse. Af de tre matriksord til de her omtalte surrogat-eder, *djævlen*, *fanden* og *satan*, har sidstnævnte form et stabilt *a* i endelsen. Ganske vist forefindes også varianten *saten*, men den oprindelige, fulde form *satan* er fast forankret i sproget. Min tanke er, at parret *satan* : *saten* har dannet forbillede for analogisk udvikling af nye former med *-a*-, f.eks.

<i>satan</i>	:	<i>saten</i>
X	:	<i>filen</i>
→ X = <i>filan</i>		

At matriksformen *satan* i forhold til *djævlen* og deraf udviklede former står stærkt, understreges af, at den har afstedkommet et antal surrogatformer med *s* (*sulen*, *syttten*, *søren/seven*) samt *katten* (Hansen 1943:78).

En eds ekspressivitet kan, som vi så ovenfor, forøges ad leksikalsk vej, men en lignende virkning kan undertiden opnås ved kvalitative eller kvantitative ændringer i edens lydlige form, sml. *den onde lyneme*, hvor det ellers stumme *-d-* i *onde* udtales, og *for sattan*, en variant til *satan*, der især bruges som udtryk for smerte eller væmmelse, med forkortelse af den trykstærke vokal.⁵ De i nærværende studie behandlede former på *-an(s)* (*for filan*, *filans* osv.) kunne meget vel også være eksempler på, hvorledes en eds ekspressivitet er søgt forøget med lydlige midler.

Litteratur

- Christiansen, Torben (2012) *Slangordbogen. Dansk slang og dagligsprog*. App.
 Hansen, H.P. (1943) *Folk bander. Folkloristisk Studie*. København: Ejnar Munksgaard.
 Ljung, Magnus (1984) *Om svordomar. I svenskan, engelskan och arton andra språk*. Stockholm: Akademilitteratur.
 Rathje, Marianne (2010) *Generationssprog*. København: Dansk Sprognævn.
Svensk-dansk ordbog (2010). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & JP/Politikens Forlagshus A/S.
 Sørensen, Viggo (2004) Jyske bandeord og deres herkomst. *Danske talesprog* 5:83-102.

⁵ Jf. følgende to internetbelæg: *MEN pludselig bed han i næsetippen ... av for sattan, hvor gjorde det ondt !!!* og *"Føj for sattan en stank," sagde truckeren* (tilgået 07.03.2018).

Forfatterne er ansat ved Institut for Kommunikation og
Kultur, Tysk og Romanske Sprog resp. Nordisk,
Aarhus Universitet
e-mails: gersk@cc.au.dk og norktp@cc.au.dk

Steffen Krogh & Kathrine Thisted Petersen

Kløe, kridt eller kors?

Overvejelser om forhistorien bag den danske *død og kritte*

Død og kritte er almindeligt kendt i nudansk som en forholdsvis mild ed der udtrykker forundring eller lignende følelser. Selv om udtrykket næppe bruges aktivt af yngre danskere i det 21. århundrede, hører det ikke mindst takket være Jørgen Sonnergaards klassiske oversættelse af tegneserien 'Tintin' til mange danskeres passive ordforråd. Stilistisk rangerer det på niveau med *død og pine* og *splitte mine bramsejl* der især anvendes af 'Tintin'-figuren kaptajn Haddock.

Det ældste hidtil kendte eksempel på *død og kritte* i dansk er tillige den ældste leksikografiske nævnelse af det, nemlig *VSO*:327, s.v. *Kritte*: "[venteligen en fordærvet Udtale af Christus.] Bruges kun i Talemaaden: *Død og Kritte*" (de kantede parenteser er en del af citatet). At *død og kritte* blev fundet værdigt til optagelse i denne vigtige ordbog, vidner om at det på udgivelsestidspunktet var almindeligt kendt i det daværende danske sprogsamfund, dvs. ikke var begrænset til dialekt eller andre sprogsfærer, og at det allerede dengang kunne se tilbage på en forhistorie af en vis længde.

Det tidligste regulære litterære belæg findes i et efterladt manuskript til en historisk roman uden titel af Poul Martin Møller (1794-1838):

- '[Forsøg] det kuns!' sagde Kragerup. 'Jeg kalder da Bønderfolkene ind fra Borgestuen, og saa skal I Død og Kritte komme til at smage Stevnsherreds Vognkæppe!' (Møller 1895:270, de kantede parenteser er en del af citatet).

Et andet tidligt belæg stammer fra Poul Chievitz' (1817-1854) komedie fra 1854 'Det kjedelige Drama' hvor Davus som reaktion på Jerochams ønske om "[t]o Snapse dobbelt Bitter" udbryder:

- Død og Kritte, saadan paa Morgenstunden (Chievitz 1854:36).

Død og kritte optræder her med den betydning som vi kender fra moderne dansk: forundring. Hos Møller fungerer det mere som en uforblømt ed.

Død og kritte optrådte førhen også med en adjektivisk udvidelse, f.eks. i *Kandarius*' (pseudonym for N.H. Roth, 1850-1902) roman 'Med løse Patroner':

- Men Død og salte Kritte! Nu har vi siddet her og snakket over en Time! (*Kandarius* 1897:50).

Endelsen *-e* berettiger ikke til at tolke *kritte* som en (oprindelig) pluralisform da en sådan form af adjektivet også findes i udtrykket *død og salte pine* hvor *pine* entydigt er singularis. *Salte* skal snarere opfattes som en svag form af adjektivet *salt* der, ligesom i tiltale (f.eks. *gamle ven!*), udtrykker en vis grad af bekendthed. Sådanne former fandtes tidligere undertiden i udråb som *skrækkelige tanke!* (Mikkelsen 1911:196).¹ Valget af adjektivet *salt* i forbindelse med *kritte* giver næppe noget holdepunkt for hvilken oprindelse *kritte* har. Tidligere fandtes også udtrykket *hille den og kritte*, f.eks.:

- Men hille den og Kritte! | Jeg maa paa Taushed mig beflitte (Oehlen-schläger 1851:233).

Også det skal formentlig forstås som en parformel. I første led, *hille den*, sværges der eufemistisk ved Djævlén (*den* = *den onde*), og i andet led, *kritte*, angives endnu et onde. Da *Kritte* det nævnte sted indgår i et rim, må der tages forbehold for gængsheden af udtrykket *hille den og kritte* på anvendelsestidspunktet.

I modsætning til betydningen er etymologien af *død og kritte* alt andet end afklaret. Går man sprogbrugere der kender udtrykket, på klingen, vil de fleste nok svare at første element selvfølgelig er 'død' og andet element formentlig 'ét eller andet med kridt' for dernæst at fortryde denne tydning af *kritte*, for dels passer de to indhold ikke rigtigt til hinanden, dels staves andet element med <tt> og ikke med <dt>. Således deler *død og kritte* skæbne med en del andre danske idiomer der ubesværet kan bruges af de fleste sprogbrugere, men som kun etymologikyndige formår at føre tilbage til den oprindelige betydning.

¹ Fræmohs (1940:8) anser derimod *salte* for at være en forvanskning af ældre *sancte* 'hel-lige'.

Allerede *VSO* (se ovenfor) giver et bud på etymologien: ”en fordærvet Udtale af Kristus”. Ved første øjekast kan denne etymologi ikke overbevise idet ’død og Kristus’ ikke synes at give mening som edsformel. En forklaring hos Dahl og Hammer (1907:140, s.v. *Død*) – ”(mul[ig] forv[anskning] af: Kristi Død)” – giver måske et vink om hvad udgiverne af *VSO* har ment med deres etymologi. Tilbage bliver dog spørgsmålet om hvorfor eden så ikke lyder *kritte død*, dvs. med foranstilling af den formentlige genitiv og uden *og*.

Senere fremstillinger der ytrer sig i spørgsmålet om etymologien af *kritte*, forbigår i tavshed den ovennævnte naive impuls at ordet kunne hænge sammen med *kridt*, formentlig fordi en sådan oprindelse ikke giver mening hvis man opfatter *kridt* bogstaveligt.² I stedet formoder man (*ODS*:424, s.v. I. *Kritte*) – og det synes at være blevet den fremherskende opfattelse (sml.: Fræmohs 1940:9; Nielsen 1991:238; Sørensen 2004: 90; Becker-Christensen 2010:312-313, s.v. *død*¹) – at *kritte* er et nomen actionis dannet af et verbum *kritte* med betydningen ’klø’ (*DDO*:386, s.v. *kritte* derimod: ”af uvis oprindelse”) der bortset fra en tidlig nævnelse hos Moth (1700-1708: s.v. *Krite* ’at klø’) kun kendes fra dialekterne (Feilberg 1894-1904:302, s.v. I. *kritte*; Jysk Ordbog s.v. *kritte*¹; Ømålsordbogen:359-360, s.v. *kritte* II). Hertil findes substantivet *krit* ’klø’, dog kun i jysk (Feilberg 1894-1904:302, s.v. *krit*; Jysk Ordbog s.v. *krit*¹ med sideformen *kritte*).

Etymologien ’klø’ er ganske vist fremherskende, men behandles af alle der fremfører den, med distance. Den ledsages typisk af adverbier som ”vel”, ”vist” og ”vistnok” eller af et spørgsmålstejn. Bemeldte skepsis skyldes formentlig to ting: for det første at referenceordet, verbet *kritte*, i modsætning til vort idiom ikke findes og måske aldrig har fandtes i rigsmålet; for det andet at det formodede verbalsubstantiv *kritte* ikke ellers er attesteret, heller ikke i dialekterne. I næste instans kunne man også stille det ikke helt uberettigede spørgsmål hvortil et sådant skulle tjene når man i forvejen har substantivet *krit* (se ovenfor).

Tiden er inde til en ny etymologi. Vi formoder at *kritte* faktisk viderefører ordet *kridt*, men på en anden, mere indirekte måde end hidtil antaget. Vores tanke er at *død og kritte* skal føres tilbage til en middelnedertysk surrogat-ed, dvs. en eufemistisk omdannelse af en

² En undtagelse er måske Kristiansen (1908:94, s.v. *Død*) der med stavemåden *Død og Kridte!* synes at antyde en tilslutning til denne etymologi.

mere utvetydig ed (jf. Hansen 1943:78-99). Surrogat-eden kan have lydt *dōt unde krīte* 'død og kridt' og være trådt i stedet for et ældre *dōt unde krūze* 'død og kors' der kan have virket stødende fordi korset ikke kun symboliserer korsfæstelsens pinsler, men også tjener som positivt kendemærke for den kristne kirke.³ Man har derfor erstattet *krūze* med et tilfældigt og aldeles harmløst substantiv med samme forlydskonsonantisme, *krīte*, ligesom man i dansk på et formentlig meget senere tidspunkt har ændret *død og pine* til *død og pølse*. Vi formoder at mnt. *dōt unde krīte* på et tidspunkt er blevet optaget i dansk som et oversættelseslån og dér er blevet til *død og kride*. *Kride* 'kridt' er den form i hvilken mnt. *krīte* optræder i gammeldansk. Om dette *kride* har haft klusilisk eller spirantisk udtale eller muligvis varierende udtaler af -d-, ved vi ikke. Moderne dansk kender både *kridt* med [d] og *krid* med [ð]. Sidstnævnte er jysk og vestfynsk, medens østfynsk og sjællandsk har *kridt*; i rigsdansk findes *kride* nu kun som første sammensætningsled i *kridhvid*.⁴ Muligvis er det nedertyske ord indlånt to gange i dansk, én gang før og én gang efter klusilsvækkelsen af *t* i dansk (sml. Hansen 1971:219). *Kritte* [kʁidə] med klusil kan harmonere med den ellers kendte lydlige videreudvikling af mnt. *krīte* i dansk. Vi vælger at antage at forstadet til *død og kritte* er middelnedertysk og ikke dansk, idet der er en højere grad af fonotaktisk overensstemmelse mellem *krūze* og *kritte* end mellem *kors* og *kritte*.

Litteratur

Primærlitteratur

- [Chievitz, Poul] (1854) *Det kjedelige Drama, eller: Hvad der behager Publicum*. Kjedeligt Drama i tre Acter. Kjøbenhavn: Lund.
- Kandarius (1897) *Med løse Patroner*. Manøverhistorie. Aarhus: Jydsk Forlags-Forretning.
- Møller, Poul (1895) *Udvalgte Skrifter*. Udgivne ved Vilh. Andersen. Bd. I. København: Gad.
- [Oehlschläger, Adam] (1851) *Oehlschlägers Erindringer*. Bd. IV. København: Høst.

³ Hverken *dōt unde krūze* eller *dōt unde krīte* står opført som edsformler i nogen middelnedertysk ordbog. Dette udelukker dog ikke at de findes i den meget omfangsrige middelnedertyske overlevering, eller at de ellers har eksisteret uden at være fastholdt på skrift.

⁴ Om fordelingen af *kridt* og *krid* i de danske dialekter se Arboe (2017:44-46).

Sekundærlitteratur

- Arboe, Torben (2017) *Kride* – den jyske form for *kridt*. *Ord & Sag* 37:44-56.
- Becker-Christensen, Christian (2010) *Politikens Nudansk ordbog med etymologi*. 4. udg., 1. opl. Bd. I. København: Politiken.
- Dahl, B.T. og Hammer, H. (1907) *Dansk Ordbog for Folket*. Bd. I. København/Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Bd. III. København 2004: Gyldendal.
- Feilberg, H.F. (1894-1904) *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. Bd. II. Kjøbenhavn: Thiele.
- Fræmohs, A. (1940) Død og Pine! – Pinedød! *Danske Studier*:1-15.
- Hansen, H.P. (1943) *Folk bander. Folkloristisk Studie*. København: Munksgaard.
- Hansen, Aage (1971) *Den lydlige udvikling i dansk. Fra ca. 1300 til nutiden*. II. *Konsonantismen*. København: Gad.
- Jysk Ordbog: www.jyskordbog.dk (tilgået 22.06.2018).
- Kristiansen, V. (1908) *Ordbog over Gadesproget og saakaldt daglig Tale*. 2. Udg. København: Hagerup.
- Mikkelsen, Kr. (1911) *Dansk ordføjningslære*. København: Lehmann & Stage.
- Moth, Matthias (1700-1708) *Udkast til en DANSK GLOSEBOG på Dansk og Latin og Latin og Dansk*. Manuskript: <http://mothsordbog.dk/> (tilgået 25.01. 2018)
- Nielsen, Niels Åge (1991) *Ordenes Historie. Dansk Etymologisk Ordbog*. Særopplag af 4. udg., 2. opl. København: Gyldendal.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. Bd. XI. København 1929: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Sørensen, Viggo (2004) Jyske bandeord og deres herkomst. *Danske talesprog* 5:83-102.
- VSO = *Dansk Ordbog*, udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Bd. III. Kiøbenhavn 1820: Popp/Møller/Kiøpping.
- Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. Bd. X. [Odense] 2010: Syddansk Universitetsforlag.

*Forfatteren er postdoc ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet
e-mail: monka@hum.ku.dk*

Malene Monka

Jeg gider godt været over data fra Facebook **– om at undersøge dialektbrug online**

Nyere undersøgelser af online sprogbrug har peget på, at den er en integreret del af menneskers hverdagskommunikation, og at det er vigtigt at sammenligne on- og offline sprogbrug (Stæhr 2015), det gælder også, når det drejer sig om dialekt (Westergaard 2011, 2013, Monka 2018). I de tidligere studier har forskerne haft adgang til én eller flere af de involverede informanternes sprogbrug såvel on- som offline. I nærværende artikel vil jeg med udgangspunkt i en case fra Æ Synnejysk Forenings Facebook-gruppe diskutere, hvad man kan udlede af online dialektbrug i tilfælde, hvor man ikke har adgang til de involveredes offline sprogbrug.

Facebook-gruppen Æ Synnejysk Forening havde pr. 26. januar 2018 7.171 medlemmer; aktiviteterne i gruppen er koncentreret om sønderjysk sprog og kultur. Der er enkelte yngre medlemmer i gruppen, men ud fra medlemmernes profilbilleder må man antage, at størstedelen er midaldrende eller ældre. I august 2017 kunne man i Facebook-gruppen læse et opslag med spørgsmålet om, hvor ordet ”vedewe” kommer fra, og hvad det hedder på ”kjøffenhawnsk”. Kvinden, der stiller spørgsmålet, er født 1996 i Padborg, og hun anfører selv eksemplet: ”den gie a ondelynme en vedewe”. Tretten af gruppens medlemmer kommenterede opslaget, men ingen kendte det korrekte svar, som man kan finde under betydning 2.3 af opslagsordet *gide* i Jysk Ordbog. Her står, at udtrykket *gide været over* betyder ”at have lyst til at gøre noget, orke”. I artiklen sammenligner jeg materialet fra Facebook-gruppen med Inger Ejsskjærs artikel ”vætöwe/ vänöwe – en leksikalisering” fra Danske Folkemål 36 (1994), jeg fokuserer på, hvor mange af de aspekter Ejsskjær kommer ind på i sin artikel, der berøres i materialet fra Facebook-gruppen.

Ejsskjærs artikel bygger på svar på en spørgeliste udsendt af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning i 1992. Der indkom cirka 50 besvarelser,

hvoraf kun én pegede på, at *vætöwe/vænöwe* er en sammentrækning af *været over*, og yderligere seks identificerer det som *være over*. Af de 13 deltagere i Facebook-tråden er der seks, der giver et bud på oversættelse af *gie vedewe*. Alle seks svarer, at hele vendingen betyder *at gide*, men selv da der spørges eksplicit til, hvad *vedewe* betyder, kommer der ingen bud på svar. Udvekslingen og den manglende viden om, hvad *vedewe* betyder, spejler Ejsskjærs konklusion om, at *være over*-delen af vendingen er idiomatiseret eller leksikaliseret i den forstand, at den almindelige sprogbruger ikke ved, hvad det betyder. Det underbygges af, at den unge kvinde, der stiller spørgsmålet, peger på, at der må være tale om en slags overflødig 'dobbeltbetydning' (dvs. en tautologi): "de æ bare lidt sjawt at man enli saie 'vedewe' selvom man ållerei har såijt "det gie a et"" (det er bare lidt sjovt at man egentlig siger *været over* selvom man allerede har sagt "det gider jeg ikke"). Det svarer til nogle af besvarelsene i Ejsskjærs undersøgelse.

I Facebook-tråden gengiver 11 deltagere vendingen ortografisk (se nedenfor). Stavemåden og dermed bøjningen af *være* varierer mellem participiumsformer (med n- eller t-bøjning) eller infinitivform (uden endelse). Fem af deltagerne kommenterer variationen og tilskriver den geografisk distribution. Fire kommenterer direkte, at det skyldes en forskel mellem øst og vest. En deltager skriver: "i Gråsten, Sønderborg, Åbenrå siger man "vedewe" – vestpå "venøwe"", det understøttes af en anden, der skriver: "Æ komme fra ALS å æ hæ olti soj – vetæve" ("jeg kommer fra Als og jeg har altid sagt – været over"). Ejsskjær kommer også ind på geografisk distribution, idet hun skriver, at der med få undtagelser skrives *væn-/ven-* nord for og *væt-/vet-* syd for en linje fra Haderslev/Vodder (1994:101). Deltagerne i Facebook-gruppen har formentlig ikke en skelnen mellem øst- og vestsønderjysk i tankerne, men i Figur 1 har jeg forsøgsvis opdelt dem efter dette ved at angive det sogn eller sted, de er opvoksede i samt deres ortografiske gengivelse af dialektformerne af *været over*.

Østsønderjysk	<i>vedewe</i> (Padborg), <i>vedewe</i> (Varnæs), <i>vedewe</i> (Gråsten), <i>vedaue</i> (Tumbøl), <i>vetæve</i> (Als), <i>venæver</i> (Agerskov), <i>venøwe</i> (Toftlund), <i>wennøve</i> (Bolderslev)
Vestsønderjysk	<i>vænæve</i> (Møgeltønder/Højer), <i>ve 'æwe</i> (Rørkjær), <i>vænæver</i> (Højer)

Figur 1. Ortografiske gengivelse af *været over* fordelt på skribentens geografiske tilhørsforhold.

Som man kan se, stemmer de angivne former ikke helt overens med deltagerne opfattelse af en øst-vest-skellen i forhold til geografisk tilknytning. Tre deltagere fra det østsønderjyske område – Agerskov, Tumbøl og Bolderslev – bruger således n-bøjning af participiumsformen (bemærk dog, at der i Ejsskjær artikel også er en meddelelse fra Agerskov, der benytter n-bøjning, s. 101). Og for de tre informanter fra det vestsønderjyske dialektområde er der en enkelt, der har infinitivformen. Men under alle omstændigheder lader der ikke til at være tale om en nord-/syd-skellen i brug blandt deltagerne, sådan som Ejsskjær angiver. Dette kunne hænge sammen med, at der er 25 års afstand mellem de to datasæt, så n-bøjningen har spredt sig længere sydpå end Haderslev/Vodder, men der er for få belæg til at sige noget mere sikkert om det.

I Figur 1 kan man bemærke den store variation i, hvordan *været over* gengives ortografisk. To af deltagerne kopierer stavemåden i det oprindelige spørgsmål *vedewe*, de øvrige bud varierer, dels, som nævnt, med hensyn til n-/t-bøjningen (gengivelsen af t-bøjningen med enten *d* eller *t*), og dels gengivelsen af vokalen i første stavelse af *være*. Ejsskjær skriver, at Marie Bjerrum gjorde hende opmærksom på, at det leksikaliserede *været over* udtales med e-vokal i Felsted, selvom *være* udtales med æ-vokal, og at det kunne være med til at gøre det vanskeligt at genkende *været over*. Ud fra materialet kan vi ikke vide, hvordan deltagerne i Facebook-gruppen udtaler vokalen, ligesom Ejsskjær i øvrigt heller ikke kan med sine meddelere. Men alle fra det østsønderjyske dialektområde, hvor Felsted ligger, staver *være* med e, hvorimod to fra det vestsønderjyske område bruger æ.

Ejsskjær kommenterer i sin artikel, at langt de fleste eksempler, hun finder, omhandler negative former, dvs. noget man *ikke* gider været over. Hun skriver endvidere, at vendingen muligvis kendes og bruges af enhver dialekttalende sønderjyde. I Facebook-tråden spørges der til den negative variant. Ud fra diskussionen kan vi ikke udlede, om deltagerne kender den i positiv udgave, ligesom vi heller ikke kan slutte, hvor udbredt kendskabet til eller faktisk brug af vendingen er. Vi kan dog udlede, at der stadig er nogle, der kender udtrykket og dets betydning.

For at svare på, om vendingen bruges i sønderjysk i dag, skal man have fat i offline sprogbrug. Der findes to eksempler på positiv brug af vendingen

i et familieinterview fra Bylderup foretaget i 2015.¹ Begge eksempler stammer fra en far i den ene familie. Eksemplerne er: 1) ”vi sidder ti mand ude ved æ bord nogen gange til kaffe det gider jeg godt være over”, og 2) ”det gider jeg gerne været over at se” (om et bestemt tv-program). I de to eksempler er der variation i bøjningen af *være*: i det første bruger informanten infinitivformen af *være*, i det andet participiumsbøjning med t. I begge tilfælde benyttes æ-vokal i udtalen af *være*. I den ellers omfangsrige undersøgelse har vi ikke spurgt til *gide været over*-vendingen, så der kan sagtens være flere informanter, der bruger den. På baggrund af de hidtidige analyser må vi antage, at den findes i bedsteforældre- og forældregenerationen, hvorimod det er tvivlsomt, at den bruges i den unge generation.

Afslutning

I artiklen har jeg gennemgået en diskussion af, hvad *gide været over* betyder i Æ Synnejysk Forenings Facebook-gruppe, dermed ville jeg undersøge, hvad man kan udlede af online dialektbrug, i tilfælde hvor man ikke har adgang til de involveredes offline sprogbrug. I forhold til *gide været over* viste en sammenligning af Facebook-tråden med Ejsskjærs artikel om samme emne, at diskussionen i gruppen kommer omkring de samme aspekter, blot fra sprogbrugernes perspektiv. Sammenligningen viser på den ene side, at online sprogbrug kan ses som et kæmpestort og udtømmeligt skatkammer af data, der giver indblik i, hvad sprogbrugere interesserer sig for, og hvordan de opfatter enkeltord og vendinger. Men på den anden side kan man ikke nøjes med online studier, hvis man også vil have indblik i, hvorvidt en given vending bruges, og hvordan den udtales. Så selvom man godt gider været over data fra Facebook for at belyse dialektbrug, må man stadig hente hjælp i gode opslagsværker og tidligere undersøgelser, og man kan (heldigvis) stadig ikke nøjes med at sidde bag sin computer og forske.

¹ Interviewet indgår i Dialekt i periferien-projektet ved Center for Dialektforskning (<http://nors.ku.dk/dpef/>).

Litteratur

- Ejskjær, Inger (1994) vætöwe/vænöwe – en leksikalisering. *Danske Folkemaal* 36. København:99-104.
- Monka, Malene (2018) Sociolingvistik: Kom Bar Do – brug af dialekt på tværs af online og offline kontekster. *Sociale medier og sprog – Digital sprogbrug og social praksis*. Andreas Candefors Stæhr & Kristine Køhler Mortensen (red.). København: Samfundslitteratur:29-60.
- Pedersen, Karen Margrethe (2014) Sønderjysk skriftsprog i 150 år. 15. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen & Tina Thode Hougaard (red.). Århus: Aarhus Universitet:285-300.
- Stæhr, Andreas (2015) Sociale medier og hverdagssprog. *Hvad ved vi nu – om danske talesprog?* Frans Gregersen & Tore Kristiansen (red.). København: Sprogforandringscentret:152-164.
- Westergaard, Astrid (2011) Flersprogethed i Nordslesvig i spændingsfeltet mellem mundtlighed og skriftlighed. 13. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen & Peter Widell (red.). Århus: Aarhus Universitet:321.
- Westergaard, Astrid (2013) De unge og sønderjysk: Åbner Facebook nye muligheder? 14. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen, Tina Thode Hougaard & Peter Widell (red.). Århus: Aarhus Universitet:485-500.

*Forfatteren er lektor emeritus ved Institut for Nordiske
Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet
e-mail: kmp@hum.ku.dk*

Karen Margrethe Pedersen

Talemåder brugt som afvisende svar

I dialektordbøger som Jysk Ordbog og Ømålsordbogen finder man et stort antal ordsprog og talemåder, og i visse tilfælde angiver ordbøgerne, hvad en given talemåde bruges til, fx ”som udtryk for forbavselse eller forundring” eller ”som afvisende svar”. Og det er afvisende svar, der skal eksemplificeres i det følgende, eller mere præcist: tre kategorier af afvisende svar. Eksemplerne er alle hentet fra Ømålsordbogen og samlingerne til Ømålsordbogen. Deres geografiske udbredelse fremgår af ordbogen, men er af pladshensyn udeladt her. Al lydskrift er omsat til rigsmålsortografi.

A. Svar der ækvivalerer med ”Nej”

1. Svar på ordrer, opfordringer, anmodninger, forslag o.l.

Du kan rende og hoppe (eller hønse); vil du ikke rende og hoppe; rend og hop.

Du kan rende mig i røven; vil du (ikke) rende mig i røven; rend mig i røven.

Du kan likke (dvs. slikke) min mås (min ende, fossen (dvs. enden), Ka Males fitte); vil du (ikke) likke min mås; lik min mås; du kan likke i min mås – og tilsvarende med slikke.

Du kan kysse kattens røv; vil du (ikke) kysse min røv (kysse mig i røven); kys min ende.

Du kan glo i Mortens røv.

Du kan slikke fedt af en hegle (eller hampehegle).

Til flere af disse talemåder kan der være forstærkende eller spøgende tilføjelser, fx:

Du kan rende og hoppe og drikke røde snapse til majdag.

Du kan rende mig i røven med dine flade træsko.

Vil du ikke likke Ka Males fitte (dvs. fisse) og lade hendes røv sitte.

Nogle af de ovenstående talemåder bruges ikke kun som nej-svar, men også som hånlige afvisning af meninger, hensigter eller andet lignende.

2. Svar på spørgsmålet ”Må jeg få -?”

Du kan tørre dig om næsen.

Du kan (eller må) få en gammel kattehale (en gammel katterumpe, en gammel kat, en gammel hat).

Du kan få en gammel røv med riller i.

Du kan få en lort med et langt bånd i.

Det kan du få på søndag sytten dage, når kyllingerne de får rumpe.

Det må du få, når København kommer kørende forbi på en trillebør.

B. Svar der ækvivalerer med ”Det kommer ikke dig ved”

(Hvad er det du laver?) *en himstregims (himpegimpe, himham) til en vejrmølle; en told til at slå i røven på de spørgesyge; en tritte (vrøvleord) til at stikke i enden på dem der vil fritte.*

(Hvad er det til?) *til at jage (stoppe, putte) i røven på den der vil fritte (de fritesyge, de spørgesyge).*

(Hvor har du været?) *på Hvedholm at lære at køre med fire (dvs. fire heste).*

(Hvor skal du hen?) *til Vedbynørre efter flueskide til dig; til Stege (udtalt stæe) og lade min røv veje (udtalt væe); til mølle og ha’ din bag skyllet (udtalt skølle); til mølle med min ryg på fire skæpper byg; hen til hendes ved leddet; på landet at stable ærter.*

(Hvor er du fra?) *derfra hvor husene står (eller ligger) ude om natten (og gæssene går barbenede); jeg er alle steder fra, uden (dvs. undtagen) det sted jeg står.*

(Hvem var det?) *det var præstens liggehøne.*

C. Svar der ækvivalerer med ”Det ved jeg ikke” (eller ”Det siger jeg ikke ”)

(Hvor er -?) *på den nederste (den lave, den høje) hylde hvor katten sætter sine træsko; oppe på loftet med mel i.*

(Hvor langt er der til -?) *du kan følge gærdet omkring, så er der tre uger til byen.*

(Hvad er klokken?) *den er tre kvarter til halvfjerde par bukser; den er sidere end særken mfl. (ofte med ordspil på klokke i betydningen ’uldent underskørt’).*

(Hvad skal vi have til middag?) *finker i faders hat og øllebrød (vælling, pølser) i moders lue* (dvs. hue); *stegte finkelinker med sjimssjams til; fimpelimper med kaffitfodder* mfl.

(Hvad skal jeg lege?) *kattens feje; katte fitte feje; katte fise feje; katten op at stegte, hunden op at hænge med en hel pose penge* (remsen er dog især brugt af børnene selv).

(Hvad skal jeg tage mig til?) *du kan pille hårene af den lådne og sætte på den skaldede.*

(Generelt) *spørg markmusen.*

Som det ses, er der flere talemåder, der udviser variation, enten syntaktisk variation (fx mellem *du kan rende og hoppe, rend og hop*) eller leksikalsk variation (fx mellem *mås, røv, ende, fos*). Variationen kan undertiden forekomme hos én og samme sprogbruger.

Der er stor forskel på, hvor grove de forskellige svar er. Det afhænger til dels af situationen, dvs. om svaret bliver givet på en venlig måde, eventuelt med et smil, eller om det bliver givet på en uvenlig måde, vredt, surt eller hånligt. Men det afhænger også af ordvalget. Svar med ord som *røv* og *lort* er grovere, mere krænkende og uhøflige, end svar med ord som *fimpelimper, en gammel kat* og *præstens liggehøne*, og svar med *røv* er grovere end svar med *ende*. (Indtil langt op i 1800-tallet var *røv* dog et pænt ord; jf. *Feilberg* under *röv*: ”ordet kan bruges i det bedste selskab og er ikke usømmeligt”). Gennemgående er de mange spøgefulde svar under gruppe C mindre krænkende end de mange latrinære svar under gruppe A.

De mere spøgefulde talemåder kan være mindre krænkende end direkte svar. Fx er *du kan få en gammel kattehale* et rarere afslag at få end et direkte *nej* (ved jeg af egen erfaring, idet min moder brugte talemåden).

En grov talemåde som *lik min mås* kan måske være mindre stødende for den, der er vant til talemåden, end for den, der ikke er. (På samme måde som bandeord kan være det). Det kan tænkes, at den egentlige betydning af talemåden ikke aktiveres i samme grad for alle.

Ser man på, hvem der bruger svarene til hvem, så viser optegnelserne, at svar af type A og B fx har været brugt af karle til andre karle, af børn til andre børn, og af voksne til børn. De bruges altså mellem ligestillede

(i en symmetrisk relation) og af overordnede til underordnede (i en asymmetrisk relation). Det er formentlig sjældent, at de bruges af en karl til hans husbond, af et barn til en voksen, eller af en mindre dreng til en større dreng. Men det *kan* forekomme, fx: ”Et udtryk som *vil du rende og hoppe* blev særlig brugt, når en dreng blev kommanderet til noget, han ikke syntes om” (meddelt fra Møn). Og endelig kan den underordnede (eller høflige) person jo nøjes med at tænke svaret: ”*du kan ikke i min mås*, tænkte jeg” (fra Stevns).

I Jysk Ordbog og samlingerne til Jysk Ordbog kan man utvivlsomt finde lige så mange (og lige så grove eller lige så spøgefulde) talemåder, der er brugt som afvisende svar, som man finder i Ømålsordbogen. Måske kan Torben Arboe engang få tid og lyst til at beskrive nogle af dem?

Litteratur

Feilberg, H.F. (1886-1913) *Bidrag til en ordbog over de jyske Almuesmål*. Bd. 1-5. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund.

Jysk Ordbog. www.jyskordbog.dk.

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. Bd. 1ff. 1992 ff. København: C.A. Reitzels Forlag.

*Forfatteren er adjunkt ved Institut for Kommunikation
og Kultur, Nordisk, Aarhus Universitet
e-mail: norktp@cc.au.dk*

Kathrine Thisted Petersen

Danske ord på afveje i den nye verden. Amerikadanskeres beherskelse af idiomer

Selv om mange danske første- og andengenerationsindvandrere i USA var og er så veltalende at man kan betegne deres dansk som flydende, er de alligevel til en vis grad påvirket af engelsk specielt inden for ordforrådet. At de indledende ændringer i såkaldt amerikadansk først og fremmest ser ud til at være af leksikalsk art, stemmer overens med Larssons, Tingsells & Andréassons (2015) undersøgelse af udviklingen i amerik Svensk: "The establishment (and loss) of an American Swedish variety in the speech community can first and foremost be observed in the lexicon. The lexicon is obviously also the area where we most easily can observe conventionalization, and the area that is most easily affected by transfer" (Larsson, Tingsell & Andréasson 2015:375). Også i amerikanorsk gør denne tendens sig gældende (Annear & Speth 2015:208). Nærværende artikel vil fokusere på brugen af idiomer hos første- og andengenerationsindvandrere der er bilinguale i dansk og engelsk. Grundlaget for denne undersøgelse udgøres af ældre optagelser foretaget af Iver Kjær og Mogens Baumann Larsen i forskellige egne af USA i 1973 og 1976 samt helt nye optagelser fra Wisconsin i 2017 ved undertegnede. Førstnævnte indgår i det talesprogs-korpus der er tilknyttet forskningsprojektet 'Danske Stemmer i USA og Argentina'. Nedenfor angives initialer/taler-ID, fødested og -år samt generationsoplysninger for de medvirkende informanter: 1) ACN: Nysted, Nebraska, 1889, 2. generation; 2) ART: København, 1908, 1. generation; 3) CLC: København, 1887, 1. generation; 4) GSL: Randers, 1932, 1. generation; 5) HAJ: Council Bluffs, Iowa, 1900, 2. generation; 6) HON: Lake Norden, South Dakota, 1901, 2. generation; 7) TN: Kraghave, Falster, 1940, 1. generation.

I det følgende forstås et idiom på traditionel vis som et udtryk hvis samlede betydning er andet og/eller mere end summen af de enkelte elementers betydning. Desuden karakteriseres et idiom ved at det

ikke tillader ændringer på udtrykssiden (sml. Bußmann 2008:530 s.v. *Phrase*; Andersen 2010:13). Det skal bemærkes at et idioms semantiske gennemskuelighed kan variere.

Som teoretisk udgangspunkt for analysen præsenteres fire grundlæggende former for leksikalsk lån i overensstemmelse med Weinreich (1953:47-53):

- Ord og fraser kan overføres direkte fonetisk og semantisk fra ét sprog til et andet som når man på dansk bruger det engelske udtryk *never mind*.
- Et allerede eksisterende ord i modtagersproget kan ændre betydning i overensstemmelse med betydningen af et lignende ord i det långivende sprog. Mens verbet *øremærke* oprindeligt kun kunne henvise til mærkningen af dyr i øret, har det siden 1964 på grund af påvirkning fra det engelske verbum *to earmark* også været brugt med den overførte betydning 'at reservere noget til et bestemt formål' (DDO 2003-2005 VI:603 s.v. *øremærke*).
- Man kan oversætte ord og fraser mere eller mindre direkte fra ét sprog til et andet. Betz (1965:27-28) underinddeler denne lånetype i *Lehnübersetzungen*, *Lehnübertragungen* og *Lehnschöpfungen* der på dansk kan gengives med oversættelseslån, gengivelseslån og inspirationslån. I det første tilfælde oversættes de enkelte elementer direkte, jf. da. *posedame* < eng. *bag lady*. Af et gengivelseslån kan man derimod kun delvis udlede de oprindelige elementers betydning, jf. da. *sky-skraber* < eng. *skyscraper* (da. *sky* vs. eng. *sky* 'himmel'). I den sidste undertype er det udelukkende inspirationen fra et andet sprog der fører til dannelsen af et nyt ord med henblik på at dække en semantisk lakune i modtagersproget, jf. da. *sindsbevægelse* efter lat. *affectus*.
- Et ord kan bestå i en hybrid konstruktion med elementer fra både det modtagende og det långivende sprog, jf. da. *hårspray* < eng. *hair spray*.

Både i de ældre og mine nye optagelser med første- og andengenerationsindvandrere er brugen af idiomer generelt sparsom. Dette skyldes formentlig informanternes mere usikre sprogbeherskelse som følge af påvirkningen fra engelsk. Af genuine danske idiomer er der meget få, og disse vil ikke blive nærmere kommenteret. Resten af artiklen vil derimod give eksempler på informanternes forskellige former for lån af engelske idiomer eller modulering af danske idiomer for i den forbindelse at inddele dem på en skala for i hvor høj grad og på hvilken måde idiomernes elementer er indlånt.

I den ene ende af skalaen kan man finde enkelte eksempler på direkte overtagelse af et engelsk idiom:

- (1) GSL: herovre man siger man har gået i in the school of hard knocks
herovre siger man at man har lært tingene på den hårde måde

På det næste trin på skalaen kan man placere eksempel (2) der har en afvigende numerusbrug i forhold til det genuine engelske idiom; i stedet for pluralis anvendes singularis ved substantivet *feeling*. Selv om eksemplet udelukkende indeholder engelske ord, indgår det i en lang samtale på dansk med lejlighedsvis kodeskift:

- (2) HON: there was no hard feeling between the Danes and the Germans
 (< hard feelings)
der var ikke et ondt ord imellem danskerne og tyskerne

Den næste idiomtype der er særlig udbredt i både ældre og nye optagelser, udgøres af oversættelseslån. Nedenfor gives syv eksempler på idiomer der er direkte oversat fra engelsk til dansk:

- (3) ACN: præsten var i favør af det (< to be in favor of something)
præsten havde sympati for det
- (4) CLC: ude i det åbne (< out in the open)
ude i det fri
- (5) GSL: mad har altid været min min ting (< to be someone's thing)
madlavning har altid været min stærke side
- (6) GSL: og jeg har altid haft sådan hvad skal man sige soft soft punkt
 blødt over for fattige børn (< to have a soft spot for something)
*og jeg har altid haft sådan hvad skal man sige en svaghed for
 fattige børn*
- (7) HAJ: tidligt øh så han at det var nødvendigt at der blev noget engelsk
 for os som øh nu kom på scenen (< to come on the scene)
*tidligt øh erkendte han at det var nødvendigt at vi der nu kom
 på banen, lærte noget engelsk*
- (8) HAJ: jeg har til tider sagt det er det eneste geni jeg har (< to have a
 genius for something)
jeg har til tider sagt at det er det eneste talent jeg har
- (9) TN: men så blev der spurgt om der var nogen der ville tage tage den
 op øh tage kredit for det (< to take credit for something)
*men så blev der spurgt om der var nogen der ville tage den øh
 tage æren for det*

I stedet for at bruge de genuine danske udtryk og idiomer oversætter informanterne de engelske idiomer *to be in favor of something* 'have sympati for noget', *out in the open* 'ude i det fri', *to be someone's thing* 'være nogens stærke side', *to have a soft spot for something* 'have en svaghed for noget', *to come on the scene* 'komme på banen', *to have a genius for something* 'have talent for noget' og *to take credit for something* 'tage æren for noget'. Selv om alle de danske ord i idiomerne ovenfor kan siges at have beholdt deres oprindelige betydning, er udsagnene ikke entydigt forståelige med mindre man i forvejen kender til deres engelske udgangspunkt. Det er således udelukkende den nye sammenhæng som ordene optræder i, der gør betydningen afvigende. Fælles for eksemplerne (3)-(5) og (7)-(9) er at de alle indeholder danske ord der på udtryks-siden minder om de engelske ord som de er blevet oversat fra. En sådan overensstemmelse på udtrykssiden er netop et karakteristisk træk i visse lånetyper (Weinreich 1953:48). Det er nærliggende at denne analogi mellem mange ord i dansk og engelsk er medvirkende til at informanterne i de fleste tilfælde tyer til direkte oversættelseslån.

Det næste eksempel på skalaen ligner til forveksling et genuint dansk idiom, men det må alligevel betegnes som en variant af oversættelseslånet da den engelske artikelbrug er bevaret; i stedet for den artikelløse form *i gamle dage* anvendes en variant med den bestemte artikel *de*:

- (10) TN: det er bedre nu end det var i de gamle dage (< in the old days)
det er bedre nu end det var i gamle dage

At genuine danske idiomer blandes sammen eller på anden måde module-res med et afvigende udtryk til følge, er efterhånden et udbredt fænomen i Danmark. Det sidste eksempel skal vise at denne form for afvigelse også kunne være et træk der skyldes den påvirkning fra engelsk som amerikadanskere udsættes for. Der sker ikke noget lån fra engelsk, men sprogkontakten alene gør informantens sprogbeherskelse mere usikker således at to danske idiomer blandes sammen:

- (11) ART: hun var altså lige op ad dage min mors billede
hun var altså min mor op ad dage/hun var altså min mors udtrykte billede

Litteratur

- Andersen, Stig Toftgaard (2010) *Talemåder i dansk. Ordbog over idiommer*. 3. udg., 1. opl. København: Gyldendal.
- Annear, Lucas & Kristin Speth (2015) Maintaining a multilingual repertoire. Lexical change in American Norwegian. *Germanic Heritage Languages in North America. Acquisition, attrition and change*. Janne Bondi Johannessen & Joseph C. Salmons (udg.). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins:201-216.
- Betz, Werner (1965) *Deutsch und Lateinisch. Die Lehnbildungen der althoch-deutschen Benediktinerregel*. 2. Aufl. Bonn: Bouvier.
- Bußmann, Hadumod (udg.) (2008) *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 4. Aufl. Stuttgart: Kröner.
- DDO = *Den Danske Ordbog* I-VI (2003-2005). Ebba Hjorth & Kjeld Kristensen (udg.). København: Gyldendal.
- Larsson, Ida, Sofia Tingsell & Maia Andréasson (2015) Variation and change in American Swedish. *Germanic Heritage Languages in North America. Acquisition, attrition and change*. Janne Bondi Johannessen & Joseph C. Salmons (udg.). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins:359-388.
- Weinreich, Uriel (1953) *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York: The Linguistic Circle of New York.

*Forfatteren er leksikograf ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, Universitetet i Bergen
e-mail: Margunn.Rauset@uib.no*

Margunn Rauset

Idiomlenker

I autentiske tekstar blir ein fast frase ikkje sjeldan brukt til å forklare eller utdjupe ein annan, og i denne artikkelen skal vi sjå på korleis *kaste barnet ut med badevatnet* 'vrake det verdifulle saman med det verdilause' blir brukt i kombinasjon med andre idiomatiske uttrykk. Eg vel å kalle det *lenker av idiom*, for som vi skal sjå, komponerer språkbrukarane både doble og triple idiom og samanskøyte konstruksjonar. Førekomstane er henta frå ulike norske korpus: Atekst (ei nettbasert samling av norske avistekstar frå og med 1945, men med vekt på dei seinare åra), Nasjonalbibliotekets nettbibliotek med skjønn- og saklitterære tekstar (nb.no), Norsk aviskorpus (NAK) og noWaC (eit webkorpus hausta frå .no-domenet rundt 2010). Bokmålsførekomstar er markerte med BM, og nynorskførekomstar med NN.

Clausén og Lyly har peika på at *kaste barnet ut med badevatnet* høyrer til ei gruppe av idiom som med dynamisk variasjon kan byggast ut til å bli ordspråk (1995:28). Til dømes hadde Peder Syv med frasen i denne ordspråksforma: "Kast ikke barnet ud med løven (ɔ: badet.)" (Syv 1682:53¹). I begge variantar har frasen eit klart modalt preg, og det kan derfor vere relevant å sjå samanlenkinga av *kaste barnet ut med badevatnet* med andre idiom i samanheng med såkalla "proverb clustering": "*Proverb clustering consists in insertion of two or more proverbs (standard or modified) into a non-proverb context. Thus, a blend of proverb and non-proverb text emerges*" (Konstantinova 2014:284). Slike ordspråkslenker er ganske vanlege, og tendensen til å stille fleire ordspråk saman i eit kort tekststrek har vore observert og diskutert i fleire språk (t.d. Sobieski and Mieder 2005, Konstantinova 2014).

¹ Dette er kjelda eg har brukt, men ein anonym fagfelle har gjort meg merksam på at boka blei trykt opp igjen i 1983, jf. litteraturlista.

I den første førekomsten (1) kan ein lure på om motivasjonen for å lenke badevatn-frasen saman med *skilje snørr og bartar* ('kunne skilje kva som høyrer til og kva som ikkje høyrer til ei sak') er at skribenten ikkje er heilt sikker på om tydinga kjem tydeleg nok fram. Hen meiner iallfall tydelegvis at det er behov for ei forklaring av idioma etterpå. Det går fram av konteksten at temaet er følsamt, kanskje noko i retning av at (for) mange kvinner i ei bedrift kan vere negativt for innteninga. Då ser det ut til at dei doble idioma er gode å ty til for å pakke budskapen litt inn, samstundes som ein kanskje prøver å gje eit skin av at dette er noko allment kjent.

- (1) BM OK, det ligger selvsagt en vanskelighet her, når man skal kritisere dette. At det finnes en rekke dyktige kvinner som vil bidra positivt til bedriftens inntjening er det ikke tvil om. Man risikerer derfor å **slå ut barnet med badevannet, så det er viktig å skille mellom "snørr og barter"** som det heter. Dvs: Det er viktig å holde frem det prinsipielle på bekostning av det pragmatiske (noWaC u.å.:995821).

Å poengtere at ein brukar eit ordspråk eller nyttar ein metaspråkleg markør som viser i retning av faste frasar, slik det er gjort i førekomst (1: "som det heter") og (2: "det er noe med ordtaket") er eit velkjent grep for å tillegge frasen endå meir tyngde og truverde (jf. Mieder 1991:379):

- (2) BM Det er fint å kunne vise til prosjekter. De kan dras opp på en-to-tre, de trekker penger, og de er til for å ta slutt. Det er bra at folk ikke føler seg for trygge. Men **det er noe med ordtaket om å helle ut barnet med badevannet. Alt henger sammen med alt.** Det er ikke bare universitetets skyld, det er noe som skjer mange steder (NAK 2015: AP150122).

Kontaminasjon er ei ubevisst idiomsamanblanding der bitar av idiomatiske uttrykk blir bytte ut med tematisk eller lydleg relaterte bitar frå andre språkkonstruksjonar, på bakgrunn av ein feilanalyse av forma til idioma (Farø 2004:60, Kjøll 2017). For skribentar som ønskjer å uttrykkje seg i fargerik stil, meinte forfattar André Bjerke at det finst ein regel: "Når to eller flere sproglige bilder anvendes i rekkefølge, slik at de er direkte utledet av hverandre, må de være hentet fra same billedkrins" (Bjerke 1967:97). Som døme på mislykka bilde gjev han nokre sitat frå norske aviser: "Dermed slås lett bena under livsnerven i demokratiet" og "Ryktet

går som varmt hvetebrød gjennom tørt gress” (98). Her er eitt bilde utleia av eit føregåande, samtidig som det skjer ein overgang til ein ny bildekrets ved hjelp av ein preposisjon (bena *under* livsnerven og hvetebrød *gjennom* tørt gress). Ein fagterm for denne typen mislykka bildebruk er *katakrese* (’ordsamband med logisk sjølvmotseiing’) (Øyslebø 1978:83). Ovanfor blir idiomet *gå som varmt kveitebrød* ’bli seld snøgt unna; vere sterkt etterspurd’ skøytt saman med *som eld i tørt gras* ’svært fort’. Typisk for samanskøyte idiom er at dei har felles semantikk: ”Dette fellesinnholdet har ofte den karakteristikken at det ikke kan gjenfinnes i så veldig mange andre konstruksjoner, noe som gjør at de få uttrykkene som blir aktivisert i hjernen, har en større sjanse til å dukke opp” (Kjøll 2017:178f). Det er upresist å kalle førekomstane i denne artikkelen kontaminasjonar, for det er ikkje snakk om samanblanding, men at to idiom er stilte opp ved sida av kvarandre, som ei utfylling. Det mange av førekomstane med idiomlenker har til felles med dei samanskøyte idioma, er likevel at det er ei overlapping i tyding til dei to idioma, som i (3) og (4):

- (3) BM Jeg er ikke for at man ukritisk skal gi alle som påstår at de „plutselig“ er blitt kristne opphold, men vanligvis er det et fellesskap og en menighet rundt dem, som kan si om dette virker oppriktig. **Svarte får fins det selvsagt overalt, men en bør ikke kaste ut barnet med badevannet**; burde ikke vi som er så privilegerte og bor i et fredelig og rikt land gi hjelp til noen som virkelig trenger det? (NAK 2007: BT070727: otv)
- (4) NN Det er ikkje å **forlange både i pose og sekk**, men å **redde både barn og badevatn** (Atekst 2009: AV090820).
- (5) BM Når nå regjeringen vil sidestille Cinemateket i Oslo med de seks andre og avvikle Filmens Hus, er det å **sette saken på hodet, kaste barnet ut med badevannet** og forenkle en viktig, sentral, men komplisert sak ut ifra ren uvitenhet, skriver artikkelforfatteren (NAK 2015: AP150610).

Hovudregelen til Bjerke var altså at ein må å halde kretsen slutta i bildeutviklinga, samstundes som ein godt kan skildre ein ting med ord frå forskjellige bildekretsar dersom dei er uavhengige av kvarandre. Om bilde ikkje er utleia av kvarandre, men er sidestilte, kan dei tene heilskapsverknaden og skine mot kvarandre som fasettar i ein edelstein

(Bjerke 1967:99f). Eg veit ikkje om Bjerke ville brukt den karakteristikken om førekomstane (3)–(5), men det er iallfall utan tvil to sidestilte og separate bilde som er sette opp mot kvarandre i alle dei tre døma.

Ordspråkslenker kan ein finne som utstuderte verkemiddel i poesi:

”[T]here are also longer poems that literally amass proverbial materials into a literary and folkloric *tour de force*” (Sobieski and Mieder 2005:xiii). Då blir diktet som ein collage av ordspråk og ordspråksliknande frasar. Somme skribentar prøvar seg på ein slik strategi òg i tekstar som ligg nærare det saklitterære, utan at det nødvendigvis blir så vellykka, jf. førekomst (6):

- (6) ^{NN} Denne glideflukta mot høgre, og denne konturfattige prinsippløysa, vil kunne øydeleggje mykje av eksistensgrunnlaget for SV som eit radikalt alternativ for menneske som ønskjer ei anna og betre verd. **Er det klokt å tømme babyen (marxismen og ei revolusjonær innstilling) ut med badevatnet?** Det er trass alt **skilnad på å barbere seg og å skjære av seg haka**. Er ikkje dette å **sage over den greina som ein sit på**? Kvifor vil Lysbakken plassere seg til høgre for ein mainstream sosialdemokrat for få tiår sidan? (Atekst 2011: AN110928:19)

I dei to førekomstane under blir det spela på ei anna tyding av *baby*, som ligg svært tett opp til *kaste barnet ut med badevatnet*-tydinga med ’det av verdi’. *Baby* og *darling* blir i (7)–(8) omtrent brukt som synonym med *hjardebarn* ’sak, syssel som ein er sær s oppteken av eller glad i’.

- (7) ^{BM} **Kill your darlings, uten å kaste barnet ut med badevannet.** (no-WaC u.å.: 24110286)

- (8) ^{NN} Det er dei største kjedebutikkane som har råd til å halde ope, og det er også dei som har mest igjen for 365 dagars handel. Dei små som driv nisjebutikkane vil truleg bukke under, meiner senterleiaren. Det er dei butikkane og kafeane som skil den eine handlegata eller senteret frå den neste. **For å bli kvitt Brustad sin baby, tømmer regjeringa kanskje ut mangfaldet med badevatnet.** | Forenklinga til regjeringa kan resultere i eit enklare næringsliv, med færre butikkar og mindre utval. Ofrar vi det for ein ekstra handledag i veka? (Atekst 2013: JB131011:2)

Førekomstane (7)–(8) har to sjelvstendige bilde, som tematisk heng tett saman. Personleg tykkjer eg dei fungerer utmerka i konteksten, og dei er gode illustrasjonar på korleis mange språkbrukarar i dag leikar seg med kreativ modifikasjon av idiom. Det kan sjølvstøtt gjerast på mange andre måtar enn dei eg har vist til her, og ofte er det sjølve metaforen som blir utvikla og spunnen vidare på (som i førekomst (9)), utan at han blir lenka saman med andre idiom.

- (9) ^{NN} Truleg særleg ved å dra inn i historieforskinga fenomen som tradisjonell historie for mykje oversåg. Men vi må ikkje av den grunn **kaste barnet ut med vaskevatnet – eller sjå større barn i såpeskummet i dei nye, små baljane enn dei som verkeleg finst der**. (nb.no 1991: NO-TrBIB (999106382254702202))

Kaste barnet ut med badevatnet blir sjeldan feilaktig blanda saman med andre idiom, i doktorgradsavhandlinga mi (Rauset 2018) har eg ei djupneundersøking av frasen som understøttar det, men i denne artikkelen har vi sett mange døme på korleis han blir stilt saman med andre idiom, som i ei lenke. Delvis blir idioma brukte for å forklare og utdjupe kvarandre, men oftast ser det ut til at skribentane heilt medvite brukar idiomlenker til kreativ modifikasjon og språkleik.

Korpus

Atekst: <https://web.retriever-info.com/services/archive/search>

Nasjonalbibliotekets nettbibliotek: nb.no

Norwegian Newspaper Corpus Bokmål. Created by Norsk aviskorpus. Distributed by the CLARINO UiB Portal: hdl:11495/D9B5-0349-4330-0

noWaC: https://tekstlab.uio.no/glossa2/nowac_1_1

Litteratur

Bjerke, André (1967) *Hva er godt riksmål? Spørsmål og svar*. 2. rev. utg. Oslo: Riksmålsforbundet.

Clausén, Ulla og Erika Lyly (1995) Idiom och lexikografi. *Språkvård* 1/95:23-30.

Farø, Ken (2004) Omkring det grønne bord. Dansk-tysk idiomatik og sprogforandring. *Studier i Nordisk 2002-2003*. København: Selskab for Nordisk Filologi:51-75.

- Kjøll, Georg (2017) *Alle nonner drar : Språk på ville veier*. Oslo: Cappelen Damm.
- Konstantinova, Anna (2014) Proverbs in Mass Media. *Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies*. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt og Melita Aleksa Varga (red.). Walter De Gruyter: Open Access eBooks:276-293.
- Mieder, Wolfgang (1991) (Don't) Throw The Baby out with the Bath Water: The Americanization of a German Proverb and Proverbial Expression. *Western folklore*:361-400.
- Rauset, Margunn (2018) *Frasar til besvær? Studiar av norm og bruk i norsk fraseologi*. Avhandling levert til vurdering for graden philosophiae doctor 17.04.18. Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studium, Universitetet i Bergen.
- Sobieski, Janet and Wolfgang Mieder (2005) 'So Many Heads, So Many Wits': *An Anthology of English Proverb Poetry*. Vol. 18, *Supplement Series of Proverbium*. Burlington, VT: University of Vermont.
- Syv, Peder ([1682] 1983) Aldmindelige Danske Ordsproge og korte Lærdomme med Foregaaende Underviisning om dennem: Samt Efterfølgende Tilhæng af nogle sære, som fordum have været oc endeel endnu ere brugelige underskedeligen i disse Tre Nordiske Riger. Saa og Et Register paa Titlerne og et andet paa de Gamle og sielden forekommende Ord. *Danmarks gamle ordsprog* Bd. 1. Iver Kjær og John Kousgård Sørensen for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (red.). København: C.A. Reitzels Forlag.
- Øyslebø, Olaf (1978) *Stil- og sprogbruksanalyse*. Oslo: Universitetsforlaget.

*Forfatteren er videnskabelig assistent ved Institut
for Kommunikation og Kultur, Tysk og Romanske
Sprog, Aarhus Universitet
e-mail: gerjr@cc.au.dk*

Joost Roger Robbe

Paskeroskens, maliskens og muske

– hvordan to blomster og en fugl forbinder Dragør med Holland

I Dragør Lokalkarkiv findes en mappe med signaturen ”C 353-89 Dialekt”, hvori der ligger et typoskript fra 1961 af skoleinspektør Oluf Carl Egerod (1888-1968) med eksempler på det moderne dragørmål. Typoskriptet er inddelt i ”særlige ord”, ”særlige udtryk”, ”lyde” og ”stedsbetegnelser”. Det foreliggende bidrag fokuserer på tre ”særlige ord”, som Egerod mærkede som værende af ”nederlandsk” oprindelse: blomsternavnene *paskeroskens* (= nikkende kobjælde) og *maliskens* (= bellis, tusindfryd) samt fuglenavnet *muske* (= spurv).

I dette bidrag vil jeg søge at påvise, at de tre nævnte nederlandske låneord ikke kun forbinder Dragør med Nederlandene, men også med det historiske grevskab Holland.¹ Denne forbindelse med Holland er trods alt ikke tilfældig. Den passer perfekt til den danske historiker Arild Huitfeldts (1546-1609) beretning om, at Christian II (1481-1559) i 1516 lod ”udi Vaterlandene udi Holland [...] indkomme nogle Hollender at bo, [...] hvilcke hand indgaff en By paa Amage at bo paa, kaldis Hollender Byen [det nuværende Store Magleby, tæt ved Dragør].” (Huitfeldt 1596:43). Et kort fra 1575 viser hvordan Waterland i det hollandske Vestfriesland strækker sig ud langs Zuiderzee, en bugt ved Nordsøen.² Det omfatter byerne Monnikendam, Volendam og Edam (hjemsted for Edam-osten) samt den lille ø Marken. Dets sydlige grænse til Amstelland (med byen Amsterdam) dannes af den lille flod IJe og dets vestlige grænse til Kennemerland af den østlige Zaanbred.

¹ Det historiske grevskab Holland dækker omtrentligt det samme område som de moderne provinser Noord- og Zuid-Holland.

² Waterlands Archief, Purmerend, nr. WAT001020197/KA00742.

Kort 1. *Waterland*

De ord, jeg har valgt til at bekræfte Dragørs sproglige forbindelse til Waterland med, er typiske 'landord' i modsætning til 'sømandsord'. Dette valg er nødvendigt, fordi vi kan gå ud fra, at sømandssproget har haft markant indflydelse på dialekten i Dragør, der jo er Amagers havneby.³ Blomsternavnene *paskeroskens* og *maliskens* bærer desuden det karakteristiske hollandsk-nedertyske diminutivsuffiks *-ken*, mens det oprindelige pluralisfleksiv *-s* i dragørmålet er blevet til en del af stammen.⁴

Da de nederlandske kolonister kom til Amager, forefandt de et landskab, der for størstedelens vedkommende frembød de samme planter og dyr, som kolonisterne kendte fra deres hjemegn, og de kunne således bruge de vante nederlandske ord til at betegne dem. Sådan må det også have forholdt sig med den nikkende kobjælde, der voksede i "Grushullerne" langs Dragørs vestlige grænse, selv om kolonisterne kun kendte den

³ Et godt eksempel på et sådant sømandsord er *møjvejr*, der, som Egerod i sin liste bemærkede, i modsætning til sin danske 'falske ven' betyder 'smukt vejr'. Selvom ordet *mooi* uden tvivl er af (vest)nederlandsk oprindelse (Philippa e.a. 2007), var det i forbindelse med *vejr* i det 18. århundrede en fast bestanddel af det hollandsk-tyske sømandssprog (Kluge 1911:580). Resultatet er, at man i det 19. århundrede ikke kun talte om *møjvejr* i Nederlandene, men også i Slesvig-Holsten, i Emsland op til Oldenburg og endog i Vestprøjsen (Mitzka 1958:219).

⁴ Det samme fænomen ser vi i rigsdansk ved ord som *slips* og *kiks*.

oprette art fra deres hjemland.⁵ Den nikkende kobjælde har aldrig vokset i naturen i Nederlandene, mens den oprette kobjælde fandtes i de nordlige Nederlande frem til slutningen af det tyvende århundrede, nemlig i de såkaldte 'kalkgraslanden', de kalkrige græsarealer i IJsseldalen, og i Nordholland, hvor Waterland ligger.⁶ I dag hedder planten på nederlandsk standardsprog *wildemanskruide*, men i de nordnederlandske dialekter i de egne, hvor planten voksede, hed den *paasbloem* (Schaars 1989, 288). Blomsternavnet *paskeroskens* i dragørmålet er derfor sandsynligvis lånt fra de nordnederlandske dialekter, selvom sidstnævnte form indeholder navneordet *ros* ('rose') og diminutivsuffikset *-kens*. Det skyldes nok henholdsvis en begrebsudvidelse af *ros* til 'blomst', og, hvad angår diminutivsuffikset, afsmitning fra andre nederlandske ord, f.eks. *maliskens*.

En anden blomst, som de nederlandske kolonister kendte hjemmefra, er tusindfryd, der i Nederlandene er lige så almindelig som i Danmark. I dragørmålet hedder blomsten *maliskens*. Det moderne standardnederlandske navn for tusindfryd er dog ikke *maliesje* (den moderne variant af *malisken*), men *madeliefje*. Betegnelser for tusindfryd på *-liesje* i stedet for *-liefje* er undtagelser i de moderne dialekter og derfor meget brugbare til at lokalisere kolonisternes hjemsted. Der findes kun én moderne nordnederlandsk dialekt, hvor man ifølge en rundspørge i 1940'erne bruger (eller brugte) en betegnelse på *-liesje*, nemlig *marteliesje* i Den Oever i den nuværende kommune Wieringen i Nordholland (1949).⁷ Ud fra den betragtning tillader blomsternavnet *malieskens* os at fokusere mere præcist på Nordholland.

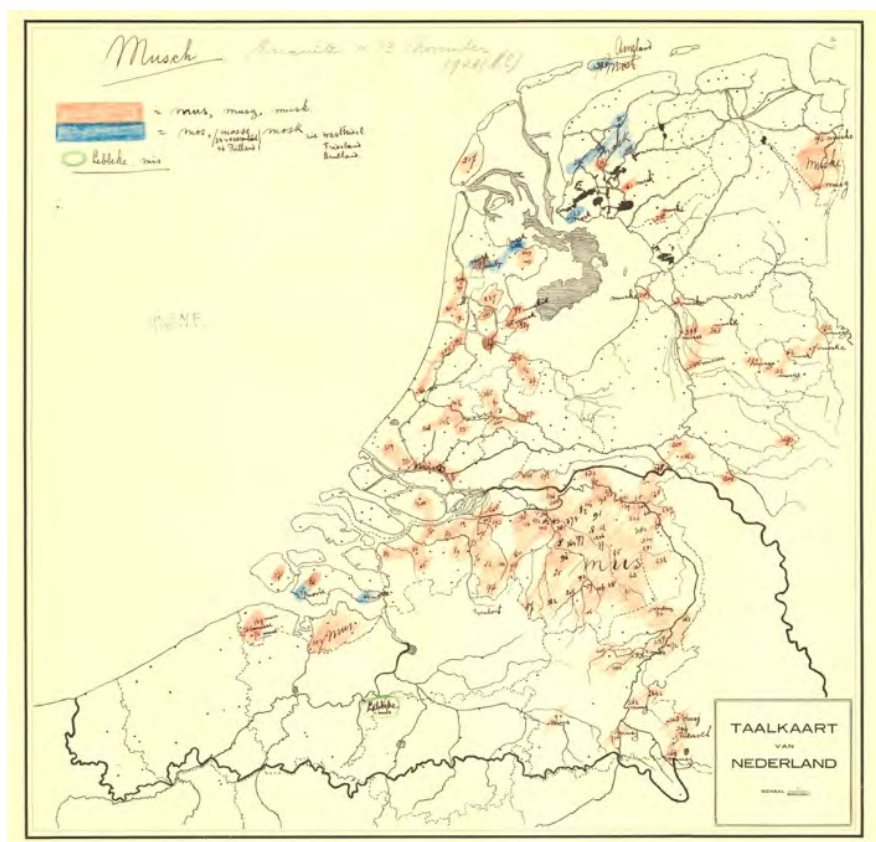
Ligesom blomsterne kendte kolonisterne også den almindelige gråspurv, der i moderne nederlandsk standardsprog hedder *mus* med kort palatalt ü. I dragørmålet havde ordet dog velar vokal, så Egerod transskriberede ordet *muske* og ikke *möske*, *möske* eller *myske*. Det skal nævnes, at Egerod var meget omhyggelig i sin gengivelse af udtalen. F.eks. ved ordet *mösse* ('hue') oplyser han, at vokalen "udtales som y", og også ved ordet *mye* (en tiltale til en gammel kone) noterer han flittigt, at dette ord er "nærmest udtalt *mö*". Det er derfor meget usandsynligt, at han ved netop *muske* skulle have undladt at tage hensyn til udtalen.

⁵ Begge planter ligner hinanden meget og kan derfor let forveksles. De er begge hårløse og har klokkeformede blomster. Opret kobjælde er dog, som navnet siger, næsten – men ikke helt – opret ved blomstring.

⁶ Cf. <https://www.verspreidingsatlas.nl/0057>. Jeg vil gerne takke prof. em. Willy Herremann (K.U. Leuven) for hans bidrag til denne artikel.

⁷ Cf. http://www.meertens.knaw.nl/pland/trefwoord.php?nederlandse_naam=Madeliefje&trefwoord=marteliesje.

Ordet *mus* har en lang, veldokumenteret historie i nederlandsk, eftersom det (i sin gamle form *musca*) forekommer i de *Wachtendonckske Salmer* fra det 10. århundrede (Philippa e.a. 2007). Det forekommer også i tysk, dog stort set begrænset til området vest for Rhinen (Frings 1966), således at det kan udelukkes, at dragørboerne har lånt det fra tysk. Da den hollandske dialektolog Jacobus van Ginneken (1877-1945) i mellemkrigstiden tegnede et fonologisk dialektkort over ordet *musch* på grundlag af en rundspørge fra 1924, bemærkede han, at formen *mosk* – med velar vokal og *k* – var typisk for Vestfriesland, Friesland og den lille ø Ameland.⁸ Vi kan derfor trygt gå ud fra, at denne udtale tidligere var udbredt i hele Vestfriesland, deriblandt Waterland.

Kort 2: *musch*

⁸ Archief Van Ginneken, Meertens Instituut, Kast1/Legger_15 (*Musch*).

Van Ginnekens bemærkning er ikke uden konsekvenser. Nu hvor vi allerede har udsondret Holland på grundlag af blomsternavne, kan vi stille yderligere skarpt på Vestfriesland og Waterland som hjemsted for de nederlandske kolonister på Amager, hvilket er i overensstemmelse med Huitfeldts beretning.

Litteratur

- Frings, Theodor & Gotthard Lerchner (1966) *Niederländisch und Niederdeutsch*. Berlin: Akademie-Verlag. (= Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse 110).
- Huitfeldt, Arild (1596) *Historiske Beskriffuelse om hues sig haffuer tildragit vnder Kong Christiern den Anden*. København: Matz Vingaard.
- Kluge, Friedrich (1908) *Seemannssprache. Wortgeschichtliches Handbuch deutscher Schifferausdrücke älterer und neuerer Zeit*. Halle a. d. Saale: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. 2. Auflage 1911, Nachdruck: Hain, Meisenheim, 1973.
- Mitzka, Walther (1958) Das Niederländische in West- und Ostpreußen. *Album Edgar Blancquaert*. Tongeren: G. Michiels:215-24.
- Philippa, Marlies & Frans Debrabandere, Arend Quak, Tanneke Schoonheim, Nicoline van der Sijs. *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 4 dl., 2003-2009. (*mus* i dl. 3 [Ke-R], 2007).
- Schaars, Alexander H.G. (1989) "Planten". *Woordenboek van de Achterhoek en Liemerse Dialecten (WALD): De mens en de wereld-B: planten en dieren*. Doetinchem:185-300.

*Forfatteren er professor ved Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab, Københavns Universitet
e-mail: haru@hum.ku.dk*

Hanne Ruus

Med liv og lyst

I tide og utide møder vi på godt og ondt faste udtryk i tale og skrift. Her vil jeg se på nogle af de egenskaber som er karakteristiske for faste udtryk som de tre du netop har mødt her i teksten. Mit materiale er en række faste udtryk der indledes med de højfrekvente præpositioner *i*, *med* og *på* fulgt af to led forbundet med konjunktionen *og*. De udtryk jeg behandler, defineres alle som faste i Den Danske Ordbog: De fleste kan genfindes i listen over faste udtryk i de tre præpositionsartikler *i*, *med* og *på*, resten optræder i egne artikler hvor de klassificeres som fast udtryk. I Tabel 1 findes en oversigt over de udtryk jeg behandler.

Udtryk	Forekomsttal i korpus.dk	Udtryk	Forekomsttal i korpus.dk
i flok og følge	4	med liv og lyst	6
i huj og hast	37	med liv og sjæl	55
i lyst og nød	15	med møje og besvær	25
i nattens mulm og mørke	59	med nød og næppe	164
		med pomp og pragt	26
i ny og næ	193	med vold og magt	22
i sus og dus	36		
i tide og utide	122	på godt og ondt	406
		på lykke og fromme	7
med brask og bram	35	på må og få	88
med fynd og klem	25	på rad og række	93
med hiv og sving	18		

Tabel 1. Oversigt over de behandlede faste udtryk og deres forekomsttal i korpus.dk, der består af tekster på dansk fra omkring 1990 og 2000. Udtrykkene er fundet i listerne over faste udtryk i præpositionsartiklerne i Den Danske Ordbog på ordnet.dk og suppleret med enkelte udtryk der optræder som selvstændige opslagsord. Tallene gælder forekomster med præcis den skrevne ordlyd, eksempler udvidet med adjektiver eller eksempler med en anden præposition er ikke inkluderet.

Kan man slutte sig til et udtryks betydning ud fra de indgående ord? Når man ser på udtrykkene med nutidsøjne, er der en del udtryk hvor man ikke kan slutte sig til udtrykkets betydning når man tænker på de indgående ords betydning hver for sig. Ifølge Den Danske Ordbog kan man betegne dem som idiomer, idet ordbogen definerer et *idiom* som ”fast udtryk med en samlet betydning der ikke kan udledes af de enkelte ords betydning”. I ti idiomer er et eller begge de koordinerede ord meget sjældne eller helt fraværende i kontekster uden for udtrykket: *huj*, *mulm*, *næ* (med stød), *dus* (med stød), *brask*, *bram*, *fynd*, *hiv* (ikke sygdommen), *næppe* (i substantivisk anvendelse), *pomp*, *fromme* sb. Hertil kommer *på må* og *få* hvor de to ord jo er yderst almindelige, men på ingen måde optræder med betydninger der kan sættes sammen til udtrykkets betydningsangivelse i Den Danske Ordbog: ”tilfældigt; planløst”. At udtrykket er både gammelt og udbredt i hele Skandinavien, kan man se af det svensk-norske ord *måfå*, der også optræder med præpositionen *på* i tilsvarende betydning. Svensk ordbok oplyser at *måfå* er kendt fra 1635 på svensk, at det er et ubøjeligt substantiv og er dannet af verberne *må* og *få*. Nogle af de udtryk der er semantisk uberegnelige set fra et nutidssynspunkt, får opklaret deres semantik når man finder de indgående ords ældre betydninger i Ordbog over det Danske Sprog. Det gælder fx *med brask* og *bram* og *med fynd* og *klem*.

Når vi kaster et blik på forekomsttallene for de enkelte udtryk i Tabel 1, må vi konstatere at der ikke er nogen sammenhæng mellem udtrykkenes hyppighed i skrevet dansk omkring år 2000 og deres gennemskuelighed. De seks hyppigste er *på godt og ondt*, *i ny og næ*, *med nød og næppe*, *i tide og utide*, *på rad og række* og *på må og få*. Her er tre gennemskuelige udtryk og tre idiomer.

Hvor faste er de undersøgte udtryk? I idiomerne er den uberegnelige betydning et kriterium for fasthed. Et andet kunne være hvor snævert de indgående ord er knyttet til udtrykket. Findes de to koordinerede ord hver for sig almindeligt i andre kontekster? Ved hjælp af søgninger i korpus.dk kan man få en forestilling om hvor almindelige ordene er uden for de faste udtryk, jf. Tabel 2.

Udtryk	Idiom	Variation – kommentar til fund i korpus.dk
i flok og følge	nej	begge ord almindelige hver for sig
i huj og hast	ja	<i>huj</i> , kun 4 gange uden <i>hast</i> : 3 gange <i>huj hej</i> , en gang <i>huj hvor det går</i> ; <i>hast</i> almindelig uden for udtrykket, især i <i>al hast</i>
i lyst og nød	nej	begge ord almindelige hver for sig
i nattens mulm og mørke	ja	<i>mulm</i> overvejende i kontekst med <i>mørke</i> ; <i>mørke</i> almindelig i andre kontekster
i ny og næ	ja	<i>næ</i> (med stød) kun i dette udtryk; <i>ny</i> ganske få eksempler med <i>månen</i> i konteksten
i sus og dus	ja	<i>dus</i> (med stød) kun i dette udtryk; <i>sus</i> almindelig i andre kontekster
i tide og utide	nej	begge ord almindelige hver for sig, ofte med præpositionen <i>i</i>
med brask og bram	ja	begge ord kun i dette udtryk
med fynd og klem	ja	<i>fynd</i> kun ét eksempel uden <i>klem</i> ; <i>klem</i> almindelig i andre kontekster, fx <i>et lille klem</i>
med hiv og sving	ja	<i>hiv</i> (ej sygdommen) kun i dette udtryk; <i>sving</i> almindelig i andre kontekster, fx <i>i sving</i>
med liv og lyst	nej	begge ord almindelige hver for sig
med liv og sjæl	ja	begge ord almindelige hver for sig
med møje og besvær	nej	begge ord almindelige hver for sig
med nød og næppe	ja	<i>næppe</i> (i substantivisk anvendelse) kun i dette udtryk; <i>nød</i> almindelig i andre kontekster
med pomp og pragt	ja	<i>pomp</i> overvejende i kontekst med <i>pragt</i> ; <i>pragt</i> almindelig i andre kontekster, fx <i>i al sin pragt</i>
med vold og magt	nej	begge ord almindelige hver for sig, ca. 20 forekomster i <i>djævlens/djævelens vold og magt</i>
på godt og ondt	nej	begge ord almindelige hver for sig
på lykke og fromme	ja	<i>fromme</i> kun ét eksempel uden <i>lykke</i> ; <i>lykke</i> almindelig i andre kontekster
på må og få	ja	kan ikke tjekkes i korpus.dk på grund af begge ords ubestemmelige betydning i det faste udtryk
på rad og række	nej	begge ord almindelige hver for sig

Tabel 2. Oversigt over de behandlede faste udtryk og oplysninger om de indgående ords almindelighed i korpus.dk's skrevne nutidsdansk. Udtrykkene er bestemt som idiommer ud fra forfatterens umiddelbare fornemmelse for udtrykkenes nutidige semantiske uberegnelighed.

Det viser sig at de udtryk som ikke kan betegnes som idiomer ud fra betydningskriteriet, består af ord der hver for sig er almindelige i andre kontekster i samme betydning som de har i udtrykkene. Alle idiomene indeholder ét, enkelte to, ord der næsten kun optræder i udtrykket og dermed er fast knyttet til dette. Betydningsuberegnelighed og udtryk med ord hvis forekomst er begrænset til udtrykket, er altså et godt mål for fasthed. Stilistiske træk er karakteristiske for mange af de nævnte faste udtryk: Lydlige forhold som alliteration, rim, assonans og stavelsesstruktur binder mange af ordparrene sammen, semantiske træk som synonymi og antonymi finder man også som bindemiddel. De hyppigste blandt de behandlede udtryk holdes sammen af antonymi, *på godt og ondt*, *i tide og utide*, alliteration, *i ny og næ*, *med nød og næppe*, *på rad og række*, og rim, *på må og få*.

Kilder, besøgt på nettet januar til marts 2018:

Den Danske Ordbog. www.ordnet.dk/ddo

Korpus.dk. www.ordnet.dk/korpusdk

Ordbog over det Danske Sprog. www.ordnet.dk/ods

Svenska Akademiens ordbok. www.svenska.se

Svensk ordbok. www.svenska.se

Forfatteren er studielektor ved Institut for Design
og Kommunikation, Syddansk Universitet
e-mail: simonsen@sdu.dk

Irene Simonsen

Små gryder

Med sin historisk kun let forandrede form og sin konstante funktion i daglig brug i alle samfundslag har *gryden* en fast plads blandt danske idiomer. Allerede som barn kunne man *komme i den sorte gryde*, måske hvis man *holdt gryden* (lidt for godt) *i kog*, og – ved siden af *krukker* og *potter* – lever ordet i ordsproget *små gryder har også øren/ører*. Jysk Ordbog har bevaret ordet for os i sammenhænge, som viser dets potentiale: Hvis ordene faktisk når de små gryder, kan det måske ende med konstateringen *De hô wat i Gry', föri de kam i Pât*. Eller ordet kan bruges om grydens indhold, enten uheldsvangert (*der var ikke godt i gryden*, dvs. 'i vente') eller mere glædeligt (*slaa sin pot' el. gryd' i stykker*, dvs. 'gøre barsel'). I litteraturen, fx Heinesens Den sorte gryde eller Lykke-Pers stamcafé hos Pontoppidan, såvel som i almensproget er *gryden* blevet udfoldet som metafor for et sted, der bringer, koger, smelter det uensartede sammen¹, og at *gryden* ikke har mistet sin kreative kraft viser slangforekomster i betydningen 'bil', 'hjelme', 'gearkasse', 'dejlig kvinde' og 'gyroskopkompas' (Anker-Møller & Stray Jørgensen 2001).² Det fælles synes at være formen, et (kop)rundet ydre (jf. 'cylindrisk beholder', DDO) med forskelligt opfyldt indre. At slutte fra gryden til et opmærksomt lyttende, rundt barnehoved ligger dog ikke lige for – i hvert fald ikke for den fremmedsprogede.

¹ Jf. *melting pot* eller dette klip om calypso: ... (rytmen) *er hentet fra Afrikas trommer ... paavirket af hoftevidende sydamerikanske toner og indisk og kinesisk klokkeklang. Alle disse ingredienser er kogt sammen i Trinidads dampende gryde og tilsat et frækt og fandenivoldsk tropehumør*. Politiken 10.11.1957, fra https://dsn.dk/noid/?q=*gryde&f=1950&t=1950

² Jf. hertil også pluralisformen, som bruges slangagtigt for "trommer, pauker" (*røre i gryderne* = "spille trommer", jf. ... *hvis jeg da ikke lige sad i et TV-show op til flere gange om ugen og rørte i gryderne* (<http://janlys.dk/>)). Ligesom at *fylde sved på gryden* er et andet udtryk for at "hælde benzin på bilen" (Anker-Møller & Stray Jørgensen 2001), jf. *tosset gryde* (http://www.bilgalleri.dk/galleri/96343-vw_golf_1_gti, jan. 2018).

Ud fra det perspektiv, der ligger i undervisning i dansk som andet-/fremmedsprog for tysksprogede studerende, giver dette anledning til overvejelse af, hvilken didaktisk opmærksomhed man som underviser skal vie idiommer, her specifikt ordsprog. Som bidrag hertil undersøges i det følgende ordsproget *små gryder har også øren/ører* eksemplarisk i forhold til kompositionalitet, frekvens samt L1- og L2-ækvivalens.³ I undersøgelsen anvendes korpusværktøjet Sketch Engine⁴, og data hentes fra de såkaldte 'TenTen-korpora', hhv. det danske 'daTenTen17' og det tyske 'deTenTen13'.⁵

1. Kompositionalitet, frekvens og L1- og L2-ækvivalens

Psykolingvistisk menes 'formulaic sequences', som ordsprog kan tælles blandt, dels at bidrage til større effektivitet i såvel den sproglige koderings-/produktions- som dekoderings-/receptionsproces, dels at til-lade den L2-lærende allerede på et tidligt niveau i sprogtiltagelsen at anvende sproglige L2-rutinestrukturer og påtage sig prædefinerede sociale roller (Coulmas 1979, Wray 2002, jf. også Henriksen 2013:33 f.). Lagring af sprog i 'formulaic sequences' muliggør (holistisk) en hurtig, flydende og idiomatisk sprogproduktion, der samtidig giver den lærende tid til skabelsen af regelgenereret (ikke-formelpræget) nyt sprog (Sinclair 1991:114; Wray 2002:14 f.). Wray (2012:241) sætter som yderpolerne på to krydsende kontinua karakteristikaene 'frekvent' vs. 'ikke frekvent', 'kompositionel' vs. 'ikke-kompositionel' for at illustrere betingelserne for den hurtige, holistiske processering (jf. også Braasch 2005:100, Revier og Henriksen 2006).⁶

'Kompositionalitetsgrad' kan ses som et andet udtryk for transparens eller for, hvor forudsigelig en ordforbindelses betydning som helhed er. Størst transparens er der, når ordforbindelsen er "i overensstemmelse med sprogets generelle produktionsregler" – og dermed "fuldt kompositionel" (jf. Braasch 2005:99), mens omvendt den ikke-kompositionelle, faste eller invariable ordforbindelse vil mangle denne transparens. Antagelsen

³ 'L1' betegner her de studerendes tyske modersmål, 'L2' deres fremmedsprog dansk.

⁴ <https://www.sketchengine.co.uk/>

⁵ "deTenTen13", [https://the.sketchengine.co.uk/auth/preloaded_corpus/detenten13_rft3_eriskrivendestund\(marts2018\)på16.526.335.416ord,ogdaTenTen17på2.170.994.053ord](https://the.sketchengine.co.uk/auth/preloaded_corpus/detenten13_rft3_eriskrivendestund(marts2018)på16.526.335.416ord,ogdaTenTen17på2.170.994.053ord), https://the.sketchengine.co.uk/corpus/first_form?corpname=preloaded/datenten17. Det er altså forholdsvis store, såkaldte 'web-crawl'-korpora, som løbende indsamler materiale på nettet, jf. <https://www.sketchengine.co.uk/documentation/tenten-corpora/>.

⁶ Jf. <https://drive.google.com/drive/folders/1XF91wEB4r1JDvFlwDbS2qJjiXUu3k0xH>

hos Wray er, at jo højere frekvens og jo lavere kompositionalitetsgrad en ordforbindelse kendetegnes ved, jo hurtigere processeres den. Idiommer, der er mindre hyppige og ikke-kompositionelle, vil således processeres langsommere end alment brugte proprier, men hurtigere end ordforbindelser, der opviser samme (manglende) frekvens, men er kompositionelle. Ud over at pege på det relative i begrebet "faster processing" (Wray 2012:241) problematiserer Wray bl.a. sin model ved at sammenholde frekvens med, hvor fremtrædende ("saliente") sekvenser er. Om mindre hyppige, idiomatiske sekvenser bemærker hun således, at de kan være mere fremtrædende end hyppige anonyme ordstrenger (Wray 2012:243).

Et karakteristikum, der vil adskille L2- fra L1-brugere og også skal medtænkes ift. transparens, er den L2-lærendes bilingvalitet og bikulturelle indsigt. Det er en indsigt, som både kan give positiv og negativ transfer fra L1 til L2 (Ehlich 2011:20; Hyland 2003:35; Tardy 2012:170). Flere studier viser, at L1- og L2-ækvivalens er betingende for, om der sker positiv eller negativ transfer: Mens en 1:1-ækvivalens mellem sprogene kan lette tilegnelsesarbejdet for den L2-lærende, kan ikke-ækvivalens mellem sprogene eller manglende kognat i den lærendes L1 repræsentere en sprogfælde, som giver fejlagtig forståelse eller sprogbrug (Yamashita og Jiang 2010:661 f., Wolter og Gyllstad 2011, Paquot og Granger 2012:141). L1- og L2-ækvivalens kan altså ift. fremmedsprogsundervisning synes at være et mere afgørende kriterium end frekvens, hvorfor jeg tager udgangspunkt hér i min undersøgelse af *de små gryder*.

2. Eksemplarisk analyse af ordsproget *Små gryder har også ører/-n*

2.1 L1- og L2-ækvivalens

Som proprium står stamcaféen i Lykke-Per uoversat i den tyske oversættelse som Gryde⁷, Heinesens sorte gryde har på tysk titlen Der schwarze Kessel, men ellers er det *Topf*, der i højtysk dominerer som pendant til *gryde*.⁸ I ældre værker (fx Düringsfeld&Reinsberg-Düringsfeld 1872:920-921 og Wander 1866-80) kan man finde en rigelig mængde af pendants til det danske ordsprog, som fx *Kleine Kessel (/Töpfe) haben auch (/große) Ohren, Kleine Mäuse haben auch (/große)*

⁷ Jf. fx *Das Café, in dem er nun Stammgast geworden war und in dem er viel Zeit und noch mehr Geld vergeudete, als er sich selbst eingestehen wollte, war das sogenannte "Gryde", die Stammkneipe einer oppositionellen Gruppe von Künstlern.* (Henrik Pontopidan:Hans im Glück - Kapitel 3, Aufbau-Verlag, Berlin og Weimar, 1975).

⁸ Synonymt til *Topf* anvendes i det nordtyske *Pott* (fra fr. *pot*), i det sydtyske *Hafe(n)* (besl. m. lat. *capere*) (jf. König 1985:228f.).

Ohren og *Kleine Krüge haben große Henkel*. Ordsproget kan findes på moderne tyske dialektsider, fx hessisk *klane Dippercher hun aach Uhrn*⁹, men synes ikke længere almindeligt brugt. Det er således ikke medtaget i hverken DUW eller Köster u. die Dudenredaktion (2014). En tysk kollega foreslog umiddelbart *Kleine Kröten haben auch Gift* (= ”små øgler er også giftige”) som pendant til det danske ordsprog, og det er jo en anden sag. Hvad siger deTenTen13-korpusset? Der er to forekomster af, hvad der kan betegnes som 1:1-ækvivalenter af det danske ordsprog, nemlig *Kleine Töpfe haben auch Öhre* og *Kleine Töpfe haben auch Ohren*. Imidlertid stammer førstnævnte forekomst fra J.C. Adelungs Grammatisch-Kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart fra 1811¹⁰, og den anden fra den tyske oversættelse af H.C. Andersens At være eller ikke være.¹¹ Der er en enkelt forekomst af *Mäuse haben Ohren*, som dog bruges mere som ækvivalent til *Väggene har ører*¹², og hverken *Kessel* eller *Krüge* optræder i korpusset sammen med *Ohren* eller varianter. Konklusionen her er altså, at den tysksprogede studerende evt. har viden om en historisk eller dialektal ækvivalent til det danske ordsprog fra sit L1, men mere sandsynligt ikke kender, endsige anvender det aktivt – og derfor vil have behov for en didaktisk håndsrækning ved mødet med ordsproget i sit L2.

2.2 Frekvens

Blandt de 84.721 hits på *gryde** i daTenTen17-korpusset forekommer der 19 varianter af ordsproget. En søgning på varianterne *potte** og *krukke** til kernekomponenten *gryde** giver 2 eksempler med *små potter* og 1 eksempel med *små krukker*. I alt 22 forekomster af ordsproget og afledte varianter.

⁹ <http://www.op-marburg.de/Serien/Mir-schwaetze-platt/Von-Angebern-und-kleinen-Spi-onen>

¹⁰ http://www.verstecken.uni-trier.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=Adelung&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&lemid=DO00383

¹¹ *Im Saale war ein Theater errichtet; auf ihm sollten zwei Originalstücke aufgeführt werden, die vorher weder gegeben noch gedruckt waren; das eine war von Herrn Meibum und hieß: ‘Das hinterlistige Mädchen’ oder ‘Kleine Töpfe haben auch Ohren’,* <http://www.dokus.de/dok/798/volltext/Hans+Christian+Andersen+-+Sein+oder+Nichtsein.html>

¹² *Die Wand hat Mäuse und Mäuse haben Ohren! Damit waren die Spitzel des Schahs gemeint.* alles-schallundrauch.blogspot.ch.

Hvad frekvens angår, kan ordsproget karakteriseres som meget sjældent i disse kilder, idet de 22 forekomster svarer til en relativ hyppighed på 0,008 pr. mio. ord. Til sammenligning forekommer talemåden *holde gryden i kog* alene i denne form 478 gange (eller 4,66/mio.ord). Hvis L2-undervisningen er baseret på at formidle det frekvente sprog, tilsiger resultatet her altså ikke umiddelbart at vie ordsproget nogen didaktisk opmærksomhed.

2.3 Kompositionalitet, transparens og saliens

En første sortering af de 22 konkordanser viser, at ordsproget optræder som sætning med finit verbal 18 gange og som nominalsyntagme 4 gange. 11 af de 18 forekomster udgøres af den i almene opslagsværker indskrevne norm (*små gryder har (også) ører*), men herfra kan trækkes 5 forekomster, hvor ordsproget anvendes materialiter.¹³ I de resterende 6 varianter er subjektkomponenten udskiftet med *potter*, *krukker*; adjektivattributtet *små* varieres med *fremmede*, objektkomponenten med *øjne*, og så er der eksempel på udskiftning af VO-forbindelsen *har+ører* med *lytter med* og morfologisk ændring af både subjekt og objektkomponenten (*gryderne har øre*). I de eksempler, hvor ordsproget reduceres til nominalsyntagme, anvendes det én gang materialiter med grundformens pluralisformer, men ellers mister *gryde* sin generiske reference, hvilket grammatisk ytrer sig i anvendelse af singularisformen (*en/den lille gryde med (de) store ører/øren*, 3 eks.).

Selvom optællingen understreger, at der er tale om en fast leksikaliseret størrelse, viser den altså også, at denne størrelse er i bevægelse og anvendes dynamisk og situationstilpasset. Glidningen fra ordsprog mod idiom, fra ikke-kompositionel mod kompositionel eller fra fast mod fri form ses endnu tydeligere (fra a til c), når eksemplernes kontekst medtages:

- a. *som ordsproget hedder, så har små gryder også ører, og sådan blev Julie til lille gryde og Ursula til store gryde* (jf. appendiksets eks. 10)
- b. *Men knudepunkterne skal helst finde et kompromis, uden at små gryder lytter med, så vent med snakken, til barnet sover.* (jf. appendiksets eks. 18)

¹³ Jf. appendiks, eksempel 1-5. Appendiks ligger på <https://drive.google.com/drive/folders/1XF91wEB4r1JDvFlwDbS2qJjiXUu3k0xH?usp=sharing>.

- c. *Her et af mine yndlingsbilleder fra turen, hvor tøserne er ved at falde ned af stolen af grin på grund af den lille gryde med de store ørers fejlfortolkning af en samtale.* (jf. appendiksets eks. 20)

Glidningen er ikke med til at højne transparensen. Tværtimod – og det synes at hænge sammen med hvor fremtrædende ordsprogets komponenter er. Hvad der får komponenterne i eksempel (a) til at fremstå som mest fremtrædende, er ikke blot den varierede gentagelse af *gryde*, men nok først og fremmest den markering, der ligger i præytringen *som ordsproget hedder*. I eksempel (b) er det *grydens* genoptagelse og omskrivning i *barnet*, der kan understøtte forståelsen af idiomet, men i eksempel (c) er den fremmedsprogede på herrens mark – uden mere kontekst. I de 15 eksempler, hvor ordsproget og dets varianter ikke anvendes materialiter, ledes opmærksomheden hen på ordsproget med kontekstsignaler inden for samme periode i 14 af tilfældene. Det er enten 1) verbale markører: *lyder et gammelt ordsprog; siger man jo; du ved; devisen*, 2) citations-tegn (1 eks.), 3) en parafrasering eller omskrivning af ordsproget (8 eks.; jf. appendiksets eks. 6, 7, 9, 14, 15, 18, 21, 22) og/eller 4) en syntaktisk topikalisering (7 eks, jf. appendiksets eks. 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15). En opmærksomhed på et fænomen er ikke lig med, men nok en nødvendig forudsætning for forståelse (jf. Lindstromberg & Boers 2009), så en generel tilgang til ordsprog i L2-undervisningen kunne ligge i bevidstgørelse om kontekstsignaler, og her er en præsentation på periodeplan altså ikke altid nok.

3. Konklusion

Hvilken didaktisk opmærksomhed skal man som fremmedsprogsunderviser vie ordsprog? Og her et ordsprog som ikke har nogen L1-ækvivalent, men heller ikke opviser nogen synderlig frekvens i L2? Analysen søgte at skitsere den generelle genvej til ordsprog, der ligger i opmærksom læsning og lytning, ved at tematisere kontekstsignaler. Det er nødvendigt at koble aspekterne frekvens og kompositionalitet med spørgsmålet om, hvor fremtrædende det undersøgte element er, og altså også overvejelser om situationen (hvem bruger ordsproget hvor, hvornår og med hvilken hensigt?) – som så igen skal sammenkobles med læringsmål, fx spørgsmålet, om ordsproget lever i diskursfællesskaber, som den lærende ønsker adgang til? Et yderligere perspektiv ligger der i ikke at betragte ordsproget som mål, men derimod som middel til tilegnelse af et fremmedsprog.

Litteratur

- Anker-Møller, Søren og Peter Stray Jørgensen (2001) *Politikens Slangordbog*. 6. udg. København: Politiken.
- Braasch, A. (2005) Kollokationer som fraseologisk kategori set fra forskellige synsvinkler. *Hermes, Journal of Linguistics* 35:97-117.
- Coulmas, F. (1979) On the sociolinguistic relevance of routine formulae. *Journal of Pragmatics* 3:239-266.
- DDO = Den Danske Ordbog: www.ordnet.dk/ddo.
- Düringsfeld, Ida v. og Otto v. Reinsberg-Düringsfeld (1872) *Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen*. Leipzig: Verlag von Hermann Fries.
- DUW = Dudenredaktion (2015) *Duden – Deutsches Universalwörterbuch*. 8. udg. Mannheim: Dudenverlag.
- Ehlich, K. (2011) Texte erfassen / Texte verfassen. Thesen zur schriftlichen Kommunikation zwischen den Kulturen. *Fremdsprachliche Textkompetenz entwickeln*. D. Knorr og A. Nardi (red.). Frankfurt a.M.: Peter Lang: 17-23.
- Henriksen, B. (2013) Research on L2 learners' collocational competence and development – a progress report. *Eurosla Monographs Series 2, L2 vocabulary acquisition, knowledge and use*: 29-56.
- Hyland, K. (2003) *Second language writing*. New York: Cambridge University Press.
- JO = Jysk Ordbog. www.jyskordbog.dk.
- Köster, Rudolf † og Dudenredaktion (2014) *Wer hat den Teufel an die Wand gemalt? Redensarten – wo sie herkommen, was sie bedeuten*. Berlin: Dudenverlag.
- König, Werner (1985) *dtv-Atlas zur deutschen Sprache*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Lindstromberg, S. & F. Boers (2009). Teaching Chunks of Language. *New Routes* (Brazil) 37: 14-19.
- Paquot, M. og S. Granger (2012). Formulaic Language in Learner Corpora. *Annual Review of Applied Linguistics* 32: 130-149.
- Revier, R.L. og B. Henriksen (2006). Teaching collocations. Pedagogical implications based on a cross-sectional study of Danish EFL. *Språk, lärande och utbildning i sikte*. M. Bendtsen, M. Björklund, C. Fant og L. Forsman (red.). Pedagogiska fakulteten Åbo Akademi, Vasa: 191-206.
- Sinclair, J. (1991) *Corpus concordance collocation*. 3. udg. Oxford: Oxford University Press.
- Tardy, C.M. (2012) A rhetorical genre theory perspective on L2 writing development. *L2 Writing Development: Multiple Perspectives*. R. Manchón (red.). Berlin: Walter de Gruyter: 165-190.
- Yamashita, J. og N. Jiang (2010) L1 Influence on the Acquisition of L2 Collocations: Japanese ESL Users and EFL Learners Acquiring English Collocations. *TESOL Quarterly*, vol. 44, nr. 4: 647-668.

- Wander, Karl Friedrich Wilhelm von (1866-1880) Deutsches Sprichwörter-Lexicon, Brockhaus, http://woerterbuchnetz.de/Wander/call_wbgui_py_from_forum?sigle=Wander&mode=Volltextsuche&hitlist=&patternlist=&lemid=WK01700.
- Wolter, B. og H. Gyllstad (2011) Collocational links in the L2 mental lexicon and the influence of L1 intralexical knowledge. *Applied Linguistics* 34 (4):430-449.
- Wray, A. (2002) *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wray, A. og M.R. Perkins (2000) The functions of formulaic language: An integrated model. *Language and Communication* 20:1-28.

*Forfatteren er professor ved Katedra Skandynawistyki,
Adam Mickiewicz University in Poznań
e-mail: szubert@amu.edu.pl*

Andrzej Szubert

Kan man leve på polsk i Polen?

Når man hører, at nogen *lever på polsk*, forestiller man sig, at det er en livsstil, der er typisk i Polen eller for polakker. Dette er dog ikke tilfældet. Da jeg midt i 80'erne hørte idiomet for første gang, var jeg dybt overrasket, fordi det på det tidspunkt nærmest var umuligt *at leve på polsk* i Polen. Set ud fra en polaks synsvinkel var det et paradoks. Dette var der to hovedgrunde til. For det første var det umuligt på grund af boligmangel, hvor det var helt almindeligt, at der boede 2-3 generationer sammen i en lejlighed eller et hus. Den anden grund, der spillede lige så stor en rolle, var forbundet med den religiøse sfære. Det var utænkeligt, at man kunne få lov til at flytte ind hos ens kæreste og blive boende sammen med hendes/hans familie. Så overraskelsen var stor, da jeg fik at vide, hvad idiomet betød.

Årsagen til idiomets opståen var religiøs eller rettere sagt kirkelig. Den katolske og protestantiske kirke havde ikke samarbejdet, så det var ikke muligt for de polske katolske roearbejdere, der vel i første omgang kom til Danmark som sæsonarbejdere, men som med tiden bosatte sig i Danmark, at gifte sig med deres danske kærester, der var protestanter. Det var den forklaring, som jeg fik den gang. Men oprindelsen til idiomet er mere indviklet, end man skulle tro. Når man begynder at lede efter dets etymologi, støder man på nogle vanskeligheder. I Christian Michelsens Idiomordbog, 1000 talemåder (1993) får man den forklaring, at udtrykket er formelt, og at dets betydning er 'at leve sammen uden at være gift'. I Politikens Store Nye Nudansk Ordbog (1996) forekommer idiomet ikke. Det samme gælder Politikens Nudansk Ordbog med etymologi (1999) og DanskOrdbogen (1999). Den Danske Ordbog giver definitionen: *leve på polsk* 'bo sammen og være kærester uden at være gift'. Der bliver også anmærket: "sprogbrug gammeldags". Anmærkningen *gammeldags* kræ-

ver vist en opdatering, for idiomet, som ikke er nyt, bruges stadig i et ret stort omfang.

Man finder udtrykket på Holmegaard Glasværks hjemmeside, hvor der berettes en historie, der belyser situationen, som gjaldt for tyske katolikker ligesom de polske roearbejdere, der kom til Danmark:

”1860 (...) De tilrejsende westfahlere var sæsonarbejdere, mens glasmagerne bosatte sig. De kom til glasværket sammen med koner og kærester. Det sidste faldt dog ikke i god jord hos de lokale – at leve på polsk gik bare ikke. De måtte gifte sig, men da de var katolikker kunne man ikke bruge sognekirken i Fensmark. Derfor indforskrev man en katolsk pater fra København til at forestå vielserne.” (<http://fensmarkby.dk/holmegaard-glasvaerk-56/>)

I Politikens Slangordbog angives dateringen 1861 og betydningen ’leve i papirløst ægteskab’. Ordbog over det danske Sprog (ODS) forklarer under substantivet *Polsk* II idiomet *leve på polsk* med betydningen ’om samliv uden for ægteskab’, og der citeres fra Sminke-Thoras gadeviser Levnet og eventyr fra ca. 1865 ”*Du er Lutheraner og jeg er katholsk, | Og derfor kan gjerne vi leve paa Polsk.”. Der nævnes også andre citater, der illustrerer udtrykket, og hvor det fremgår, at det betegner en situation, som ikke er velset i samfundet: ”At være ”givne sammen (gifte) paa Polsk” har aldrig lydt godt. *TroelsL.XI.180*”. Som det fremgår af beskrivelsen i ODS, forekommer udtrykket, før de polske roepiger ankom til Lolland-Falster i 1893.

Med en udførlig forklaring kommer Henrik Galberg Jacobsen i brev af 27.12.1983, skrevet på vegne af Dansk Sprognævn som svar på et spørgsmål vedr. udtrykket. Han nævner de i ODS angivne eksempler *polsk rigsdag*, *polsk ægteskab*, og henviser også til det nedertyske udtryk *se left poolsch tosamen* og brugen af selve adjektivet *polisch* i tysk dialekt. Han skriver: ”Der kan næppe være tvivl om at dansk har fået udtrykket (...) fra tysk”, og henviser også til Heinz Küppers Wörterbuch der deutschen Umgangssprache (1955) med eksemplet *polnische Wirtschaft* i betydningen ”grosse Unordnung; unbeschreibliches Durcheinander”, og han tilføjer, at ”(...) udtrykket tidligst blev brugt i tyske dialekter i egne der lå tæt på Polen.” (Galberg Jacobsen, 1983). Han nævner også det engelske *poll* ’letsindig kvinde’, der står beskrevet i T. Vogel-Jørgensens Bevingede Ord (1963:585), men finder, at der næppe er ”grund til at hæfte sig ved denne forbindelse.” (Galberg Jacobsen, 1983).

I rubrikken Spørg sprogdoctoren på Fyens.dk (Fyens Stiftstidende) fra 19. september 2005 blev der spurgt, om *at leve på polsk* havde noget at gøre med de polske roearbejdere. Svaret henviste til den samme gadevis fra 1865, der angives i ODS, eller som en anden forklaring, at adjektivet *polsk* på mange sprog havde sidebetydningen 'lovløs'. Når man slår op i ODS, finder man under adjektivet *polsk* 2.3): "(jf. ty. *dial.* polisch i *lign. bet.*) om hvad der er voldsomt, larmende, lovløst, uordentligt, ell. usselt, smudsigt". Dernæst anføres udtryk som *polsk rigsdag* "om uenig, urolig, larmende forsamling; ogs. om uro, larm, forvirring i al alm.". Heraf fremgår det tydeligt, at associationen, der er forbundet med *polsk*, er bl.a. 'lovløs' eller 'splittet'.

I slutningen af ODS-artiklen om adjektivet *polsk* nævnes det nedertyske *se leeft poolsch tosamen* og *leve på polsk*, som sættes i forbindelse med udtrykket *polsk ægteskab*, dvs. 'samliv uden for ægteskab', og i den forbindelse nævnes forbindelserne *de polske ægtefolk* og *det polske ægtepar*. Udtrykket *polsk ægteskab* bruges ifølge ODS også i billedlig form "om to politiske foreninger". Man finder også udtrykket i Pia Jarvads Bevingede Ord (2006), hvor der udover betydningen henvises til ODS og Sminke-Thoras Levnet og Folkets Nisse, hvor udtrykket bruges allerede i 1861, men med den kommentar, at det er endnu ældre. Mht. oprindelsen kan idiomet ifølge Pia Jarvad (2006:306) "sættes i forbindelse med engelsk *poll* 'letsindig kvinde', men det kan også jævnføres med *polsk rigsdag* 'uroligt, larmende kaotisk møde' og spansk *polaquismo* 'polsk som udtryk for uorden, urenlighed (...)".

Udtrykket omtales også i andre kilder. I Kristeligt Dagblad fra 15. februar 2008 findes der en artikel med overskriften "Hvorfor hedder det at leve på polsk?" Der blev spurgt, om udtrykket *leve på polsk* havde noget med Polen at gøre. Svaret var – "Ingenting. Eller kun lidt i hvert fald.". Der blev henvist til to af de forklaringer, som står i Bevingede Ord, dvs. det engelske udtryk *poll*, og det spanske *polaquismo*.

Den mest udførlige og grundige redegørelse leverer efter min mening Henrik Galberg Jacobsen. Selve udtrykket er blevet adapteret i andre sammenhænge, men han bemærker også en "kuriositet", som han kalder det. Han skriver, at man også havde brugt udtrykket *leve på dansk*, der svarede til *leve på polsk* uden for Danmark, og henviser til Skalk (1983:

22 f.), hvor der står, at man i vikingetiden ude i Europa kunne tale om at leve på dansk dvs. ”»more Danico« (efter dansk skik)”, som betegnede ”flerkoneri og uægteskabelige forbindelser” (Gorts-Rasmussen 1983: 23). Forskellen mellem de to udtryk er dog, at man *på polsk* lever sammen med én partner, mens at leve *på dansk* ikke nødvendigvis tog stilling til, om man var bundet til én eller flere.

I det store materiale, der især findes på internettet, er der mange steder, hvor man prøver at forklare udtrykkets oprindelse, og de fleste henviser til roearbejdere fra Polen.

Som det fremgår af ovennævnte beskrivelser, er der ingen tvivl om, hvad idiomet betyder, men det er ikke nemt at forklare, hvor udtrykket kommer fra. Som jeg skrev ovenfor, var det ret vanskeligt at *leve på polsk* i Polen i hvert tilfælde i 80'erne og før. Det skete, men man kaldte det *leve på kattepote*, eller *leve på et cykelkørekort*, som man før i tiden skulle have for lovligt at kunne cykle. Der findes også et dansk udtryk *gå på kattepoter*, men det betyder jo noget helt andet.

Der står i DDO, at udtrykket er gammeldags, men jeg vil påstå, at det lever sit ret livlige liv. Der er kun 2 forekomster af idiomet i Korpus.dk, men søgningen på Google.com viser 669.000 forekomster af udtrykket *leve(r) på polsk*. Til illustration kan der af pladshensyn kun nævnes nogle få eksempler, heriblandt en replik fra Matador (3. episode: Skiftedag, 1930) og en artikel fra Se og Hør:

”Elisabeth fjerner Ulriks hånd fra et kagefad. *KONSULINDEN: Det siges, at De lever på polsk*” (<http://matadoronline.dk/wp-content/uploads/2014/07/manus-episode03.pdf>)

”Sisse Fisker og Sune Mogensen har været kærester i 3 år, og snart kan de kalde sig for ægtefolk. For det forelskede par vil ikke længere leve på polsk, men har planer om at gifte sig til næste år.” (<http://www.seoghoer.dk/nyheder/sisse-fisker-skal-giftes> 27.08.2009)

”Jeg er også lidt fra Transsylvanien Jeg lever på polsk, har børn på gule plader. Jeg er dansker” <https://genius.com/Jokeren-dansker-lyrics>

Blandt eksemplerne, der bekræfter brugen af udtrykket, findes der også nogle, hvor udtrykket bruges i den overførte betydning, som vedrører politikere eller politiske partier, fx

”DF VIL HELST LEVE PÅ POLSK, – i et uforpligtende politisk partnerskab, og hvem vil hoppe på den, når man i et borgerligt ægteskab deles om det fælles ansvar, ELLER er DF kun på jagt efter de røde værdier til et nationalt velfærds fællesskab.” (<https://lyhne.blogs.berlingske.dk/2017/02/21/dansk-folkeparti-alle-regeringers-hovedpine/>)

Som jeg skrev i begyndelsen, er udtrykket ikke kendt i Polen, og oprindelsen er heller ikke nem at spore. Udtrykket *leve på polsk* fungerer for tiden kun i dansk i de her omtalte to betydninger, men fænomenet er nu også meget mere udbredt i Polen, hvis ikke det ligefrem må siges at være almindeligt.

Litteratur

- DanskOrdbogen* (1999) Århus: Center for Leksikografi og Forlaget Systime A/S.
 Galberg Jacobsen, H. (1983) Brev om oprindelsen til *leve på polsk*. Dansk Sprognævn's arkiv (sag 1983/196).
 Gorst-Rasmussen, I. (1983) Rette ægtefolk at være. *Skalk. Nyt om gammelt*. Nr. 6:17-25
 Jarvad, P. (2006) *Bevingede Ord*. 7. udg. København: Gads Forlag.
 Michelsens, Chr. (1993) *Idiomordbog. 1000 talemåder*. København: Gyldendal.
Politikens Store Nye Nudansk Ordbog (1998) 3. opl. København: Politikens Forlag A/S.
Politikens Slangordbog (1997) 5. udg. København: Politikens Forlag A/S.
Politikens Nudansk Ordbog med etymologi (1999) København: Politikens Forlag A/S.

Internetkilder

- Den Danske Ordbog*. www.ordnet.dk/ddo.
Fyens Stiftstidende. www.fyens.dk/bagsiden/Spoerg-sprogdoktoren/artikel/536467.
Kristeligt Dagblad. www.kristeligt-dagblad.dk/danmark/hvorfor-hedder-det-leve-p%C3%A5-polsk.
Ordbog over det Danske Sprog. www.ordnet.dk/ods.

*Forfatteren er centerleder ved Peter Skautrup Centret
for Jysk Dialektforskning, Nordisk, Aarhus Universitet
e-mail: jysvs@cc.au.dk*

Viggo Sørensen

Talemåder

– spøg eller alvor?

Jysk Ordbog bringer i mange artikler ét eller flere afsnit med ”talemåder” (el. mundheld) – ligesom citater med vejrregler og overtro ofte bringes i afsnit for sig. I modsætning til de to sidstnævnte kategorier er ”talemåder” en grov samlingsbetegnelse for ret så forskelligartede enheder.

Helt ude på den ene fløj ligger de traditionelle (og vist altid indlånte) ordsprog – i en stram rytmisk form, ofte med forlyds- eller enderim, og normalt præget af seriøs alvor: *lige børn leger bedst; der går ikke røg af en brand, uden der er ild i den*; etc. Helt ude på den anden fløj finder man absurde spøgefuldheder som denne: *de går i rad ligesom Per Skrædders høns, han havde kun én, og det var en hane, der lå under kakkelovnen og var død*.¹ Her er legen med ord blevet et mål i sig selv, til overraskelse og latter.

Jeg har ikke et kvalificeret bud på, hvor mange undertyper af talemåder, der kan registreres ind mellem disse yderpoler – på grundlag af solide sproglige kriterier. Det må være en udfordring for min gode kollega Torben og andre fraseologer. Her vil jeg blot fremdrage et par af de typer, som fylder godt op i såvel Jysk Ordbogs som Ømålsordbogens artikler, og som brugsmæssigt trækker mest i retning af henholdsvis ordsprogene og den rablende spøgefuldhed ovenfor. Inddragelsen af brugsaspektet rejser også implicit spørgsmålet, om dette aspekt med fordel kunne indlemmes i klassifikationskriterierne for talemåder.

Med de klassiske ordsprog anskues et foreliggende forhold (fx et mislykket ægteskab) som endnu et eksempel på en ”eviggyldig sandhed” (*lige børn leger bedst*). Sådanne ”sandheder” falder naturligst i munden på en

¹ JO. ms. 54.0:53. Læsø. Optegnet 1953 af Arne Espegaard. – Da udtalen ikke spiller nogensomhelst rolle i den aktuelle sammenhæng, gengives dette og de følgende citater i normaliseret form.

Her og i det følgende er anvendt kildeangivelser som i www.jyskordbog.dk

person med myndighed (baseret på alder, erfaring eller social placering), med andre ord: en person, der kan tillade sig den form for belæring uden at påkalde sig misbilligelse, hån eller latter.

Ude i de små lokalsamfund har mange været tilbageholdende med de klassiske ordsprogs fine gloser og belærende attitude. Man har hellere tyet til jævn erfaring, forankret i en velkendt lokal anekdote – og koncentreret i en rammende replik herfra: (1) *ja, troen gør så meget, vor mor, som han sagde, Annsnielses Pej²*, eller: (2) *kvit for fisk!*³ Her er stadig tale om ”almene sandheder”, men nu afdramatiseret af det glimt i øjet, som følger med den lune anekdote: (1) Per er af sin moder blevet sendt til bys for at købe kaffebønner i en bestemt butik, men køber dem for nemheds skyld i en anden; alligevel roser moderen de som altid gode bønner, hvad Per siden kommenterer med ovennævnte bemærkning. (2) En fisker har leveret fisk til sognets degn, men aldrig fået betaling, så næste gang der ”ofres” til præst og degn ved en kirkelig handling, giver han ikke noget til degnen, men hvisker: kvit for fisk! Altså: spøgefulde alternativer til seriøse ordsprog som (1) *enhver bliver salig i sin tro*, hhv. (2) *den, der ler sidst, ler bedst*.

Og nu til den type af talemåder, der mere ligner rableriet om Per Skrædders høns. Hvis man skræller den lange hale fra, fremkommer en i landbefolkningen overordentlig velkendt og værdsat matrice: (3) *det suser i min abildgård, sagde kællingen; hun havde kun én hyld, og den var stynet ved roden*⁴; eller: (4) *jeg er ligeglad, sagde drengen; da græd han!*⁵

Hvad der er bevaret efter afskrælningen, er det skæve grin – baseret på modstillingen af et tilforladeligt førstebillede (vindens susen i en velvoksen frugthave; den kækt fremførte ligegyldighed) og så den efterfølgende demaskering heraf (suset i en rodstynet hyld er jo næppe hørligt;

² Krist.JyA.VI:22. Kilden understreger, at der ligger en reel begivenhed bag, men at den pågældende talemåde siden er blevet almindeligt brugt dér på egnen (midt mellem Roskilde og Frederikssund), når ”der i det daglige liv forekommer noget, som kan henføres herunder”.

³ Denne talemåde og baggrundshistorien ndf. er jeg stødt på etsteds i JO’s kilder, men kan desværre ikke længere opspore den. Kilden må dog nok have været fra Vendsyssel, da JO’s seddelsamling kun rummer flg. (i Vendsyssel optegnede) varianter af talemåden: *så siger vi kvit for fisken* (DFS. 1906:42, opt. af J.M. Jensen); *så kan vi sige kvit for fisken = det gaar lige op* (AarbVends.1929:286, opt. af N.P. Petersen). Kvist.FK.101 ff. viser en række beslægtede anekdoter og talemåder.

⁴ SSams.I:101; med talrige varianter.

⁵ SJyMSkr.1928-29:111; med talrige varianter.

og i det skjulte græd drengen faktisk). Med de to talemåder antydes det, at en anden persons udsagn ikke kan tages for pålydende (men er fx pral af samme art som kællingens abildgård, eller påtaget overlegenhed som drengens). Men det bliver netop kun antydnet, ikke sagt ligeud – og er derfor (ligesom tilhørernes smørrede grin) beskyttet mod umiddelbar reaktion fra den ”angrebne”. Denne vil snarest blive yderligere til grin, hvis han/hun erkender sig ramt. Talemåder af denne art slutter sig illokutivt tæt til andre arter af spydigheder (med spændvidde fra et godmodigt ”ja, kom nu ikke for godt i gang!” til et sarkastisk ”stor i slaget som sædvanlig!”).

Ret beset er jo også typen (1)-(2) (*kvit for fisk!* etc.) antydede udsagn – blot uden samme grad af spydighed. Men hvorfor overhovedet al denne indirekte illokution? Vel fordi man i det gamle landbosamfund levede tæt sammen i mindre landsbyer, hvor alle kendte hinanden mere eller mindre, og hvor man var nødt til dagligt at omgås og samarbejde med mange af de øvrige beboere. Åbenlys konflikt ville gøre dagligdagen umulig, så man kunne ikke (undtagen overfor decideret underordnede) give misbilligelse eller drilleri frit løb. Den slags måtte (på indirekte vis) ”ud gennem sidebenene”.

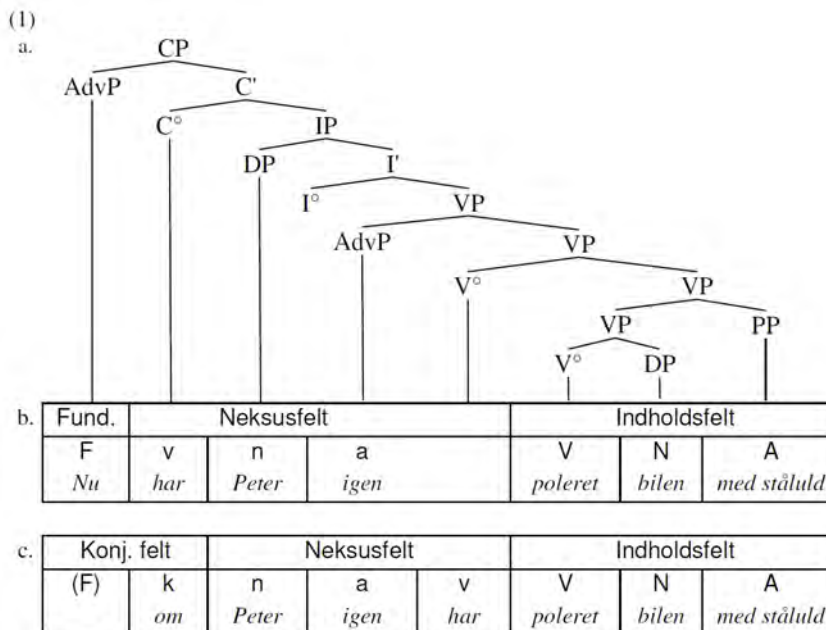
Forfatteren er professor ved Institut for Kommunikation og Kultur, Engelsk, Aarhus Universitet
e-mail: sten.vikner@cc.au.dk

Sten Vikner

Sætningsstruktur og idiomatiske vendinger

Som titlen siger, beskæftiger denne artikel sig ikke alene med sætningsanalyse men også med danske idiomatiske vendinger (idiomer). Hvis der skulle være nogen læsere der gerne vil i gang med idiomerne med det samme, må jeg dog anbefale dem *at slå koldt vand i blodet*, de bliver nemlig nødt til *at tage det sure med søde*. Med andre ord, vi starter med sætningsanalysen og arbejder os frem til idiomerne.

Her er et eksempel på den generative sætningsanalyse som jeg er tilhænger af. Eksemplet er taget fra Vikner & Jørgensen (2017:139), hvor den generative analyse i (1)a sammenholdes med Diderichsens (1946) sætningsskemaer i (1)b,c:

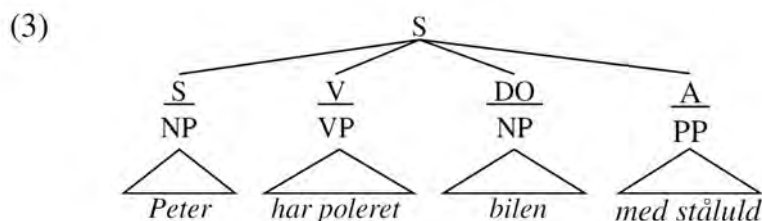
(Hvad betydningen af forkortelserne angår, tillader jeg mig at henvise til Vikner & Jørgensen 2017).

Den del af sætningsanalysen som det her skal dreje sig om, er de tre elementer, subjektet *Peter*, hovedverbet *poleret* og objektet *bilen*, og hvorvidt disse tre befinder sig inden for den samme konstituent, dvs. inden for den samme syntaktiske enhed. Som det forhåbentligt fremgår, findes der i (1)a op til flere konstituerter (fx CP og IP) der indeholder alle tre, ligesom der i (1)a findes op til flere konstituerter (fx de forskellige VP'er, dvs. verbalfraser) der indeholder både hovedverbum og objekt men ikke subjekt. Til gengæld findes der i (1)a ingen konstituerter der indeholder subjekt og hovedverbum men ikke objekt. Denne analyse understøttes af at en ordfølge der indeholder hovedverbum og objekt men ikke subjekt, kan flyttes rundt i sætningen, fx (2)b, hvorimod dette ikke er muligt med ordfølger der indeholder subjekt og hovedverbum men ikke objekt (hvilket (2)c er et forgæves forsøg på):

- (2) Da. a. Turde han ikke sende børnene hjem?
 b. [Sendt børnene hjem]turde han ikke.
 c. * [Han ikke sende] turde børnene hjem.
 ((2)b er fra Diderichsen 1946:166)

Diderichsens (1946) sætningsskemaanalyse kan formentlig ligeledes redegøre for denne asymmetri, dvs. for muligheden af (2)b og for umuligheden af at flytte rundt på en ordfølge der indeholder subjekt og hovedverbum men ikke objekt, fx (2)c. Der er en konstituent i (1)b,c (nemlig indholdsfeltet) der indeholder hovedverbum og objekt men ikke subjekt, og der er ingen konstituerter i (1)b,c der indeholder subjekt og hovedverbum men ikke objekt.

Til gengæld kan man formentlig ikke redegøre for denne asymmetri inden for en symmetrisk analyse af den type der foreslås i Hjulmand & Schwarz (2017:65-75) og i Bache (2014):

Det symmetriske i denne analyse (i modsætning til (1)a og (1)b,c) består i at subjekt (S) og objekt (DO) placeres på samme niveau, således at der hverken er nogen konstituenten der indeholder hovedverbum og objekt men ikke subjekt, eller nogen konstituenten der indeholder subjekt og hovedverbum men ikke objekt, og dermed bliver det svært at redegøre for asymmetrien mellem (2)b og (2)c. Hjulmand & Schwarz's (2017:65-75) og Baches (2014) analyser er som nævnt foreslået for engelsk og ikke for dansk, men engelsk har en helt tilsvarende asymmetri (som argumenteret i Vikner 2016). Hertil kommer at det forhold jeg nedenfor vil diskutere for danske idiom, netop er en asymmetri der svarer til den mellem (2)b og (2)c, og denne asymmetri kan også påvises for engelske idiom (se fx Svenonius 2005:232).

Efter denne korte indføring i sætningsanalyse kommer vi til idiomerne.

I de fleste danske sætninger der indeholder et idiom, er det ikke alle sætningens dele der er en del af idiomet (dvs. ikke alle sætningens dele skal eller kan fortolkes idiomatisk). Hvis man lige har hørt (4)a, kan man ikke stille spørgsmålene (4)b,c, men man kan godt stille spørgsmålet (4)d:

- (4) a. Larsen trådte i spinaten.
b. * Hvad for en slags spinat trådte Larsen i?
c. * Hvad gjorde Larsen ved spinaten?
d. Hvem trådte i spinaten?

Det at spørgsmålene i (4)b,c er umulige, viser at både *trådte* og (*i*) *spinaten* er del af idiomet i (4)a, og det at spørgsmålet i (4)d er muligt, viser at subjektet *Larsen* ikke er del af idiomet i (4)a.

Det er ikke helt vilkårligt hvilke dele af en sætning der kan være en del af et idiom, og hvilke dele der kan stå uden for idiomet. For det første findes der idiom som omfatter en hel sætning (her er jeg enig med Farø 2004:213). I følgende eksempler omfatter idiomet subjektet, hoved verbet og objektet:

- (5) a. Rotterne forlader den synkende skude.
b. Den ene hånd vasker den anden.
c. ... før fanden får sko på.

For det andet findes der også rigtig mange idiomer som kun omfatter verbet og objektet men ikke subjektet:

- (6) a. I 1904 så det første julemærke dagens lys.
 b. Hansen har lugtet luntten.
 c. ... hvis Jensen stiller træskoene.

Her har *det første julemærke*, *Hansen* og *Jensen* den samme reference som disse udtryk ville have i ikke-idiomatiske sætninger, hvorimod der ikke er nogen lyskilder, lunter eller træsko involveret, ligesom der ikke er nogen der har set noget, nogen der har lugtet noget, eller nogen der har stillet noget.

Til gengæld findes der ingen idiomer der omfatter verbet og subjektet men ikke objektet (dette diskuteres udførligt for engelsk i bl.a. Harley & Stone 2015). Med andre ord, en (i øvrigt velformet) sætning som (7) kan ikke have en idiomatisk betydning der kun omfatter subjektet og verbet men ikke objektet (som fx at Olsen har spillet sine penge op), dvs. (7) kan ikke have en betydning hvor *Olsens penge* har normal reference, men som hverken har noget med *slanger* eller noget med *at sluge* at gøre.

- (7) * Slangen slugte Olsens penge.

Der findes ganske vist idiomer der kun omfatter verbet og subjektet, men det er fordi de så ikke har noget objekt overhovedet:

- (8) a. Nu brænder lokummet.
 b. Så faldt tiøren.
 c. Sådan spiller klaveret ikke.

Det er ofte blevet foreslået at de dele af en sætning der udgør et idiom, også udgør en konstituent (fra Perlmutter 1970:109 og op til fx Carnie 2011:264, Hornstein, Nunes & Grohmann 2005:81, Koenenman & Zeijlstra 2017:160, Larson 2010:319, Poole 2011:273, og Radford 2009:242). Hvis denne antagelse skal kunne forklare de ovennævnte data, så kræver det en sætningsanalyse hvor der findes mindst en konstituent der omfatter subjekt, verbum og objekt, og mindst en konstituent der omfatter verbum og objekt men ikke subjekt, og hvor der slet ikke findes nogen konstituent overhovedet der omfatter subjekt og verbum men ikke objekt.

En sådan sætningsanalyse finder man i den generative (1)a, og til en vis grad også i Diderichsens (1946) sætningsskemaer i (1)b,c. Forskellen mellem de to analyser er at både hovedverbum og objekt altid enten befinder sig inde i VP'en eller har befundet sig inde i VP'en i den generative analyse i (1) a hvorimod dette ikke er tilfældet for indholdsfeltet i sætningsskemaerne i (1)b,c. Her gælder dette for et non-finit hovedverbum (som *poleret* i (1)b,c) hvorimod et finit hovedverbum ikke befinder sig i og heller ikke på noget tidspunkt har befundet sig i indholdsfeltet eller i en anden konstituent der også indeholder objektet og som på intet tidspunkt har indeholdt subjektet. Med andre ord, et eksempel som (6)a kunne være problematisk, idet dette eksempel analyseret ved hjælp af Diderichsens (1946) sætningsskemaer ikke indeholder nogen konstituenten der indeholder verbet *så* og objektet *dagens lys* uden også at indeholde subjektet *det første julemærke*.

I og med at nogle sætningsanalyser bedre end andre kan redegøre for de omtalte restriktioner for mulige idiommer, håber jeg at have vist både at syntaksen har noget at bidrage med til analysen af idiommer, og at idiommer har en rolle at spille i syntaktisk argumentation.

Denne korte artikel har kun behandlet et lille hjørne af et meget stort område som udgøres af syntaktiske restriktioner for mulige idiommer. Et muligt næste skridt kunne være at kaste sig over tilsvarende asymmetrier mellem direkte og indirekte objekter: Et hovedverbum kan danne et idiom sammen med begge objekter, *Poulsen rakte djævelen en lillefinger*, eller sammen med det direkte objekt uden at omfatte det indirekte objekt, fx *Nielsen stak Thomsen en plade*, hvorimod et hovedverbum ikke kan danne et idiom sammen med det indirekte objekt uden at omfatte det direkte objekt. Et andet næste skridt kunne være at undersøge om kravet om at de idiomatiske dele af en sætning skal udgøre en konstituent, kan ændres til at disse dele i stedet skal være forbundet på en anden måde (subkategorisering?, selektion?, se fx Bruening 2010), for ikke at udelukke idiommer som *Knudsen forlangte Madsens hoved på et fad*. Sådanne skridt er dog endnu kun i støbeskeen og kan først forventes at løbe af stabelen i en lidt fjernere fremtid.

Litteratur

- Bache, Carl (2014) *English Sentence Analysis*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Bruening, Benjamin (2010) Ditransitive asymmetries and a theory of idiom formation. *Linguistic Inquiry* 41.4:519-562.

- Carnie, Andrew (2011) *Modern Syntax – a Coursebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diderichsen, Paul (1946) *Elementær Dansk Grammatik*. 3. udgave 1962, genoptrykt 1984. København: Gyldendal.
- Farø, Ken J. (2004) Idiomers på nettet: Den danske idiomordbog og fraseografien. *Hermes – Journal of Linguistics* 32:201-235.
- Harley, Heidi & Megan Schildmier Stone (2013) The "No Agent Idioms" hypothesis. I: *Syntax and its Limits*. Raffaella Folli, Christina Sevdali and Rob Truswell (red.). Oxford: Oxford University Press:251-275.
- Hornstein, Norbert, Jairo Nunes & Kleanthes K. Grohmann (2005) *Understanding Minimalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hjulmand, Lise-Lotte & Helge Schwarz (2017) *A concise contrastive grammar of English for Danish students*, 5. udgave. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Koenenman, Olaf & Hedde Zeijlstra (2017) *Introducing syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larson, Richard K. (2010) *Grammar as Science*. Cambridge MA: MIT Press.
- Perlmutter, David (1970) The two verbs *begin*. *Readings in English transformational grammar*. Roderick A. Jacobs and Peter S. Rosenbaum (ed.). Waltham, MA: Ginn & Co.:107-119.
- Poole, Geoffrey (2011) *Syntactic Theory*. (2nd edition). Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Radford, Andrew (2009) *Analysing English Sentences – A Minimalist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svenonius, Peter (2005) Extending the extension condition to discontinuous idioms. *Linguistic Variation Yearbook* 5.1:227-263.
- Vikner, Sten (2016) English VPs and why they contain more than just verbs. *Let us have articles betwixt us – Papers in Historical and Comparative Linguistics in Honour of Johanna L. Wood*. Sten Vikner, Henrik Jørgensen & Elly van Gelderen (red.). Aarhus: Afdeling for Engelsk, Institut for Kommunikation & Kultur, Aarhus Universitet:439-464.
<http://www.hum.au.dk/engelsk/engsv/papers/vikn16b.pdf>
- Vikner, Sten & Henrik Jørgensen (2017) En formel vs. en funktionel tilgang til dansk sætningsstruktur. *Nydanske Sprogstudier – NyS* 52-53:135-168.
<http://www.nys.dk/article/view/24954>

*Forfatteren er lektor emeritus ved Institut
for Kommunikation og Kultur, Nordisk,
Aarhus Universitet
e-mail: norwidell@cc.au.dk*

Peter Widell

Fra lemma til idiom: Hvad er på færde?

Indledning

Slår vi et eller andet ord op i en ordbog, finder vi efter en angivelse af ordets lemmaform først (a) en beskrivelse af lemmaets ordklasse, og dets bøjning, udtale og oprindelse, og dernæst (b) en række oplysninger om lemmaets forskellige mulige betydninger og underbetydninger med evt. præsentation af eksempler, efterfulgt af (c) oplysninger om, hvilke faste og idiomatiske udtryk, lemmaet kan indgå i. Ordbogsartiklen afsluttes typisk med (d) oplysninger om, hvilke afledninger og sammensætninger, man kan danne med det pågældende lemma.

Sådan ser opbygningen af ordbogsartiklen fx ud i Den Danske Ordbog, men det er en relativ fast orden for de fleste ordbøger. Så den er nok ikke tilfældig. Den gør det nemt for os at læse og forstå ordbogsartiklen. Men nu er én ting at vide – by heart – hvordan en ordbogsartikel skal forstås, noget ganske andet – by head – at kunne redegøre for denne viden. Det er ikke altid nogen let sag. Men det er det, vi sprogforskere er sat til at gøre.

Det vil jeg også forsøge at gøre i det følgende. Men da jeg har begrænset plads til rådighed, vil jeg fortrinsvis koncentrere mig om, hvad ordbogsbrugeren *basalt set* må kunne for at slå op i en ordbog. Her vil jeg specielt sætte fokus på betydninger og idiomer, idet jeg vil gå helt ned i sprogets nederste maskinrum og vise, hvad der sker her, når vi læsende bevæger os gennem ordbogen fra lemmaet over lemmaets forskellige betydninger og hen imod idiomerne, fx LEMMA: **kat** BETYDNING: 1. mindre pattedyr med smidig krop ... 1a. kortsnutet, kattelignende rovdyr ... FASTE UDTRYK: *købe katten i sækken* ... SAMMENSÆTNINGER OG AFLEDNINGER: ... *kattejammer* ...

Det vil nu være min påstand, at vi i dette nederste maskinrum altid vil finde følgende tre generatorer: én, der frembringer *den sproglige mening*,

én, der genererer *den menneskelige kommunikation*, og én – det er den mest grundlæggende – der genererer selve *den menneskelige tanke* (kognitionen). Disse generatorer må vi nødvendigvis kende til som sprogbrugere som forudsætning for at kunne benytte os af sprogets forskellige ord og vendinger, og det er dermed også – vil jeg hævde – dem, der basalt set gør os i stand til at forstå en ordbogsartikel. Den udtrykte tanke finder vi fortrinsvis bag ordbogens lemmaer og de dertil knyttede betydningsoplysninger, den menneskelige kommunikation fortrinsvis bag identifikationen af idiomerne, og den menneskelige tanke fortrinsvis bag betydningsoplysningerne.

Jeg vil nu se på de tre hovedgeneratorer i tur og orden. Det må være klart, at der her kun er plads til en skitseagtig præsentation:

Det sproglige udtryk

Lemmaerne, som regel den korteste form af de ord, der er optaget i ordbogen, er – med de tilføjelser, vi kan forsyne dem med i form af bøjninger og afledninger – de byggeklodser, vi danner sprogets sætninger ved hjælp af. Men ret beset er lemmaerne i ordbogen kun ordudtryk. For at danne en meningsfuld indgang i ordbogen må vi derfor intuitivt lægge noget til, nemlig vores viden om, at ethvert af ordbogens lemmaer bærer på et meningsindhold. Nu slår man mange gange op i en ordbog – i hvert fald i en betydningsordbog – netop for at søge oplysning om dette meningsindhold, først og fremmest gennem ordbogens betydningsforklaringer. Men det betyder, at vi i almindelighed må vide, hvordan man forsyner et ordudtryk med et meningsindhold for at skabe et ordtegn til brug for dannelsen af meningsfulde sætninger.

Men hvordan forsyner man egentlig et ordudtryk med et givet meningsindhold? Her er det vel klart, at det ikke blot kan bestå i at lægge de to størrelser sammen, altså: ord=ordudtryk + meningsindhold. Plustegnet må dække over noget mere. Faktisk dækker det over væsentlige ting.

Nu er sproget først og fremmest et socialt fænomen. Vi skal dele sproget med hinanden. Derfor må de enkelte ord afspejle en vis homogenitet i sprogfællesskabet gennem tid. Der må være en veletableret enighed i sprogfællesskabet – en *konvention* – om, hvad ordene skal betyde. Og vi må have en *institution* omkring det. Det vil sige, vi i almindelighed må have kendskab til distinktionen mellem *indføringssituationer* og *brugssituationer* for de meningsindhold, vi bruger, ligesom vi må forstå, at vi har en *fælles forpligtelse* til at holde disse meningsindhold konstant gennem vores

brug af ordene. Ellers går sprogfællesskabet i opløsning. Sproglig mening må derfor fastholdes som deontologi (Searle 2010; Goldberg 2015).

Nu er det ikke nok at vide, hvordan meningsindhold i almindelighed etableres og fastholdes. Vi må selvfølgelig også, som vi indledte med at sige det, vide noget om de enkelte meningsindhold i sproget. Men her er det vel – som vi sagde det indledningsvis – én af de væsentligste opgaver for en ordbog netop at forsyne os med en sådan viden, nemlig gennem ordbogens definitioner: I *Den Danske Ordbog* står – har vi set – ”**kat** ... 1. mindre pattedyr med smidig krop.” Ved vi, hvordan vi skal læse denne passus og indkalkulere de rette ord, har vi netop en *differentia specifica* definition af ordudtrykket ”kat”: ”**EN kat ER ET** mindre pattedyr med smidig krop.”

Nu er der imidlertid det kedelige ved ordbøger, at de udelukkende består af ordudtryk. Ikke blot ordudtrykkene i de forskellige definienda i en ordbog, men også i de forskellige definientiae. Derfor kan begge sider af definitionerne ikke hele vejen gennem en ordbog bestå af ordudtryk. Nogle af ordbetydningerne må være givet for en ordbogsbruger på anden vis, hvis vi skal undgå at køre i ring.

Her vil det nok være klogt at søge ordbetydningerne dér, hvor ordene finder brug i det daglige. Ud dér, hvor vi kommunikerer med hinanden gennem reference til de forskellige ting, vi omgås med i den faktiske verden. Men her må de indføringssituationer, vi indgår i, altid i sidste instans være situationer, som indeholder reference til enkeltteksemplarer af de typer af ting, vi vil indoptage udtryk for i sproget: Betydningerne må komme fra tingene og sagerne i verden og ikke fra sproget, som det har været på mode at hævde inden for strukturalismen. Ordbetydningerne har ikke real eksistens uafhængigt af eksistensen af de enkeltinstanser, som falder under dem.

Den menneskelige kommunikation

Meningsindhold sikres ikke alene gennem ordbogsdefinitioner. I sidste instans indføres de eksemplarisk. Men nu findes der også en anden form for mening end den, der etableres gennem sådanne definitioner. Ordet ”mening” kan nemlig også knyttes til noget helt andet. Det kan, som Grice (1989 (1957)) har foreslået det, knyttes til det *at mene noget*, dvs. have noget til hensigt. Og det er måske i virkeligheden her, vi skal finde den egentlige forklaring på, hvad den mening, der havner som ordbogsmening, egentlig går ud på.

At mene noget i betydningen have til hensigt knytter sig først og fremmest til handlen generelt. Det at drikke et glas er fx et eksempel på handlen med hensigt: drikker jeg fx et glas vand, er det min hensigt og mit mål at drikke vandet, hvilket jeg gør ved at benytte mig af egnede midler som at fylde et glas med vand og løfte det til munden. Alt det kan jeg gøre i enrum. Men jeg kan også gøre mine hensigter kommunikative. Men hertil skal jeg indgå i en bestemt type samarbejde med den, jeg vil kommunikere med.

Kommunikation forudsætter Kooperation mellem de kommunikerende, hvilket igen forudsætter *kollektive intentioner*: Går jeg en tur sammen med min kone, er det ikke blot sådan, at jeg intenderer, at vi går en tur; også min kone skal intendere det. Og det er virkeligheden ikke engang tilstrækkeligt: Hvis vi skal gå en tur *sammen*, må det også forudsætte, at min kone ved, at jeg intenderer det, og jeg ved, at min kone intenderer det. Vores kollektive intentioner må med andre ord bygge på en *gensidigt etableret intentionalitetssammenhæng*.¹ Først da eksisterer forudsætningen for, at vi også har med egentlige kommunikative intentioner at gøre. Hvad selve det kommunikative intentionsbegreb angår, har Grice defineret det på følgende vis: For at vi kan tale om x som udtryk for en kommunikativ meddelelse fra A til B, må vi ifølge Grice kræve tilstedeværelsen af en speciel *dobbeltintention* hos A, nemlig (1) en intention₁ om gennem produktionen af x at fremkalde en bestemt effekt hos B, dels (2) en intention₂ om, at denne effekt produceres ved, at B erkender, at det er A's intention₁ (Grice 1989 (1957):220).

Det har været debatteret, om disse dobbeltintentioner har været tilstrækkelige for sproglig kommunikation. Her er jeg bl.a. med Searle tilbøjelig til at mene, at "Meaning is more than a matter of intention, it is also a matter of convention" (Searle 1971 (1965):46). Det er da også, hvad vi har redegjort for ovenfor: Har vi at gøre med sproglige udtryk med meningsindhold, der rækker ud over den aktuelle kommunikations-situation, kræves en distinktion i det kommunikerede mellem indføring og brug og dermed konventioner. Men det betyder ikke, at al kommunikation er konventionsbunden. Ud over *standing meaning* taler Grice i sin artikel fra 1957 også om *occasion meaning*. Hvad nu det sidste angår – hvor der introduceres et meningsbegreb alene bundet til pegning i den

¹ Kollektiv viden og intentionalitet kan foreligge i to tydeligt markerede former, nemlig dels som *I-mode collectivity*, som vi kender den hos de fleste højerestående pattedyr, inklusive menneskeaberne (jf. Tomasello 2014), dels som *We-mode collectivity*, som vi (næsten) udelukkende er bekendt med fra mennesket. For distinktionen mellem I-mode og We-mode kollektivitet, jf. Tuomela 2013.

aktuelle kommunikationssituation – mener jeg, man må erklære sig enig med Grice: Her kan det sagtens være muligt at mene noget, som ikke er bundet til nogen sproglig konvention. Alt foreligger jo *manifest i situationen*, hvilket også Sperber og Wilson har gjort opmærksom på (Sperber & Wilson 1986).

Denne sidste mulighed fører os netop til en forståelse af ordbogens idiommer, eller rettere: til den sammenhæng, idiommerne er rundet af. Idiommer starter nemlig ikke med at være idiommer. De starter med at være troper, som regel i form af enten symboler, metaforer, metonymier eller synekdo-ker. Men troper, og det gælder alle de nævnte typer, er netop occasionelt forankret: Her siges noget, som ud fra en umiddelbar bogstavelig tolkning forekommer uforståeligt, men som ikke desto mindre vil kunne gøres forståeligt, hvis det sammenholdes med de muligheder, talesituationen occasionelt tilbyder den talende (Grice 1989 (1967)). Det, der bogstaveligt kan siges, kan så enten være (a) *ikke-informativt*, som hvis jeg fx ved en given lejlighed siger ”Børn er børn” (her bliver jeg som modtager ikke klogere på, hvad børn er), eller (b) *irrelevant*, som hvis jeg fx siger ”Luk vinduet!”, når vinduet faktisk er lukket (her vil modtager ikke kunne udføre den pågældende handling). Men det, der bogstaveligt kan siges, kan – hvad der er specielt relevant for idiomdannelsen – også være (c) *usandt*, som når jeg fx siger ”Hun købte katten i sækken” eller ”Hun dolkede mig i ryggen” (hvor der hverken er nogen sæk, nogen kat eller nogen dolk i nogen ryg) – her er der tale om *symboler* – eller (d) direkte *meningsløst*, som hvis jeg fx siger ”himlens øje”, ”Julie er solen” eller ”Jens er en gris” (hvor der ikke kan være øjne på himlen, piger, der er sole, eller drenge, der er grise) – her finder vi *metonymierne*, *metaforerne* og *synekdokerne*.

Som man kan se af eksemplerne giver troperne i almindelighed mange forskellige gæt-muligheder. Er hun da varm som solen? Er hun fjern som solen? Eller er hun livgivende som solen? osv. Her er vi henvist til *tale-situationens åbenhed*. Det, der skal forstås ved troperne, vil altid være forskellige former for ”open ended” (Searle 1979) eller ”loose talk” (Sperber & Wilson 1987).

Men ordbogens idiommer er ikke troper. De tager dog altid *afsæt* i troperne, men gør noget ekstra ved dem, som berettiger til deres optag i ordbogen: De lukker gætmulighederne, så kun én bestemt betydning står tilbage. Idiommerne er – udtrykt med en vending, der i øvrigt i sig selv er et idiom – *døde symboler og metaforer*. De bringer troperne tilbage i det bogstavelige sprogs rækker. Det indebærer, at man mange gange ikke behøver at kende til et idiomets opståelseshistorie for at kende til dets idiomatiske betyd-

ning, hvilket gør dem ekstra berettiget til optag i ordbogen. Mange idiomere har en ret så uigennemskuelig opståelseshistorie, som kun kan bringes for en dag, hvis man har etymologisk viden. Hvad kommer fx ”” eller ”” af?

Idiomerne finder vi i Den Danske Ordbog direkte repræsenteret under FASTE UDTRYK. Her er ikke alle faste udtryk dog idiomere, men kun dem, der har været vejen netop omkring troperne.

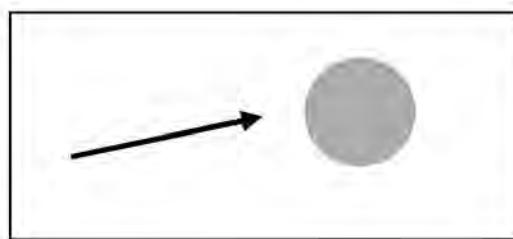
Ud over at blive direkte repræsenteret under FASTE UDTRYK kan idiomerne også findes bag mange af ordbogens betydningsopdelinger og SAMMENSÆTNINGER og AFLEDNINGER. Det vil dog være et længere kapitel at komme ind på det her, hvorfor vi vil undlade det.

Den menneskelige tanke

Sammenhængen mellem sprog og handlen sikres grundlæggende gennem tanken. Her finder vi det sproglige maskinrums væsentligste generator. Tanken kan have et sprogligt udtryk, som når jeg korrekt og sandt siger ”Solen skinner”. Men den kan også komme til udtryk i mine handlinger, som når jeg fx drikker et glas vand. Her må jeg jo *se, at der er et glas med vand*, for at kunne drikke af det – og altså i den forstand tænke på dette glas vand. Og her må jeg kunne se det handlemål for mig, jeg har sat for mig selv, at jeg rent faktisk står og drikker af glasset.

Tanker udtrykkes i *at*-sætninger. De er *at*-sætningernes meningsindhold. Men hvad er strukturen i dette meningsindhold? Det har vi endnu ikke talt om.

Svarende til, at vi har subjekter og prædikater i sproget, har vi fokuspunkter og indfaldsveje til disse fokuspunkter i vores perception og handling. Men det er netop tankens grundstruktur, sådan som allerede Frege (1892, 1918-19) så det: Når vi sanser, står vi altid et sted i verden og sigter ind på et eller andet, og finder vi det, har vi som resultat netop et stykke information, en sand tanke. Eller som vi også vil kunne udtrykke det: Vi har en figur på en baggrund og en pegning (med pilen) ind på figuren:

Figur 1

Allerede denne lille tegning viser en vigtig ting i forhold til strukturen i en ordbogsartikel, nemlig at den bygger på en gennemgående abstraktion: Den basale enhed for sproget er ikke parret ord-mening, som man kunne fristes til at tro, når man slår op i en ordbog, men derimod parret sætning-tanke. Fx er de gennemgående lemmaer i en ordbog abstraktioner fra sætninger.

Men der er mere at hente i den simple tegning i Figur 1 – faktisk er den på spil ved al meningsdannelse i sproget, en ordbog forsøger at redegøre for. At se det, kræver blot, at vi udvider tegningen og forsyner figuren med en *gentagelse* (vi lader pegningerne være underforstået):

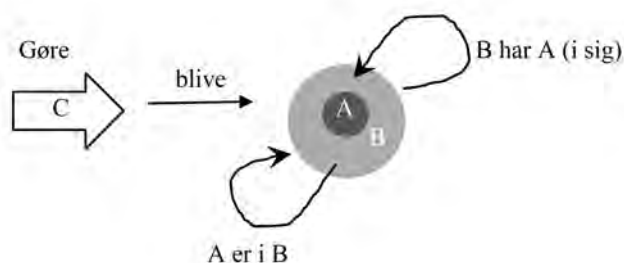
F

Har vi to figurer på en baggrund, som i Figur 2, betræder vi *mereologi*-ens område, den metafysiske lære om dele og helheder og deres indbyrdes logiske relationer. Her har vi fx, at de to figurer kan være separate, som i tegningen, men vi kan også have, at de kan overlappe hinanden, eller at den ene figur kan være indeholdt i den anden figur, som nedenfor i figur 4. Men det giver os faktisk al den logik, vi har brug for, for at danne komplekse tanker – og komplekse sproglige udtryk for disse tanker. Men ikke mindst: Det giver os i virkeligheden den kognitive grundmatrice, den menneskelige tanke helt nede i førstegeneratoren i maskinrummet er spundet op omkring, sådan som den kommer sprogligt til udtryk gennem de reciprokke tilstandsverber *være* og *have* med tilhørende udbygninger i retning af begivenhedsverberne *blive/komme* og *få* og kausalverberne *gøre* og *give* (med kausalfaktoren givet ved C):

A er i B	B har A
A bliver B	B får A
C gør B A	C giver A B

Figur 3

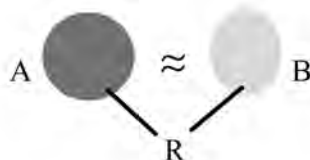
Eller som det kan skildres rent figurativt (og dermed udelukkende som noget, der kan begribes rent kognitivt, dvs. uden verbalsproglig mellemkomst):

Figur 4

Her har vi alle tankematricer omkring den synlige, kausale verden repræsenteret, samt de heraf dannede sætningsmatricer (med de dertil knyttede syntaktiske funktioner: subjekt, prædikativ, direkte objekt, indirekte objekt, objektsprædikativ, jf. Figur 3). Alt dette er selvfølgelig grammatisk og ikke leksikalsk. Ikke desto mindre er det den grammatiske grundstruktur, der ligger bag forståelsen af alle ordbogens oplysningstyper: lemmaet med dets definitioner.

Også ordbogens idiomer, eller rettere sagt de troper, de bygger på, trækker på den gentagne figur i Figur 2. *Figurgentagelsen* – den simple og den varierede gentagelse (hvor B afviger en kende fra A) – er her den altgennemgående figur i stilistikken (jf. Albeck 1939). Det er den, idiomerne i ordbogen er spundet over:

Figur 5

Har vi to figurer, vil vi altid kunne spørge til følgende to grundforhold: (a) Ligner de hinanden eller er de forskellige? Her spørger vi om similaritet, grundlaget for metafordannelse. (b) Hvordan er de relateret til hinanden rent rumligt (se fx relationen R mellem A og B i figur 5): Er de tæt på hinanden; overlapper de hinanden osv.? Her spørger vi om kontiguitet, om grundlaget for dannelse af metonymier og synekdoke. Hvad selve stilfigurerne angår, består de slet og ret i en forskydning af fokus, fra A til B (eller B til A):

- Julie er solen* (forskydning fra figur til figur på baggrund af similaritet = metafor)
Bussen hujede (forskydning fra del (=indhold) til helhed ÷ del (=beholder) på baggrund af kontiguitet = metonymi)
Han fik en sok (forskydning fra del til helhed på baggrund af kontiguitet = synekdoke)
Himlens øje (kombineret forskydning først fra helhed til del (= metonymi) og dernæst fra figur til figur (= metafor))

Figureerne kan have et mere eller mindre komplekst struktureret indre, som det er tilfældet ved analogier og allegorier. De kan bestå i hele erfarings-sammenhænge, som fx en sammenligning af *et menneskeliv* med *en rejse*, hvor man så kan diskutere, om der så her egentlig vil være tale om metaforer. Nogle – de kognitive semantikere (fx Lakoff & Johnson 1980; Lakoff 1993) – mener, at der er tale om omfattende kognitive 'mappings', som danner en slags aktive mentale reservoirer for de metaforiske udtryk, vi kender fra sproget, og at de i den forstand er kreative. Andre mener ikke at have set evidens for sådanne bagvedliggende kreative kognitive 'mappings', men mener i stedet – med støtte i Grices overvejelser i Grice (1989 (1967)) – at kunne argumentere for, at metaforer og andre troper skal analyseres som occasion-meanings på baggrund af sætninger, der ikke giver umiddelbart mening.

Afslutning

Ovenstående fremstilling skulle så være mit forsøg på at belyse teoretisk, hvad der er på færde i sprogets og talens maskinrum, når vi bevæger os gennem en ordbogsartikel eksemplificeret med artiklen **kat** fra Den Danske Ordbog. Som vi har set, skal man medforstå en masse. En masse, som ikke er angivet eksplicit i ordbogen.

Som sagt er der alene tale om en skitse. Meget mangler at blive fyldt ud. Fx afspejler matricerne alene den synlige kausale verden. Dvs. der ikke er redegjort for, hvordan man refererer til forhold i den såkaldte mentale verden, dvs. hvordan man omtaler andres og egne tanker. Selvom skitsen til, hvordan det kan foregå, allerede foreligger – vi skal her have fat i en speciel udnyttelse af tropen – vil det føre for vidt at komme ind på. Derfor slutter jeg her.

Litteratur

- Albeck, Ulla (1939) *Dansk Stilistik*. København: Gyldendal.
- Frege, Gottlob (2002 (1892)) Om mening og betydning. *Filosofiens, sprogets og matematikkens grundlag*. Aarhus: Philosophia:159-182.
- Frege, Gottlob (2002 (1918-19)) Tanken: En logisk undersøgelse. *Filosofiens, sprogets og matematikkens grundlag*. Aarhus: Philosophia:219-244.
- Goldberg, Sanford (2015) *Assertion: On the Philosophical Significance of Assertoric Speech*. Oxford: Oxford University Press.
- Grice, Herbert Paul (1989 (1948, 1957)) Meaning. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press:213-223.
- Grice, Herbert Paul (1989 (1967)) Logic and Conversation. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press:22-40.
- Lakoff, George & Mark Johnson (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1993) The Contemporary Theory of Metaphor. *Metaphor and Thought*. Anthony Ortony (ed.) Cambridge: Cambridge University Press:202-251.
- Searle, John R. (1971 (1965)) Speech Acts. *The Philosophy of Language*. John R. Searle (ed.) Oxford: Oxford University Press:39-53.
- Searle, John R. (1979) Metaphor. *Meaning and Expression*. Cambridge: Cambridge University Press:76-116.
- Searle, John R. (2010) *Making the Social World: The Structure of Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press.
- Sperber, Dan & Dierdre Wilson (1986) *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, Dan & Dierdre Wilson (1991 (1986)) Loose Talk. *Pragmatics: A Reader*. Steven Davis (ed.). Oxford: Oxford University Press:540-549.
- Tomasello, Michael (2014) *A Natural History of Human Thinking*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tuomela, Raimo (2013) *Social Ontology. Collective Intentionality and Group Agents*. Oxford: Oxford University Press.

BIBLIOGRAFI¹
Torben Arboe

1981

Dialektbånd og databehandling. *Ord & Sag* 1:11-18.

1982

Stodder, enke, fok – det sidste neg. *Ord & Sag* 2:12-22.

Jysk Ordbog, afsnittene bag·hammel – bag·sæde, band – bannes.

1983

Jyske gilder i sæt, høst og tærsketid. *Ord & Sag* 3:24-36.

Jysk Ordbog, afsnittene bartsær·dans – be' bunden, bedste·fader – begravelses·skørt, be' rette – be' skidt, be' søge – be' tæppe.

1984

Jyske bør·typer. *Ord & Sag* 4:44-60.

Jysk Ordbog, Kildefortegnelse.

Jysk Ordbog, afsnittene be' jae – be' kajet, be' naje – be' rejst, be' vare – bibel·sprog, bide' hand – bi·kube.

1985

Hyvl i grob, og hamler i gras – det er en lied kongkyren. *Ord & Sag* 5:39-50.

Jysk Ordbog, afsnittene bi·kurv – bimse, binde·arbejde – bi·pibe, bjærg – blad·vægt (+ bladder-).

1986

Fra Limfjord til Vesterhav. *Ord & Sag* 6:25-38.

Jysk Ordbog, afsnittene blive, bluse – blæs·borg, blæse – blævring, bog- – bold·træ.

¹ Centrets interne redaktionsprotokol er anvendt som kilde til Torben Arboes bidrag til *Jysk Ordbog*. Tidligere afsnit, Torben har været gennemlæser på, er ikke medtaget.

1987

Himmelfog, hvælvknog og overkast vejr. *Ord & Sag* 7:19-31.

Har det nordvestjyske vokalsystem 4 åbningsgrader? *Danske Folkemål* 29:1-37.

1988

Jysk Ordbog, afsnittene bomme¹si – bone·spurv, bos² – brak·mark.

1989

Kan man brodde en klæpning? *Ord & Sag* 9:7-19.

Jysk Ordbog, afsnittene brod – broget, bruge – brummelsk, brædde – brænde-¹adning.

1990

Låning – et frisisk låneord i jysk. *Ord & Sag* 10:57-60.

Jysk Ordbog, afsnittene bue·fuld – buks¹ (inkl. bukser), bund·bløde – buse², bæst- – bødle·værk.

1991

Jysk Ordbog – Præsentationshæfte [sammen med Birte Daugård Jørgensen, Ove Rasmussen og Viggo Sørensen].

Tyske, frisiske og hollandske låneord i jyske dialekter. *Danske Folkemål* 33:289-300.

Demonstration af Jysk Ordbogs edb-programmel – database og kortlægningsprogram til udyttelse af spørgelistebesvarelser. *Danske Folkemål* 33:353-356 [sammen med Viggo Sørensen].

Jysk Ordbog, afsnittene båd- – bære¹, dag-² – dajer, dansk – datum, dengang – der³, der¹ad – die·sød (minus deres, det [1-3]).

1992

Sprogminuttet (især for østjyder). *Ord & Sag* 12:66-68 [sammen med Ove Rasmussen og Viggo Sørensen].

Jysk Ordbog, afsnittene dogger – doppe, drage⁴ – drantle·vorn, drikke² – drit-drat, drægle¹ – drøjsel, dvask – dyb².

1993

Sprogminuttet 1993. *Ord & Sag* 13:55-56 [sammen med Ove Rasmussen og Viggo Sørensen].

Jysk Ordbog, afsnittene dyne⁻² – dyr¹, døbe – døgne, ege¹ – eg·hjort, en³, en¹ – -en⁵, en⁻⁶ – end⁴ (+ end⁻¹en).

1994

Jyske efternavne på -(dat)ter. *Ord & Sag* 14:22-38.

Jysk Ordbog, afsnittene ene¹ – engangs·båd, eng·bindt – en·kalvet, fale – fanden·spyt, fedte – feje (+ fedt-), fili- – filte¹ri.

1995

Melbyttel og sakkuk – kulinariske låneord sydfra. *Ord & Sag* 15:22-33.

Jysk Ordbog, afsnittene filtet – fin, fis·læs – fitter² (+ fisle-sms. mv.), fjand – fjend·skab, flaske¹ – flette³, flyde- – flyve, flyve-af-rik – flæge (+ flæg-sms.).

1996

Høvd, hvoddem, åvending – og andre ord for forpløjning. *Ord & Sag* 16:12-28 [sammen med Karen Margrethe Pedersen].

Jysk Ordbog, afsnittene for·af – for¹andring, for¹anget – force.

1997

Anmeldelse af Trønderordboka. *Ord & Sag* 17:46-48.

1998

Jysk Ordbog, afsnittene for¹skyde – for·stykke, færdig·gilde – føde¹.

1999

Jysk Ordbog, afsnittene føde² – føget, følge² – føl·mile, får – fåre·kød, gabe – gade.

2000

Stunthoser, springtriller – og andre fodløse strømper. *Ord & Sag* 20:36-53.

Jysk Ordbog, afsnittene garn·alen – gav·flabet, gik – gimmer, glabber – glar, glide·bane – glo·rød.

2001

Jysk Ordbog – præsentation af og kommentarer til netudgaven. *LEDA-Nyhedsbrev* 32:8-15 [sammen med Viggo Sørensen].

Jyske kollektiver – et grammatisk fænomen under afvikling. *Ord & Sag* 21:6-14.

Jysk Ordbog, afsnittene gnu – gnældre, goble¹ – god² (mv.), grise – grittel, gro – grob² (mv.), gruelig – grund·is, grød – grød·vom, grå·fisk – gube², gukkenille – gul·itsken.

2002

Skuld gammel venskab rejn forgo / Auld Lang Syne – om sproget i Aakjærs og Burns' velkendte vise. *Ord & Sag* 22:16-39.

Jysk Ordbog, afsnittene gud¹ – gufle, gæst – gætte¹ri, gøben (mv.); gøre – gøs, gådden – gård¹, h – haggi, hagl – hakkelse¹, halm¹ – halm·vrid, halv·nasket – halv·års, han¹ – han⁻³ (inkl. hans), hare¹ – hare·rød, harve·skede – hasse² (+ hæsp mv.), hat¹ – hav².

2003

Jyske kollektivformer – ”stof-pluralis”. *Nordisk dialektologi*. Gunnstein Akselberg, Anne Marit Bødal og Helge Sandøy (red.). Oslo: Novus:235-247.

Jysk Ordbog på internettet. *Nordiska Studier i Leksikografi* 6. Rapport fra Konferencen om leksikografi i Norden. Tórshavn 21.-25. august 2001. Zakaris Svarbo Hansen og Anfinnur Johansen (red.). (Skrifter udgivet af Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 7). Tórshavn:31-41.

Om haspetræer og andre garnvinder. *Ord & Sag* 23:9-20.

Jysk Ordbog, afsnittene hede – hede·mos, hegne – hekse·øje, hel·hest – hellig, her – her·ved (minus herre mv.), hi – hildre (+ Øllegård).

2004

To Blicher-sange set under dialektgeografisk synsvinkel. *Danske Talesprog* 5:59-82.

Aakjær og Burns revisited. *Ord & Sag* 24:36-38.

Fra den thy'ske vestkyst omkring 1900 - anmeldelse af Ernst Frost: Mi få'rs krønik. *Ord & Sag* 24:57-59.

Jysk Ordbog, afsnittene hja – hjald·træ, hjerne – hjertle, hjørne¹ – hm, holde·dreng – holt·snepe, hoppe·føl – horn², hovelse – hovro·som, hug⁶ – hugge·bænk.

2005

Dialekt og rigsmål i gendigtninger – fra Burns til Aakjær og Martin N. Hansen. *10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Peter Widell og Mette Kunøe (red.). Århus: Nordisk:35-45.

Hvervesten, hvirvlest, hvædesten mv. – om ældre tiders slibesten og slibning. *Ord & Sag* 25:4-14.

Jysk Ordbog, afsnittene hul-³ – hum·hest, hund – hunde¹, hus-² – hus·guly, hus-hjem – huv (minus huske), hvede·rette – hvem (minus 2.hvej), hverv – hvid².

2006

Dialekt og regionalsprog. *Thy – Landet mod Nordvest*. Knud Holch Andersen m.fl (red.). Thisted: Forlaget Knakken & Museet for Thy og Vester Hanherred:279-288.

Anmeldelse af ODS-S (Supplement til Ordbog over det Danske Sprog) bd. 5. *LEDA-Nyt* 41:35-45.

Hjald, slyde, rande – og andre betegnelser for stænge, halvloft mv. *Ord & Sag* 26:16-32.

Jysk Ordbog, afsnittene hvir – hviske¹ri, hvor¹når – hvæde·stol, hvæse¹ – hyl, hylster- – hyrde·vorn, hæ – hæge·kæp.

2007

Nordisk dialektologi og sociolingvistik. Foredrag på 8. Nordiske Dialektologkonference, Århus. Torben Arboe (red.). Århus: Peter Skautrup Centret og Nordisk.

Dialekt taler vi med ”de gamle”. *Nordisk dialektologi og sociolingvistik. Foredrag på 8. Nordiske Dialektologkonference, Århus*. Torben Arboe (red.). Århus: Peter Skautrup Centret og Nordisk:84-95.

Da oplysningen kom til Jylland. Landbrug og skole. *Oplysningens Verden – idé, historie, videnskab og kunst*. Ole Høiris og Thomas Ledet (red.). Århus: Aarhus Universitetsforlag:419-435. [sammen med Viggo Sørensen].

Opfandt Aakjær selv dialektord? – forsvar mod en sejlivet myte. *Ord & Sag* 27:28-41.

Jysk Ordbog, afsnittene hænge², høj¹ – høj⁵ (+ højst), høst – hø·tørre.

2008

- Fraseologiske enheders indplacering i Jysk Ordbog. *Nordiska Studier i Leksikografi 9. Rapport fra konference om leksikografi i Norden, Åkureyri*. Ásta Svavarsdóttir m.fl. (red.). København: Nordisk forening for leksikografi:1-18.
- Nannest* – et officielt og østjysk ord for naturalieydelser til præst og degn. *Ord & Sag* 28:4-14.
- Danske folkeeventyr – nu på engelsk. Anmeldelse af: Tales from Denmark – oral tradition revisited. *Ord & Sag* 28:49-56.
- Jysk Ordbog*, afsnittene hånd·nem – hånd·økse, håre – I-andre (+ Im), i'kuld – ilde¹.

2009

- Motiveret genus – især vedrørende brug af bestemtheds morfem. *I mund og bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen*. Henrik Hovmark m.fl. (red.). København: Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet:15-29.
- Pronominal repræsentation i danske dialekter. *12. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen og Peter Widell (red.). Århus: Nordisk:29-38.
- Udforskningen af det danske sprog fra 1899 – med særligt henblik på dialektforskningen. *Modernitetens Verden: Tiden, videnskab, historien og kunst*. Ole Høiris og Thomas Ledet (red.). Århus: Aarhus Universitetsforlag:349-366.
- Århusiansk – byens sprog før og nu. *Århushistorier. Fra bjerget til byen*. 4. Simon Borchmann m.fl. (red.). Århus: Aarhus Universitet:71-85. [sammen med Inger Schoonderbeek Hansen].
- Det afgørende stød – lidt om interjektionen å'e i jysk. *Ord & Sag* 29:48-56.
- Jysk Ordbog*, afsnittene imellem·godlag – ind·avlet, inde·pige – inde·værk (+ indelig), ind·lade – ind·sømning, instru¹ment – is·flod (+ ærre¹ etc.), ister·sild – jage.

2010

- Faste forbindelser, med og uden tryktab. *Nordiska studier i lexicografi 10. Rapport från Konferensen om lexicografi i Norden, Tammerfors 2009*. Harry Lönnroth m.fl. (red.). København: Nordisk forening for leksikografi:86-102.

Anmeldelse af Lexicography in the 21st Century. *LEDA-Nyt* 49:20-27.

Juleaften, stefansmorgen og kongeaften – om juleskikke i gamle dage.

Ord & Sag 30:23-38.

Jysk Ordbog, afsnittet jense – jern¹ (+ ginte mv.).

2011

Phraseological aspects of Jutlandic (Western Danish). *Linugo-Cultural Competence and Phraseological Motivation. Phraseologie und Parömiologie*. Antonio Pamies m.fl. (red.). Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren:349-357.

Jysk Ordbogs kartografiske udviklingsproces. *Studier i dialektologi och sociolingvistik. Föredrag vid Nionde nordiska dialektologkonferensen, Uppsala 2010*. Lars-Erik Edlund m.fl. (red.). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur:71-81.

Jysk fraseologi og idiomatik – faste ordforbindelser, talemåder mv. i Jysk Ordbog. *Jysk, øsmål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen. Torben Arboe og Inger Schoonderbeek Hansen (red.). Århus: Nordisk:257-275.

Traditionel og moderne dialekt. *Weekendavisen* 09.09.2011.

Hvad satte man på leen til kornhøst – kroge, spjarrer, en vifte eller andet?

Ord & Sag 31:4-21.

Omkring et festskrift. *Ord & Sag* 31:68-72.

Jysk Ordbog, afsnittene (i)mellem – (i)mod, jord·hare – jukset, jul – jule·gæst, jule·helg – juli·brynde, kalde² – kalk·børste, ka'mille – kancel¹li.

2012

Koordinering i behandlingen af faste ordforbindelser. *Nordiska studier i lexikografi. Rapport från Konferensen om lexikografi i Norden Lund 2012*. København: Nordisk forening for leksikografi:103-114.

Dialekter og standardsprog – synspunkter og undersøgelser siden 1960.

Ord & Sag 32:18-34.

”... en plaffert af en pennepose” – lidt om opdatering af ordbogsdefinitioner. *Ord & Sag* 32:60.

Jysk Ordbog, afsnittene kant⁻³ – kapriol, kapsejse – karens·nat, karet – karl¹, kars – kar¹toffel¹, kar¹toffel⁻² – kar·vod (+ kar·mon).

2013

En- og flertydige idiommer (metaforer) i jysk og rigsdansk. *Gode Ord er bedre end guld*. Festskrift til Henrik Jørgensen. Simon Borchmann m.fl. (red.). Århus: Aarhus Universitets Forlag:43-51.

Køb ikke katten i sækken – om idiommer (især jyske) og deres behandling i ordbøger mv. 14. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen m.fl. (red.) Århus: Nordisk:29-41.

Skrave, skagle, lejder – og andre betegnelser for dele af høstvogne. *Ord & Sag* 33:4-24.

Anmeldelse af Steen Steensen Blichers: *Vestlig Profil af den Cimbriske Halvø fra Hamborg til Skagen* (1839). *Ord & Sag* 33:52-60.

Jysk Ordbog, afsnittene kaste¹ – kaste·mester, kav¹ – ked², kerne·sat – kil (+ kink·hoste mv.), kilde¹ – kilde-², kiste² – kjortel (+ hanse).

2014

Phraseology: Central Parts of Culture Treated in a Dictionary.

Phraseologie im Wörterbuch und Korpus / Phraseology in Dictionaries and Corpora. Vida Jesensek m.fl. (red.). Maribor: Tiskarna Saje:27-38.

Solringen – en forløber for lommeuret. *Ord & Sag* 34:4-13.

Nyt dialektforum: Foreningen Thybomål. *Ord & Sag* 34:53.

Udgivelse på cd af St.St. Blicher: *E Bindstouw*. [Anmeldelse]. *Ord & Sag* 34:54-59.

Jysk Ordbog, afsnittene klem¹ – kleset, klink¹ – klirre, klod² – klog, kloge¹ – klokke·åre (+ klokke·hus), klæbe – klæde¹ (+ klæder, klævre).

2015

Receding idioms in West Danish (Jutlandic). *Language Endangerment:*

Disappearing metaphors and shifting conceptualization. Elisabeth Piirainen m.fl. (red.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Company:155-174.

Pluralis behandlet som singularis neutrum – en type kollektiv i jysk? *Danske Talesprog* 15:77-96.

Søkwand – et udtryksfuldt ord for øsregn. *Årsskrift for Foreningen Thybomål* 2015:20.

Sprogets udvikling i Århus. *Aarhus Panorama* 2015, juli/august:66. [sammen med Kathrine Thisted Petersen].

Skalmeje – i Jysk Ordbogs kilder. *Ord & Sag* 35:10-20.

Jysk Ordbog, afsnittene klæde² – klæg·ål, knap·agtig – knase¹ri, knippel¹ – kniv·hård, knude⁵ – knyde.

2016

- Gender and number peculiarities of uncountable nouns in Jutlandic (Western Danish). *Let us have articles betwixt us*. Papers in Historical and Comparative Linguistics in Honour of Johanna L. Wood, 2017. Sten Vikner m.fl. (udg.). Århus: Department of English, School of Communication and Culture, Aarhus University:99-108.
- Konventionelle figurative enheder (idiomer) i Jysk Ordbog og andre større ordbøger. *Nordiske Studier i Leksikografi* 13. København: Nordisk forening for leksikografi:263-276.
- Synk sb. *EDO. Ebbas Danske Ordbog*. Laurids Kristian Fahl m.fl. (udg.). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab:200-202.
- Glæden ved landskab, terræn og sprog. *Thy. Længslernes land*. Else Bisgaard m.fl. (udg.). Thisted: Museet for Thy og Vester Hanherred:137-139.
- Miniordbog over Thybomål: ud fra værker af digtere fra Sydthy. *Årsskrift for Foreningen Thybomål* 2016:1-36.
- Sylt og sylte – om flere slags konservering. *Ord & Sag* 36:8-16.
- Miniordbog over thybomålet – en opfordring til indsendelse af dialektord. *Ord & Sag* 36:22-25. [sammen med Chr. Bo Hansen].
- En stor ordbog over moderne dialekt på Mors. Anmeldelse. *Ord & Sag* 36:52-60.
- Jysk Ordbog*, afsnittene knæk – knøvtig, ko – kobber, kokker – kold, komplot – kone², kone·aften – konge·køren.

2017

- Et par øjne så skarpe som svenske fjæl: Nordiske og andre nabolande i jysk ordforråd og fraseologi. *Ideologi, identitet, intervention: Nordisk dialektologi* 10. Jan-Ola Östman m.fl. (red.). Helsingfors: Helsingfors universitet:111-122.
- Thy-ordbøger under udarbejdelse. *Årsskrift for foreningen Thybomål* 2017:15-17.
- Lidt om bibel- og salmeoversættelserne til dialekt. Ved Reformations-jubilæet. *Årsskrift for foreningen Thybomål* 2017:29-34.
- Thybomålet gennem mere end 100 år belyst ud fra skriftlige kilder, især fra Sydthy. *Sydthy Aarbog* 2017:84-93.
- St.St. Blicher: E Bindstouw, 175 år. *Blichernoter* 2017, nr. 2. Blicher-selskabet:6-8.

Krims – et engelsk ord i jysk/dansk forklædning. *Ord & Sag* 37:17-23.

Kride – den jyske form for kridt. *Ord & Sag* 37:44-56.

Jysk Ordbog, afsnittene korn¹, kors – kort², krabbe¹ – krage-tå, kremte – krims-krams, kritte-båre – krog.

2018

Idioms (Conventional Figurative Units) from the 19th Century until Today in West Denmark. *La phraséologie: théories et applications*. Olivier Soutet m.fl. (red.). Paris: Honoré Champion:219-227.

Jysk Ordbog, afsnittene krybe – kryk-skuldret, krøge-punch – krål, kul – kule².

Redaktionen